

No.

ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

է.

Sebeas, P

ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ

ՍԵՐԷՈՍԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ի ՀԵՐԱԿԼՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Էլէկտրատպ. Օր. Ն. Աղանեանի, Պոլից. 7

1913

RECORDS

*DS181
.J'4
1913

Storage

BOSTON PUBLIC LIBRARY

100 N. STATE ST. BOSTON, MASS.

Ի ՅԱԻԵՐԺԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿ

Ա Ի Ե Տ Ի Բ Ա Յ Բ Ա Լ Ա Յ Ե Ա Ն

Ղ Ո Ի Կ Ա Ս Ե Ա Ն Ց

Շուշեցոյ

Սեբէոսի պատմութեան այս սպազբուլթիւնն ար-
տատպուած է պրօֆ. Բ. Պ.-ի 1879 թուին Պե-
տերբուրգ հրատարակած օրինակից:

Նորս այս տպագիր «Պատմութեան Սեբէոսի ի Հերակլն» արարաւ յետ մանրակրկիտ բազդատութեան տպագրելոյն ի Կ. Պօլիս ընդ նորագոյն գրչագիր օրինակի Կայսերական ճեմարանին գիտութեանց ի Ս. Պետերբուրգ: Ի գալն մեր յամսեանն սեպտեմբերի ի Ս. Էջմիածին բազում ջանիւ ի խնդիր ելեալ բնագրին պատմութեանս, գորմէ ասէ պ. Մինրդատեան ի յառաջաբանի իւրում (եր. ժղ.) թէ՛ «գօրինակն մեր բազդատեցաք ընդ բնագրին, որ ի Ս. Էջմիածին», ոչ գտաք զայն ի հռչակաւոր մատենադարանի Սրբոյ Աթոռոյս, գորմէ ճառել ունիմք յայլում նուագի, և ոչ զայլ հնագոյն օրինակն, զոր յիշատակէ հրատարակիչն սակաւ ինչ յետոյ ի նոյն կանխաբանութեան: Ուստի հարկ եղև մեզ զնոր տպագրութիւնս այս առանց ընդ հնագոյն օրինակաց բազդատութեան ի լոյս ընծայել, ուրեք ուրեք միայն զթերութիւնս պրչաց և զվրիպակս ընթերցուածոց ուղղելով ի վերայ նորագոյն գրչագրի և ի վերայ մասանց ինչ Սեբէոսի, որ ի փոխ առեալ յայլ պատմագրաց մերոց յերկասիրութիւնս նոցա հասին ցաւուրս մեր: Զայսօսիկ

հատուածս առանձինն եղաք վասն համեմատութեան ի յաւելուածս ի վերջ պատմութեան Սեբէոսի: Այլ և այնպէս տեսցեն ընթերցողք զինչ ինչ տարբերութիւնս ի մէջ երկուց հրատարակութեանց, անմոռաց պահելով զարդիւնսն առաջին տպագրողին մատենիս:

Զբաժանումն ի Իպրութիւնս և ի Գլուխս և զբովանդակութիւնս նոցին թողաք ըստ հին տրպագրին առանց իրիք փոփոխութեան, զի պակասէին ի մերում գրչագրի: Յանձնէ յաւելաք միայն զքանի մի ծանօթութիւնս մթին բանից կամ զուղղութիւնս ինչ աղաւազութեանց անփորձ գրչաց, և զմեկնութիւնս ինչ բառից և պարսիկ անուանց, որոց նշանակութիւն սակաւածանօթ է յարդիս:

Յերից դպրութեանց մատենիս միայն զՆերորդն համարիմք լինել Սեբէոսի, որպէս ի վաղուց հետէ ասացեալ է մեր յայլում տեղւոջ: Առաջինն է Ագաթանգեղոսի անուանեալ արձանագրութիւն, նշխարք հնագոյն պատմագրութեան ազգիս, հաւասար քաղուածոցն Խորենացոյն ի Մարիբաս Կատինայէ: Երկրորդն՝ Քրոնիկոն հանեալ ի պատմութեանց Խորենացոյն և Ասողկայ: Այլոյ ուրուք թուի լինել հատուածն զՄամիկոնէից ծագմանէ, ոչ ամենևին միաբան Քերթոզահօրն. զոր լուեալ հեղինակին ի բերանոյ հրեշտակաց Ճենաց թագաւորին, եկեալ ոչ ի պա-

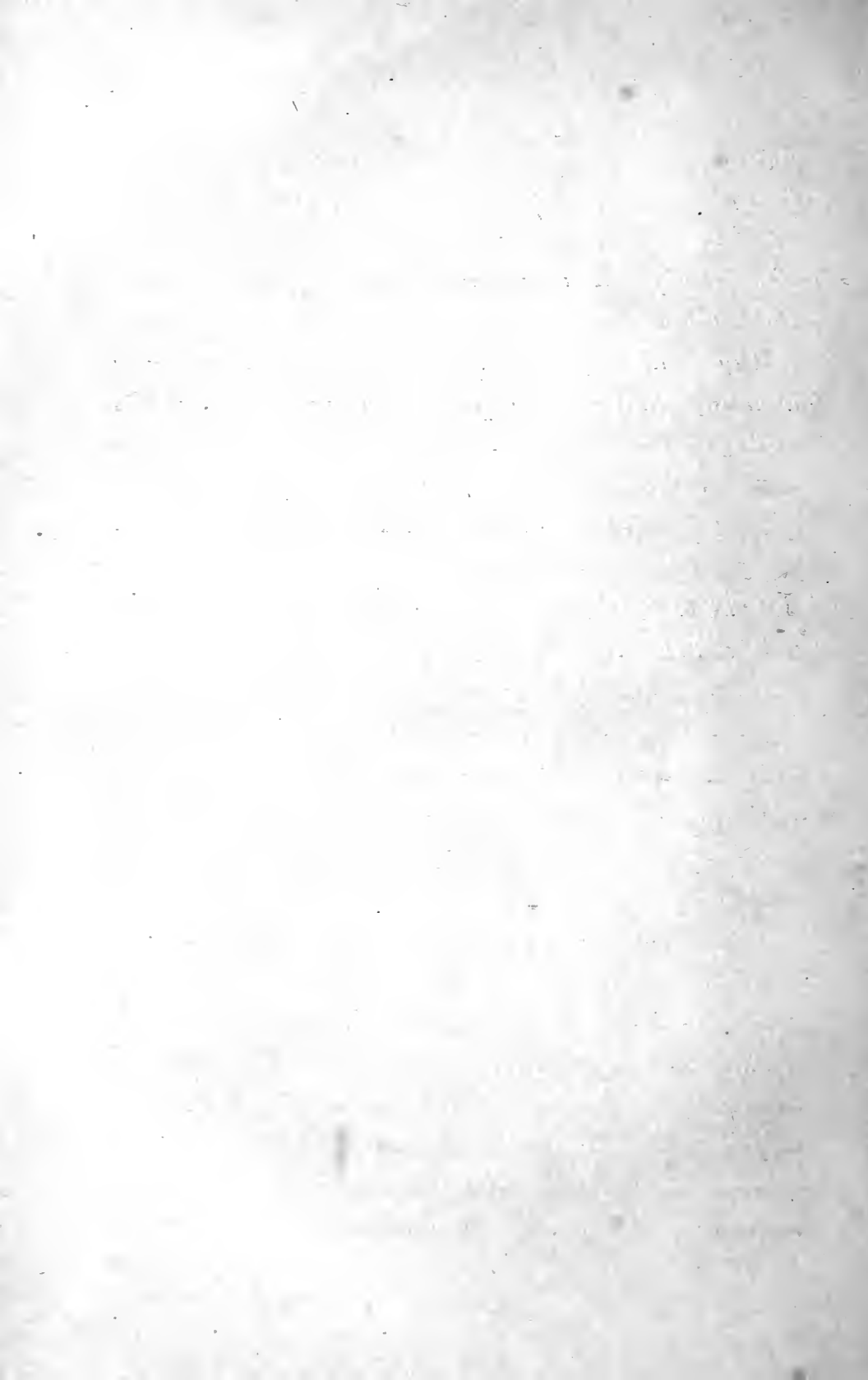
լատն արքային Հայոց Խոսրովու, որպէս կարծեն
 ոմանք, այլ ի դուռն միոյ ի Խոսրովացն Պարսից:

Յանկացողք առաւելագոյն պատմական ծա-
 նօթութեանց և տեղեկութեանց զբովանդակու-
 թենէ մատենիս գտցեն զայնս ի ռուս թարգմա-
 նութեան մերում սոյն հեղինակութեանս, զոր
 հրատարակեալ է մեր ի Ս. Պետերբուրգ յամին
 1862:

Քերովքէ Րեստէն-Պատկանեան:

1 յունվարի 1879

Ս. Պետերբուրգ:

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ Ա.

Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի զանստարագրել ժամանակ և զնախնի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառասպելս, և ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայսն եղելոյ, և ցուցից համառուտիւք զարդեաց ժամանակացս զադետիցս վերաբերութեան զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով:

Անդ հայելով ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ, զոր եզիտ դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծբին քաղաքի՝ յապարանն Սանատրուկ արքայի հանդէպ դրան արքունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայենիցն:

Քանզի զսիւնս տաճարին այնորիկ խնդրեալ ի դուռն արքային Պարսից, և բացեալ զաւերածն վասն սեանցն ըստ դիպան արձանագրին դրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց. յունարէն դըպրութեամբ. զոր իմ գտեալ ի Միջագետս՝ ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ զըուցակարգել. քանզի այսու ունէր վերնագիրն այսպէս:

«Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի դիւանէ արքունի, զոր փոքր մի և ապա յիւրում տեղուջն տեսցես զպատճէնն ¹:

«Բայց ես նախ առաջին զվէպս յահեղն արքայ և յարի այրն սկսայց ասել, նախ գնախնեացն պատմութիւնս՝ ուստի եղև սկիզբն ամենայն երկրի շինուածոց լրմանց. և անտի ի սոյն պատուաստելոյ յաւզել զգրուցակարգութեան վէպս հսկայազանցն և զառասպելս ունայնս անհանձար զաւրացն. զոր ի մեծ երկանցն աշտարակին յղութիւն ծնանելով ցրէր ընդ մեծ անապատ անթիւ, որ ի կայս անլուրս ձայնից անդադար ի վերայ առն ընկերի. առնոյր սուրն Տիտան. յորում առաջին թագաւորեաց ի վերայ երկրի:

«Եւ Բէլն Տիտանեան ի վեր կարծէր զինքն քան զամենայն ազգս մարդկան՝ զիւրն ոչ ճանաչելով զբնութիւն, այլ զամենայն ազգս մարդկան ի ծառայութիւն իւր կոչէր: Ապա յայնմ ժամանակի Հայկն Աբեթածին ոչ կամեցաւ հնազանդիլ ի ծառայութիւն Բէլայ արքայի. արհամարհեաց զնա աստուած կոչել. անդ Բէլ ի վերայ Հայկին յարձակեալ մարտիւ: Իսկ Հայկն արի՝ աղեղամբ հալածեաց զնա:

¹ Տես Պատմ. Վարդանայ, տպ. ի Վենետ. եր. 31, 35:

«Արդ՝ այս է Հայկն՝ որ ծնաւ զԱրամանեակ գորդի իւր ՚ի Բաբելոն: Եւ ծնաւ Արամանեակ ուստերս և դստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն Արամայիս: Եւ ծնաւ Արամայիս ուստերս և դստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն Ամասիա: Եւ ծնաւ Ամասիա ուստերս և դստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն Գեղամ: Եւ ծնաւ Գեղամ ուստերս և դստերս բազումս, յորոց անդրանիկն Հարմա: Եւ ծնաւ Հարմա ուստերս և դստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն Արամ: Եւ ծնաւ Արամ ուստերս և դստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն Արայն գեղեցիկ:

«Արդ՝ այս են անուանք ազգածինն արանանդրանկելոցն ՚ի Բաբելոն, գնացելոցն ընդ կողմանս հիւսիսոյ յերկիրն Արարադայ: Զի չուեաց խաղաց գնաց Հայկն ՚ի Բաբելոնէ կնաւն և որդւովքն և ամենայն աղիսիւն հանդերձ: Եւ չոգաւ բնակեցաւ յերկիրն Արարադայ ի տանն որ ի լեռնոտինն, որ զառաջինն շինեալ էր Զրուանայ հաւրն՝ և եղբարբքն հանդերձ:

«Եւ ապա ետ գնա Հայկն կալուած ժառանգութեան Կազմեայ թոռին իւրում որդւոյն Արամանեկայ: Եւ ինքն չուեաց գնաց անտի ևս ի հիւսիսակողմն և չոգաւ բնակեցաւ ի բարձրաւանդ դաշտավայրի միոջ, և կոչեցաւ անուն դաշտին այնորիկ Հարք, յանուն Հարցն:

«Իսկ երկիրն ըստ նմին պատշաճի կոչեցաւ

անունն Հայք՝ որ են հայազամբք հանդերձ:

«Եւ արդ՝ այս Հայկ հզաւր զաւրութեամբ և բարի անձամբ՝ և կորովի աղեղամբ՝ և մարտիկ յոյժ:

«Յայնմ ժամանակի թագաւորեաց ի Բաբելոն որսորդ հսկայ Բէլն Տիտանեան, ճոխն չաստուածացեալ, որոյ հզաւր զաւրութեամբ և սաստիկ յոյժ գեղ պարանոցի իւրոյ: Եւ էր իշխան ամենայն ազգաց՝ որ սփռեցան ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի: Որոյ արարեալ առ աշաւք կախարդութեամբ հնարս՝ և հրամանս թագաւորականս ամենայն ազգաց. և հպարտութեամբ ամբարտաւանութեան իւրոյ կանգնեաց զպատկերն իւր, և ետ երկիրպագանել իբրև աստուծոյ, և գոհս մատուցանել:

«Եւ վաղվաղակի կատարէին ամենայն ազգքն զհրամանս նորա. բայց մի ոմն Հայկ անունն նահապետ ազգացն ոչ հնազանդեցաւ ի ծառայութիւն նորա, և ոչ կանգնէր ի տան իւրում զպատկեր նորա. և ոչ մեծարէր զնա աստուածաւրէն շքով:

«Եւ էր անունն նորա Հայկ, ընդ որում ծնաւ արքայի Բէլայ ոխութիւն մեծ: Եւ զաւրաժողով լինի Բէլ արքայ ի Բաբելոն և դիմէ գնայ ի վերայ Հայկայ սպանանել զնա:

«Գայ հասանէ յերկիրն Արարադայ ի տունն՝ որ էր նոցա հայրենի՝ զոր շինեալն էր ի լեւոնո-

տին. և Կաղմոս փախստական զնաց ի Հարք առ հայր իւր ազդ առնել նմա. և ասէ. «Դիմեալ գայ Բէլ արքայ ի վերայ քո, և եկն եհաս մինչև ի տուն անդր. և ես կնաւ իմով և որդւովք ահաւասիկ կամ փախստական»:

«Առնու Հայկն զԱրամենակ և զԿաղմոս զորդի իւր. և զորդիս նոցա և զորդիս եւթանեցունց դատերաց իւրոց, արս հսկայս և նուազունս թուով:

«Եւ ի դիմի հարկանի Բէլայ արքայի. և ոչ կարաց զդէմ ունել բազմութեան արանց հսկայից սպառազինաց:

«Անդ ի դիմի հարկանի Հայկն Բէլայ, և կամեցաւ ըմբռնել զնա Բէլ ի բուռն իւր: Սոյս ետ Հայկն յերեսաց նորա, և զնայր նա փախստական. և Բէլ զհետ նորա երթայր պնդագոյն հանդերձ զինակրաւն իւրով:

«Զտեղի կալաւ Հայկն, և ասէ ցնա. «Զի՞ պնդեալ գաս զհետ իմ. դարձիր անդրէն ի տեղի քո՝ զի մի՞ մեռանիցիս այսաւր ի ձեռաց իմոց. քանզի ոչ վրիպի նետ իմ իմիք»: Պատասխանի ետ Բէլ, և ասէ. «Վասն այնորիկ՝ զի մի՞ անկցիս ի ձեռս մանկտուոյ իմոյ և մեռանիցիս. այլ եկ ի ձեռս իմ, և կեանց ի տան իմում խաղաղութեամբ, ունելով ի գործս զմանկունս ի տան իմոյ զորսականս»:

«Պատասխանի ետ նմա Հայկն և ասէ. «Շունն ես դու և յերամակէ շանց՝ դու և ժողովուրդ քո:

Եւ վասն այնորիկ թափեցից իսկ այսաւր ի քեզ զկապարճս իմ»։ Եւ արքայն Տիտանեան սպառազինեալ, և վստահացեալ ի կուռ սպառազինութիւն անձին իւրոյ։

«Եւ Հայկն Աբեթայն մերձենայր և ունէր ի ձեռին իւրում զաղեղն, որպէս հեծան հզաւր մայրափայտեայ։ Եւ Հայկին գտեղի կալեալ պատրաստի ընդդէմ նորա աղեղամբ։

«Եւ կանգնէ զկապարճսն ի գետնոյ ընդ ինքեան յաղեղն¹ սկայաւրէն կամարին, և ընդ գիրկս մտեալ զաւրութեամբ հարկանէ նետիւ զսախտակս երկաթիս, և ընդ պղնձի վահանն ի թափ անցուցանէ ընդ մտեղէն արձանն յերկիր խարըսխեալ վտարեալ նետն. և վաղվաղակի կործանեալ զաստուածակարծեալ հսկայն, և զաւրք նորա փախստական լինէին։ Եւ նոքա գհետ մտեալ թափեցին ի նոցանէ երամակս ձիոց և ջորեաց և ուղտուց։

«Եւ Հայկ դարձաւ ի տեղի իւրն, և չոքաւ կալաւ Հայկն զերկիրն Արարադայ. և բնակեցաւ անդրէն ազգաւ իւրով մինչև ցայժմ։ Եւ ի ժամանակի մահուան իւրոյ ետ գնա կալուած ժառանգութեան Կազմեայ թոռին իւրում, որդւոյ Արամանեկայ եղբաւր Հարմայի (?)։

«Եւ Արամանեկայ հրամայեաց երթալ ի հիւսիսակողմն՝ ուր ինքն իսկ դադարեաց զառա-

¹ Ի ձեռագ, օրինակին՝ յաւղ։

շինն: Եւ եղև յետ մահուանն Հայկայ ան Արամենակ զորդիս իւր և զգաստերս իւր և զարս նոցա, և զքորս եւթանեսին և զարս նոցա, զուստերս և զգաստերս նոցա և զամենայն աղիս իւր: Եւ չոգաւ բնակեցաւ անդէն յառաջնումն գաւառին, զոր կոչեցին յանունն Հարց իւրեանց՝ Հարք:

«Ապա գնա անտի ևս Արամանեակ ի հիւսիսակողմն և երթեալ իջանէ յերկիր մի խորին դաշտավայր, որ կայ ի մէջ բարձրաբերձ լեռանց. և հատանէ անցանէ ընդ մէջ նորա գետ յորդահոսան. որով անցեալ Արամենակ բնակէ անդ, և շինէ գերկիրն կալուած ժառանգութեան իւրոյ՝ զվայրն լեռնակողմն և զառապառ:

«Զկնի Արամենակայ՝ որդի նորա Արամայիս շինէ իւր ի վերայ գետեզերն տուն բնակութեան, և անուանէ զանունն նորա ըստ անուան իւրոյ Արամայիւր: Եւ որդիք նորա սկսան բազմանալ և լնուլ գերկիրն:

«Եւ շինեցին գաւառք. մեռաւ և Արամայիս, և կալաւ գերկիրն որդի նորա Ամասիա: Եւ ապա հետ նորա Գեղամ: Մեռաւ Գեղամ՝ և տիրեաց որդի նորա Հարմայ. ապա որդի նորա Արամ: Ապա որդի նորա Արայն գեղեցիկ, որով անունն իսկ դաշտին այնորիկ կոչեցաւ յանունն Այրարադ:

«Եւ Շամիրամ կինն Ասորւոց արքային Նիսոսի, քանզի լուաւ վասն գեղեցկութեան նորա և կամեցաւ աննել ընդ նմա բարեկամութիւն,

որպէս զի կատարեսցէ զկամս նորա պոռնկութեամբ. քանզի ըստ լրոյ համբաւոյ յոյժ տըրփեալ էր ի վերայ անձին և գեղոյ նորա գեղեցկութեանն: «Զի ո՛չ գտանէր յայնմ ժամանակի նման նորա այր ոք ամենևին՝ այր պատկերաճոխ. յղէ առ նա հրեշտակս պատարագաւք և կոչէ զնա առ ինքն ի Նինուէ: Իսկ Արայն ո՛չ զպատարագն նորա ընկալաւ և ո՛չ յանձն առնու երթալ ի Նինուէ առ Շամիրամ. ապա առնու զգաւրսն իւր Շամիրամ, և գնայ ի վերայ նորա ի Հայս: Գայ հասանէ ի դաշտն Արայի, և տայ պատերազմ ընդ Արայի, հարկանէ զգաւրն, և սպանանէ զԱրայ ի պատերազմին:

«Եւ հրամայէ Շամիրամ տանել զզի նորա ի վերնատունն ապարանից իւրոց, և ասէ «Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա և կենդանասցի»:

«Իսկ իբրև նեխեցաւ զի նորա ի վերնատանն, հրամայեաց գաղտնի ընկենուլ ի վիհ և ծածկել: Եւ զարգարէ զմի զոմն ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող. և համբաւ հանէ զԱրայի լիզուլ աստուածոցն և յարուցանել: Ունի ի ծածուկ. և ոչ ումեք ի ծանաւթից նորա ցուցանէ զնա. և այնպէս հանէ համբաւ Արալեզաց տիկինն Շամիրամ ¹:

¹ Խորեն. Ա. Ժե: Փաւստոս եր. 238:

«Յայնժամ տիրեաց Շամիրամ 'ի վերայ երկրին Հայաստանեայց, և յայնմհետէ Ասորեստանեայց թագաւորքն տիրեցին մինչև ցմեռանելն Սենեքերիմայ. ապա ապստամբեցին յԱսորւոց թագաւորացն ծառայութենէ:

«Եւ տիրէ ի վերայ նոցա Զարեհ որդի որդւոց Արամանեկայ, այր զաւրաւոր և կորովի աղեղամբ. ապա Արմոզ. ապա Սարհանգ. ապա Շաւաշ. ապա Փառնաւազ:

«Սա ծնաւ զԲագամ և զԲագարատ. և Բագարատ ծնաւ զԲիւրատ, և Բիւրատ ծնաւ զԱսպատ¹, և որդիքն Բագարատայ ժառանգեցին զժառանգութիւնս իւրեանց ի կողմանս արևմտից. այսինքն է Անգեղ տուն. վասն զի կոչեցաւ Բագարատ և Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբարոսացն աստուած կոչեցին:

«Այս Փառնաւազ հնազանդեալ Նաբուգոդո-

¹ Յօրինակս՝ Բագարամ և Բիւրամ, մեզ այսպէս պատշաճ դատեցաւ ուղղել: Ասպատ է. ասպետ, մահանուն Բագարատունեաց, զորս անյայտ հեղինակս յորդւոց Արամանեկայ ասէ սերեալ և ոչ 'ի Հրէից: Յայս իմն ակնարկեն բանք Խորենացւոյն Ա. իբ. «քանզի ասելն ումանց անհաւաստի մարդոց, ըստ յօժարութեան և ոչ ըստ ճշմարտութեան, 'ի Հայկայ զթագադիր ազգ լինել Բագարատունեաց: Վասն որոյ ասեմ. մի այսպիսեաց յիմար բանից հաւանիր՝ զի և ոչ մի շաւիղ կամ ցուցումն զոյ նմանութեան յասացեալսդ՝ որ զարդարութիւն ակնարկէ. զի 'ի բայ բանից և անոճ իմն յաղագս Հայկայ և նմանեացն կակազէ»:

նոսորայ արքայի ի Բաբելոն: Եւ ապա յայնմ հետէ Բաբելացւոց և Մարաց թագաւորքն տիրեցին մինչև ցԱղեքսանդր Մակեդոնացի, որ զամենայն տիեզերս հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն:

«Եւ ծառայեցին Մակեդոնացւոց մինչև ցապստամբութիւնն Պարթևաց և Մակեդոնացւոց, և ցհամբարձումն Արշակունեաց թագաւորութեանն: Քանզի զսոյն ճառէ ժամանակագիրն՝ այդպէս, որպէս առաջիդ կայ:

«Ի Դամասկոսէ ասեն գնացեալ զՄարսեակն զընդոծինն Աբրահամու փախստական լեալ յԻսահակայ, և եկեալ բնակեցաւ առ ոտամբ երկուց լերանցն որ հային հանդէպ մեծի դաշտին Արայի, յԱրագած կատար և ի Գեղ լեառն:

«Եւ անուանէ զլերինս յանուն իւր. որում Ագատն կոչեն լեառն: Եւ լինին նորա երեք որդիք, Փառոխ նա է Եղիազար, և Փառոխտ՝ կոչեն զտեղի բնակութեանն, և Փառականն դաշտ որսոց և արշաւանաց նոցին, որ խառնին յազգ Արամենակայ:

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐԹԵՒԱՅ ՈՐ ԵՂԵՒ Ի ՅԱՅՍ
ԺԱՄԱՆԱԿԻ:

«Եւ եղև յետ մահուանն Աղէքսանդրու կայսեր Մակեդոնացւոց, ծառայեցին Պարթևք Մակեդոնացւոց ամս կա: Քանզի թագաւորեաց Սելևկիոս Նիանովր ի Բաբելոն ամս լը: Անտիոքոս Սոսեր՝ ամս ժթ: Անտիոքոս Թէոս՝ ամս ժ:

«Եւ յամի մետասաներորդի Անտիոքայ արքայի ապստամբեալ ի բաց կացին Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոց: Եւ թագաւորեաց Արշակ մեծ որդի արքային Թէոալացւոց ի Բահլ Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց, որում ամենայն ազգք արևելից և հիւսիսոյ հնազանդեցան ի ծառայութիւն:

«Չուեաց խաղաց գնաց Արշակ արքայն ամենայն զաւրաւքն հանդերձ յարևելից երթալ ի Բաբելոն, յառաջին թագաւորացն կալուածան. զի անդ հաստատեցէ զթագաւորութիւն իւր. եկն եհաս ի Բաբելոն:

«Իսկ Անտիոքոս իբրև ետես՝ զի անչափ բազմութեամբ եկեալ հասեալ էր ՚ի վերայ նորա Արշակ արքայն Պարթևաց, այնուհետև ոչ կարացեալ վստահանալ յիւր զաւրացն բազմութիւն ի զիմի հարկանել վիրագին այնմիկ, և խոյս ետ յերեսաց նորա. փախեաւ և գնաց յԱսիաստան: Եւ թագաւորէ ի վերայ Ասիաստանու ամս ե. և

ապա մի ըստ միովէ թագաւորեն Մակեդոնացիքն յԱսիաստան ի ժամանակս ինչ: Եւ Արշակ արքայ հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն զԱսորեստանեայս, որ ըստ Անտիոքայ: Եւ գրաբելացիս և զՊարսիկս և զՄարս. և զերկիրն Հայոց մինչև ցլեառն մեծ Կապկոհ, և ի յեզր ծովուն մեծի արևմտից. թագաւորէ Արշակ ի Բաբելոն ամս բազումս:

«Եւ եղև յամին հարիւր և տասներորդի չորրորդի Արշակայ արքայի Պարթևաց. ի չորրորդում ամի թագաւորութեան Դեմետրեայ ի վերայ Ասիաստանի և Ասորոց, մինչ Արշակ արքայ գնաց յարևելս, զաւրաժողով լեալ և Դեմետրիոս չոքաւ կալաւ գրաբելովս:

«Իբրև ետես Դեմետրիոս, զի այնչափ բազմութեամբ եկն եհաս ի վերայ նորա Արշակ, տեղի ետ նմա և գնաց մինչև ցԱնտիոք. և անդ ճակատեցաւ ընդդէմ Արշակայ ի պատերազմ: Եւ եղև պատերազմ մեծ առ Անտիոք քաղաքաւ. հարկանեն և սրբաջունջ առնեն զգաւրն Դեմետրեայ. և ձերբակալ առնեն զԴեմետրիոս. կապէ գնա Արշակ արքայ ոտիւք և ձեռաւք, և առնու գնայ յարևելս ի Բաճլ Շահաստան:

«Իբրև ետես Անտիոքոս եղբայր Դեմետրեայ եթէ ըմբռնեցաւ Դեմետրիոս ի ձեռս Արշակայ արքայի. ինքն թագաւորէ ի վերայ Ասորոց և Ասիաստանի. զաւրաժողով լինի և գնայ ի

Բաբելոն, զկնի տասն ամի: Ազդ լինի սորին՝ եթէ թագաւորեաց Անտիոքոս եղբայր Դեմետրեայ և եկն ի Բաբելոն:

«Լուծանէ Արշակ զԴեմետրիոս զկնի տասն ամի. և արձակէ առ եղբայրն, որպէս զի խաւսեսցի ինչ առնել նմա. և Դեմետրիոս ոչ գնաց առ եղբայրն իւր ի Բաբելոն, այլ յԱսիաստան անցանէ: Ապա խաղայ գնայ Արշակ¹ ի Բաբելոն երեքտասան բիւրովք:

«Յամի հարիւրերորդի քսաներորդի ութերորդի թագաւորութեան իւրոյ իբրև մաւտ եղև ի Բաբելոն, անկանի ի վերայ նորա Անտիոքոս յանկարծակի ի ձմեռն ժամանակի՝ ի նեղ վայրի. և ոչ կարեն զաւրել. սպառեն զգաւրն. զարկանեն և ընկենուն զԱնտիոքոս ի խոնարհ և սպանանեն. և ձերբակալ առնեն զՍելևկիոս զորդին Անտիոքայ, զոր ունէր ասէ արքայ ի դրանն իւրում թագաւորին:

«Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի Մծբին քաղաքի: Եւ զատուցանէ նմա սահմանս զԱրուաստան առ երկրաւն Տաճկաց և առ երկրաւն Ասորւոց: Եւ զԿապուկեայ առ Կիւղիկեալ՝ մինչև ցեզր ծովուն մեծի արևմտից. և ցհիւսիսոյ կողմանէ ի լեառն մեծ

¹ Ի ձեռ. օրինակիս էր՝ Աշխակ:

Կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս արևելից, և անցանէ առ սահմանաւն առ ամուր աշխարհաւն Մարաց, և հասանէ 'ի լեառն Զարասպ, և անցանէ առ նոր Շիրակ երկրաւն:

«Եւ յուղարկէ գնա ի Մրժանայ ընդ յարեմուտս գաւրու մեծաւ եւթանասուն հազարաց սպառազինաց, և մեծամեծ իշխանաւք նախարարաց հազարաց բիւրաւորաց, որում ոչ ոք կարէր զգէմ ունել պատերազմաւ: Սմա ընդ առաջ ելանէր Բագարատն Փառազեան յորդուցն Արամանեկայ նախարար մեծ հանդերձ գաւրու: Մատուցանէ նմա պատարագ ոսկի և արծաթ, և զարդարէ գնա ի մնոր և ի վակաս, պսակէ գնա ի թագ հայրենի, և նստուցանէ գնա ի վերայ ոսկիապատ ականակուռ գահոյիցն, և տայ նմա զգուստր իւր ի կնութիւն:

«Զսա արար Արշակ արքայ ասպետ Հայաստան երկրին, որ էր իշխան և հրամանատար ամենայն թագաւորութեանն հրամանաց գլուխ, և հայր արքայի, և եղբայր, որում ետ իշխանութիւն տէրութեանն այնորիկ: Նա կոտորեաց զհսկայսն, որ գաւրաժողով եղեն ի վերայ նորա ի Միջագետս Ասորուց:

«Եւ այս են իշխանք Պարթևաց, որք թագաւորեցինն զկնի Արշակայ հաւր իւրեանց ի Բահլ Շահաստան յերկիրն Քուշանաց: Որդիք չորք ասեն լեալ Արշակայ արքայի Պարթևաց, զառա-

Ղինն ասեն թագաւորեցոյց Թեոալացւոց աշխարհին. գերկրորդն ի վերայ Կիլիկեցւոց. գերրորդն ի վերայ Պարթևաց. գշորրորդն ի Հայաստան աշխարհին:

«Եւ լինին ամենայն ամօք Արշակայ կենաց իւրոց ճլ ամ. և թագաւորեաց ամս յիսուն և վեց: Զկնի նորա թագաւորէ որդի նորա Արշակ ի վերայ Պարթևաց՝ ի Բանլ Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց՝ ամս 5: Ապա որդի նորա Աշնաշ՝ ամս 1բ: Ապա Արշէն՝ ամս իբ: Ապա Արշաւիր՝ ամս խե: Ապա Արտաշէս՝ ամս 1գ: Ապա Դարեհ՝ ամս 1: Ապա Արշակ ամս ժէ: Ապա Արտաշիր՝ ամս խգ: Ապա Պերոզ ամս կգ: Ապա Վաղարշակ՝ ամս ծ: Ապա Արտաւան՝ ամս 1զ: Ապա լինին ամենայն ամօք Պարթևաց տէրութեանն ամօք շհգ (շհգ?):

«Եւ այս են թագաւորք Արշակունիք որք թագաւորեցին Հայաստան երկրի գկնի Արշակայ մեծի:

Արդ՝ թագաւորէ Արշակ փոքր կոչեցեալ՝ յամի հարիւրերորդի քսան և իններորդի թագաւորութեան Արշակայ հաւր իւրոյ՝ ի վերայ Հայաստան երկրի՝ ի Մրծուին քաղաքի եղբարբ իւրով Վաղարշակաւ՝ զոր թագաւորեցոյց Հայաստան աշխարհիս՝ ամս խբ: Ապա Արշակ՝ ամս ժգ: Ապա Արտաշէս՝ ամս իե: Ապա Արտաւան և Արշաւիր, ամս ժբ: Ապա Արշակ որդի Արշաւրի՝ ամս 1է: Ապա Երուանդ որդի Արշակայ՝ ամս իա:

Ապա Արտաշէս եղբայր նորին՝ ամս ծբ: Ապա Տիրան որդի Արտաշէսի՝ ամս իբ: Ապա Տիգրան եղբայր նորին՝ ամս խբ: Ապա Արշամ՝ ամս ի: Ապա Աբգար որդի Արշամայ՝ ամս լբ: Ապա Սանատրուկ քեոորդի Աբգարու՝ ամս լ: Ապա Արտաշէս որդի Սանատրկոյ ամս՝ խա: Ապա Արտաւազդ և ապա Տիգրան, որդիք Արտաշիսի՝ ամս իդ: Ապա Վաղարշ որդի Տիգրանայ՝ ամս ի: Ապա քաջն Խոսրով որդի Վաղարշու՝ ամս խբ: Ապա մեծն Տրդատէս որդի Խոսրովայ՝ ամս ծգ: Ապա Խոսրով որդի Տրդատայ՝ ամս թ: Տիրան որդի Խոսրովայ՝ ամս խբ: Արշակ որդի Տիրանայ ամս է: Շապուհ արքայ Պարսից՝ ամս հգ: Պապ որդի Արշակայ՝ ամս է:

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ Բ.

Արդ՝ թէ պիտոյ է քեզ ո՛վ ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացւոյ և Ստեփաննոսի Տարաւնացւոյ հաւաստի և ճշմարիտ մատենագրաց՝ զորդի ի հաւրէ ճանաչել:

Յետ մահուանն Աղէքսանդրու՝ թագաւորէ Արշակ քաջ ի Բահլ Շահաստանի՝ յերկիրն Քուշանաց. կեցեալ ամս ճլ, թագաւորեաց ամս ծէ: Յետ նորա որդի նորա Արտաշիր՝ ամս լա: Յետ նորա թագաւորէ նորին որդի Արշակ՝ որ կոչեցաւ մեծ՝ ամս ծբ:

Սա թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Արդ՝ այսպէս զատուցեալ երևէին երկու ցեղքն թագաւորութեանց՝ Պարսից և Հայոց:

Արշակ քաջ նախնեաց երկուց ցեղից՝ թագաւորեցելոյ Պահլաւկանին և Արշակունւոյն, ամենայն քաջութեամբ թագաւորեաց ամս ծէ: Յետ որոյ որդիքն զատուցեալք թագաւորք Պարսից. Արշակ մեծ՝ ամս ծբ: Արշական՝ ամս լ: Ար-

շանակ՝ ամս լբ: Արշէս՝ ամս ի: Արշաւիր՝ ամս խզ: Արտաշէս՝ ամս լա: Գարեհ՝ ամս լ: Արշակ՝ ամս ժթ: Արտաշէս՝ ամս ի: Պերոզ՝ ամս լզ: Վաղարշակ՝ ամս ծ: Արտաւան՝ ամս լզ:

Զսա սպանեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի՝ որդւոյ Սասանայ, եբարձ գտէրութիւն Պահլաւաց: Սկսեալ յերեսուն ամի թագաւորութեանն Փիլեղելփոս Պաղոմէոսի, կալեալ նոցա ընդ ամենայն ամս՝ նծէ:

Յետ որոյ նուաճեալ Ստարհացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ զամենայն արիս և զանարիս, և զբազումս ի նոյն ազգէ թագաւորութեան Պարթևաց և Պահլաւաց՝ թագաւորէ ինքն: Եւ յետ նորա պայազատք նորին: Զնոյն ձև աւրինադրէն զՄամիկոնէիցն սակս ազգաց գնեղութիւնն: Քանզի ոչ են սոքա որդիք ազգածնինն Արամանեկայ, այլ են եկեալ ի ձենաստանէ յամս Արտաւանայ արքայի Պարթևաց և մեծին Խոսրովու արքայի Հայոց. որպէս լուայ յառնէն մեծէ՝ որ եկեալ էր հրեշտակութեամբ ի ձենաց թագաւորէն առ արքայն Խոսրով, յոր իմ հարցեալ ի զբանն արքունի եթէ՝ «Ազգ մի մեծ ի Հայաստան երկրի կայ՝ գորմէ ասեն եթէ ի ձերմէ աշխարհէն գնացեալ են»: Եւ նա ասաց ինձ. «Ասեն, ասէ, գուսանք և ի մերում աշխարհին յերգս իւրեանց, զՄամիկն և զԿոնակն արս երկուս լեալ քաջս և գլխաւոր եղբարս հարազատս,

որդիք կառնամայ նախարարին՝ որ էր երկրորդ ի թագաւորութեանն Ճենաստանի: Որոյ յետ մահուանն առնս այսորիկ, առ զկին սորին թագաւորն նոցին ի կնութիւն: Եւ եղև ի նմանէ որդի՝ որ զկնի մահուան հաւր իւրոյ յաջորդեալ նստաւ յաթոռ հայրենի թագաւորութեանն: Եւ նոքա երկու եղբայրք նորա ի մաւրէ, և ոչ ի հաւրէ, ապստամբեալ ի բաց կացին ի նմանէ. և միաբանեալ ընդ ինքեանս զմասն մի ի նախարարացն և ի զաւրացն՝ առնեն ուխտ միաբանութեան: Որոց խորհեալ խորհուրդ չարութեան սպանանել զեղբայրն իւրեանց՝ զթագաւոր աշխարհին Ճենբակուր, և առնուլ զթագաւորութիւն նորա:

Եւ զաւրաժողով լինէին Մամիկն և Կոնակն ի վերայ նորա ի միում տեղուջ աշխարհին իւրեանց, և բաժանի զաւր աշխարհին յերկուս: Ազդ լինի Ճենբակուրի. գումարէ և նա զզաւրս իւրոյ կողմանն՝ և գնայ ի վերայ նոցա ի պատերազմ: Եւ յարձակին ի վերայ միմեանց՝ հարկանեն սրով սուսերի, և սպառեն զզաւրն ապրստամբական:

Փախստական լեալ Մամիկն և Կոնակն գնան առ արքայն Արշակունի՝ որ նստէր ի Բահլ Շահաստանի՝ յերկիրն Քուշանաց: Եւ էր խաղաղութիւն ի մէջ երկոցունց թագաւորութեանցն այնոցիկ:

Յայնժամ մեծաւ աղերսիւ խնդրեալ գնոսա ճենքակուրի՝ յարքայէն Պարթևաց. «Զի բարձցէ ի միջոյ. ապա թէ ոչ՝ լուծցի ուխտ խաղաղութեանն՝ որ ի միջի մերում»։ Իսկ նորա խնայեալ յարսն, ոչ ետ գնոսա ի ձեռն նորա, այլ գրէ առ նա սիրով. «Անդրէն ուխտ խաղաղութեան մերոյ, առ է, հաստատուն կացցէ ի միջի մերում, զի երզուեալ եմ առ նոսա զի նոքա մի՛ մեռցին, այլ ետու տանել գնոսա ի մուտս արևու և յեզր երկրի՝ ի տեղին յայն, որ արեգակն ի մայրն մտանէ»։

Յայնժամ հրամայէ արքայն Պարթևաց զաւրաց իւրոց տանել գնոսա զգուշութեամբ մեծաւ՝ կնաւ և որդւովքն իւրեանց և ամենայն աղխիւն իւրեանց յերկիրն Հայոց առ ազգական իւր արքայն Արշակունի՝ որ էր թագաւոր Հայաստան երկրին, ուր և սերեալ բազմացան յոյժ, և եղեն յազգ մեծ ի Մամիկոնայ և ի Կոնակայ. յայսմանէ այն է սպարապետ։

Եւ եղև յետ մահուանն Արտևանայ՝ որդւոյ Վաղարշու արքային Պարթևաց, թագաւորեաց Արտաշիւր որդի Սասանայ միահեծեան տէրութեամբ ի վերայ Բաբելացոց, Ասորոց և Մարաց և Պարսից և Պարթևաց, ամս ծ։

Յամի երրորդի Եղիանոսի կայսեր, և յամս լ երրորդի ա մեծի Խոսրովայ արքային Հայոց՝ փոփոխումն թագաւորութեանն այսորիկ լեալ։ Եւ

էր Սոսրով՝ լա ամ: Եղիանոս՝ Երրորդն. Արտաշիր՝ զառաջինն:

Յամի լ Երրորդի չորրորդի մեծին Սոսրովայ, և չորրորդ ամի արքային Պարսից Արտաշրի՝ Թագաւորէ Տերենտիանոս ամիսս վեց. քանզի փութանակի վաղճանի:

Յամի լե Երրորդի Սոսրովայ արքայի. և ի հինգերորդ ամի Արտաշրի Պարսից արքայի՝ Թագաւորէ Պրոպոս ամս զ: Սոսրով՝ լե: Արտաշիր Ե: Պրոպոս զառաջինն:

Եւ եղև յամին խա Երրորդի մեծին Սոսրովայ. և ի ժա ամի Արտաշրի՝ Թագաւորէ Յունաց Կարոս՝ հանդերձ որդւովքն իւրովք Կարինաւ և Նոմերիանոսիւ՝ ամս է: Սոսրով՝ խա: Արտաշիր՝ ժա: Կարոս զառաջինն:

Յամի խը Երրորդի Սոսրովայ, ժը Արտաշրի. մինչ արքայ Սոսրով ի Միջագետս էր, Կարոս կայսր գումարէ ամբոխ զաւրաց բազմաց, և դիմէ ի վերայ արքային Սոսրովայ. անտի աճապարեալ ընդ դէմ նորա ելանէ (Կոռնակ սպարապետ մեծին Սոսրովու հաւրն Տրդատայ: Ասեն զամանէ յերկարեալ զամս կենացն ճկ և ունել ի ժամ մահուանն) զհերս և զաչս և զլսելիս և զզաւրութիւնն մանկութեանն¹:

¹ Սամուէլ Անեցի, «Կարոսի վախճաննն ի Միջագետս, Նոմերիանոսի առ նովաւ լինէր, սպանանել ի»

Եւ ապա (ժամ) եղև պատերազմ մեծ ի մէջ Սառանու և Ուրհայի, հարկանեն և վանեն զգաւրն Յունաց, և մեռանի Կարոս ի պատերազմին հանդերձ միով որդւովն Կարիանոսիւ: Եւ ի նմին ամի թագաւորէ Յունաց Դիոկղիտիանոս ամս իբ: Սոսրով իբ: Արտաշիր՝ ժբ: Դիոկղիտիանոս գառաջինն:

Յամի ի երորդի առաջներորդի Արտաշրի Պարսից արքային ի չորրորդում ամի Դիոկղիտիանոսի կայսեր՝ մեռանի քաջն Սոսրով ի վատանուն Անակայ: Եւ տիրէ ի վերայ աշխարհիս Հայոց Արտաշիր արքայ Պարսից ամս ժա: Դիոկղիտիանոս՝ զչորրորդն:

Յամին լ երորդի Արտաշրի, հնգետասաներորդի Դիոկղիտիանոսի՝ կայսերակերպ շքեղութեամբ Տրդատիոս ելանէ ախոյեան ընդդէմ արքային Գթաց: Եւ անգէն ձերբակալ արարեալ, գախոյեան անարի զթագաւորն Գթաց՝ ածեալ կացուցանէ յանդիման կայսերն Դիոկղիտիանոսի:

Թրակ, և Կարինոս նոյնպէս ի Կորնակայ պատերազմին: Կորնակ սպարապետ մեծին Սոսրովայ հաւրն Տրդատայ, ասեն, յերկարեալ զամս կենացն ամս ճկ, և ունել ի ժամ մահուան զաչս և զլսելիս և զհերս և գատամունս և զգուրութիւն մարմնոյ մանկութեան: Սա եհար զԿարոս կայսր և սպանաւ Կարոս որդովն իւրով ի պատերազմին»:

և անդէն ի նմին ամի թագաւորեցուցանէ Դիոկղիտիանոս զՏրդատ ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Գուժարէ ի ձեռս սորա զաւրս բազումս, և արձակէ յիւրական իշխանութիւն աշխարհին Հայոց: Որ տիրէ ամենայն քաջութեամբ և բարեպաշտութեամբ ամս հ: Եւ է այսպէս. Արտաշիր՝ լբ: Դիոկղիտիանոս՝ ժե: Տրդատէս զառաջինն:

Յամին թ երորդի Տրդատայ արքային Հայոց՝ թագաւորէ ՚ի վերայ Յունաց աշխարհին Կոստանդիանոս. որ շինեաց զԲիւզանդիա ամս թ: Արտաշիր՝ զխ: Տրդատիոս իններորդ: Կոստանդիանոս զառաջինն:

Յամին խթ երորդի Արտաշրի արքային Պարսից. և ժթ ամ Տրդատայ արքային Հայոց՝ թագաւորէ Շապուհ որդի Արտաշրի ի վերայ աշխարհին Պարսից ամս հգ: (և ի սոյն ամի վախճանի կայսրն Յունաց Մաքսիմիանոս, և թագաւորէ Գալիանոս՝ ամս ժը և տայ պատերազմ ընդ Շապուհ որդւոյ Արտաշրի ի Միջագետս ի Խառան. և լինի անդ կոտորած մեծ, մինչև ի նեղ անկանել զաւուրն Պարսից յերկիրն Ուրհայու. և տեսեալ Շապուհ զպարտութիւն իւր զաւրուն, զիջանի առնել խաղաղութիւն ընդ կայսեր. և նա առեալ զգանձս և զաւարս բազումս դառնայ ի տեղի իւր): Տրդատէս ի: Մաքսիմիանոս և Գալիանոս՝ զերկրորդն: Շապուհ զառաջինն:

Յամին լէ երորդի Տրդատայ արքային՝ ժը

երորդի Շապհոյ արքայի՝ թագաւորէ Յունաց Մաքսիմիանոս որդի Մաքսիմիանոսի՝ ամս ժգ: Տրդատէս՝ լէ: Շապուհ՝ ժը: Մաքսիմիանոս գառաջինն:

Յամին ծ երորդի Տրդատայ արքայի՝ թագաւորէ Յունաց Կոստանդէս՝ ամս ժէ: Տրդատէս՝ ծ: Շապուհ՝ լա: Կոստանդէս գառաջինն:

Յամին կէ երորդի Տրդատայ արքային Հայոց, խը ամի Շապհոյ արքային Պարսից՝ թագաւորէ Կոստանդիանոս որդի Կոստանդեայ ամս լբ: Տրդատ՝ կէ: Շապուհ՝ խը: Կոստանդիանոս գառաջինն:

Յամին ծբ երորդի Շապհոյ արքային Պարսից, և երորդի ամի բարեպաշտին Կոստանդիանոսի կայսեր՝ վաղճանի երանելին Տրդատէս. և թագաւորէ Խոսրով որդի նորա ամս ժէ: Շապուհ՝ ծբ: Կոստանդիանոս՝ և երորդն: Խոսրով գառաջինն:

Յամին կթ երորդի Շապհոյ արքային Պարսից, իբ Կոստանդիանոսի կայսեր՝ թագաւորէ ի վերայ Հայոց Տիրանն որդի Խոսրովայ՝ ամս ժբ. Շապուհ կթ: Կոստանդիանոս՝ իբ: Տիրան գառաջինն:

Յամի իէ երորդի Կոստանդիանոսի կայսեր, ի գ ամի Տիրանայ արքայի Հայոց՝ թագաւորէ Ներսէհ որդի Շապհոյ ի վերայ Պարսից ամս թ: Կոստանդիանոս՝ իէ: Տիրան՝ գ: Ներսէհ գառաջինն:

Յամի ժբ երորդի Տիրանայ արքայի Հայոց՝
 Թագաւորեն Կոստանդիաս և Կոստաս՝ որդիք Կոս-
 տանդի բարեպաշտի՝ ամս ժդ: Տիրան ամս՝ ժբ:
 Ներսէհ՝ է: Կոստանդիաս և Կոստաս զառաջինն:

Յամին ժբ երորդի Տիրանայ, և է երորդ
 ամի Ներսէհի արքային Պարսից, և ա ամի Կոս-
 տանդի և Կոստասայ՝ որդւոց Կոստանդիանոսի
 բարեպաշտի Հռաւմայ՝ եկն ի վերայ նորա ի
 Բասեան գաւառի ի գեաւղն Յոսիայ՝ մինչ դար-
 ձուցանել նմա զՏիրան արքայ ամենայն գերու-
 թեամբն հանդերձ. և զորդի նորա Արշակ Թա-
 գաւորեցուցանել և արձակել ի Հայս: Ներսէհ
 զութերորդն: Կոստանդիաս և Կոստաս՝ զբ: Ար-
 շակ զառաջինն:

Յամի չորրորդի Կոստանդեայ և Կոստասու,
 և յերրորդի ամի Արշակայ՝ Թագաւորեաց Պար-
 սից Որամազդ որդի Շապհոյ ամս դ: Կոստան-
 դիաս և Կոստաս՝ դ: Որամազդ զառաջինն:

Յամի զ երորդի Արշակայ արքային Հայոց՝
 Թագաւորէ ի վերայ Պարսից՝ Շապուհ որդի Որա-
 մազդայ՝ ամս հ: Կոստանդիաս և Կոստաս՝ է
 երորդն: Արշակ՝ զ երրորդն: Շապուհ զառաջինն:

Յամի թ և ժ երրորդի Շապհոյ արքայի Պար-
 սից, ի երրորդի չորրորդի ամի Արշակայ արքային
 Հայոց՝ Թագաւորէ Յուլնաց Յուլիանոս՝ ամս բ:
 Արշակ՝ իդ: Շապուհ՝ ժթ: Յուլիանոս նգովածն
 զառաջինն: Սա որդի է քեռ մեծին Կոստանդի-

անոսի, թողեալ զքրիստոնէութիւնն և եղև կուս-
պաշտ: Ի նոյն աւուրս երանելին Աթանաս հա-
լածեցաւ յԱրիանոսացն՝ զոր Սոկրատն պատմէ,
ի սուրբն Կոստանդիանոսէ սկսանի և մինչ ի
փոքր թէոգոսն զանսրբոց և զսրբոց գործքն և
զհայրապետացն զուղղափառութիւնս: Յուլիա-
նոս՝ և Գաղիանոս՝ որչիք Դադմատիոսի ու-
մեմն, մնացին որք ի մէկ հաւրէ, և ոչ ի մաւրէ,
զոր սնոյց Կոստանդ բարեպաշտն: յետոյ եղեն
կուսպաշտ:

Կոստի քոյր թագաւորին Կոստանդէ, կին
Լիկիանէ թագաւորին՝ որ ի բռնագբաւսելն մե-
ռաւ:

Յամին իգ երորդի Արշակայ թագաւորին
Հայոց և ի իա երորդ ամի Շապուհ արքային
Պարսից՝ թագաւորէ Վաղենտիանոս և Վաղէս՝
ամս ժգ. Արշակ՝ իգ: Շապուհ իա: Վաղենտի-
անոս և Վաղէս գառաջինն:

Յամին լգ երորդի Շապհոյ արքային Պար-
սից, լթ ամի Արշակայ արքային Հայոց՝ թագա-
ւորէ Յունաց Գրատիանոս գառաջինն:

Յամի խգ երորդի Շապհոյ արքային Պար-
սից և Յուլիանոսի պղծոյ, ըմբռնի Արշակ Հայոց
արքայ ի Շապհոյ արքայէն Պարսից: Եւ տիրէ
Շապուհ ի վերայ Հայոց ամս ժք սրով և հրով և
գերութեամբ: Ապա թագաւորէ Յունաց թէոգոս՝
ամս ժթ: Շապուհ ծա, ի տէրութեան (ի վերայ

Հայոց) զերկոտասաներորդն: Թէոդոսն մեծ գառաջինն:

Յամին ծղ երորդի Շապհոյ արքային Պարսից, և ի զ երորդի ամի թագաւորութեանն Թէոդոսի մեծի, թագաւորեցոյց Թէոդոս զՊապ որդի Արշակայ ի վերայ աշխարհին Հայոց, տիրէ ամս ժգ: Շապուհ՝ ծղ: Թէոդոս՝ զ: Պապ գառաջինն:

Յամի կթ երորդի Շապհոյ արքային Պարսից, ժթ երորդի Թէոդոսի մեծի՝ թագաւորէ ի վերայ Հայոց Վարազդատ՝ ամս զ: Շապուհ՝ կթ: Վարազդատ գառաջինն:

Յամի հ երորդի Շապհոյ արքայի Պարսից, երկրորդ ամի Վարազդատայ արքայի Հայոց՝ թագաւորէ Յունաց Արկադէոս որդի Թէոդոսի ամս ժթ: Շապուհ՝ հ: Վարազդատ զերկրորդն: Արկադէոս գառաջինն:

Յամի ե երորդի Արկադեայ կայսեր՝ ի զ երորդի Վարազդատայ արքայի Հայոց՝ թագաւորէ Պարսից Արտաշիր որդի Շապհոյ՝ ամս դ: Արկադէոս՝ ե: Վարազդատ՝ զ: Արտաշիր գառաջինն:

Յամի զ երորդի Արկադեայ կայսեր, յերկրորդի ամի Արտաշրի արքային Պարսից՝ թագաւորեն ի վերայ Հայոց Արշակ և Վաղարշակ՝ ամս ե: Արկադէոս՝ զ: Արտաշիր՝ բ: Արշակ և Վաղարշակ գառաջինն:

Ապա թագաւորէ Պարսից Վուամ ամս ժա:

Արկաղէոս ամս թ: Արշակ և Վաղարշակ՝ դ: Վը-
ռամ գառաջինն:

Յամի երկրորդի Վռամայ, մետասաներորդի
ամի Արկաղէայ կայսեր՝ թագաւորէ ի վերայ
Հայոց Խոսրով ոմն հրամանաւ Պարսից արքային՝
ամս դ: Արկաղէոս՝ ժա: Խոսրով գառաջինն:

Յամի ժդ երրորդի Արկաղէայ կայսեր, և ի
զ երրորդի ամի Վռամայ Պարսից արքային՝ թա-
գաւորէ Հայոց Վռամշապուն հարքայ ամս ը: Ար-
կաղէոս՝ ժդ: Վռամ՝ գ երրորդն: Վռամշապուն
գառաջինն:

Յամին ժա երրորդի Վռամայ Պարսից ար-
քայի՝ թագաւորէ Յունաց Ռնորիոս՝ ամս իբ:
Վռամշապուն է: Յագկերտ գառաջինն:

Յամի երկրորդի Յագկերտի՝ որդւոյ Վռա-
մայ, և յամի երկրորդի Ռնորեայ կայսեր բար-
ձաւ թագաւորութիւնն Հայոց՝ որ տևեաց ամս
նե: Եւ վաղճանեցաւ և վճարեցաւ:

Եւ արդ՝ երկակի կանոնաւ զՊարսից և զՅու-
նաց հաստատելով նշանակեցից զթագաւորու-
թեան ժամանակն:

Արդ՝ թագաւորէ Պարսից Յագկերտ ամս իա:
Եւ Ռնորիոս թագաւորէ Յունաց ամս իբ: Յագ-
կերտ գառաջինն: Եւ Ռնորիոս գառաջինն:

Յամի ի երրորդի երկրորդի Ռնորեայ կայսեր՝

Թագաւորէ Վռամ որդի Յագկերտի՝ ամս իբ: Եւ յամի երկրորդի Վռամայ՝ Թագաւորէ Յունաց Թէոդոս ամս իբ: Եւ ննորիոս՝ իբ: Վռամ՝ բ: Թէոդոս գառաջինն:

Յամի ի երրորդի Թէոդոսի փոքու՝ Թագաւորէ Պարսից Յագկերտ՝ որդի Վռամայ, ամս ժթ: Եւ յամի Յագկերտի Թագաւորէ Յունաց Կոստանդիաս՝ ամս ա: Յագկերտ գառաջինն:

Յամի երկրորդի Յագկերտի՝ Թագաւորէ Յունաց Վաղենտիանոս՝ ամս լ: Յագկերտ գերկրորդն: Վաղենտիանոս գառաջինն:

Յամի ժը երրորդի Վաղենտիանոսի կայսեր՝ Թագաւորէ Պարսից Վաղարշ որդի Յագկերտի՝ ամս դ: Վաղենտիանոս՝ ժը: Վաղարշ գառաջինն:

Յամի ի երրորդի երկրորդի Վաղենտիանոսի կայսեր, Թագաւորէ Պարսից Պերոզ՝ ամս խը: Վաղենտիանոս՝ իբ: Պերոզ գառաջինն:

Յամի ժ երրորդի Պերոզի՝ Թագաւորէ Յունաց Նարկիսոս ամս գ: Պերոզ՝ ժ: Նարկիսոս գառաջինն:

Յամի ժէ երրորդի Պերոզի արքայի՝ Թագաւորէ Յունաց Վռափնոս՝ ամս գ: Պերոզ ժէ: Վրափնոս գառաջինն:

Յամի ի երրորդի Պերոզի՝ Թագաւորէ Յունաց Մարկիանոս ամս ե: Պերոզ՝ ի: Մարկիանոս գառաջինն:

Յամի իե երորդի Պերոզի՝ թագաւորէ Լևոն
զառաջինն: Յամին և երորդի Պերոզի թագաւորէ
Յունաց Անթիմոս՝. ամս զ: Պերոզ՝ լա: Անթիմոս
զառաջինն:

Յամի իս և չորրորդի Պերոզի՝ թագաւորէ
Յունաց Ուլիմպոս՝ ամ մի: Եւ ի միւսում ամի
միւս Զենոն՝ ամ մի: Եւ ի խզ երորդին Պերոզի՝
թագաւորէ Զենոն ի վերայ Յունաց՝ ամս ժէ:
Պերոզ՝ խզ: Զենոն զառաջինն:

Յամի չորրորդի Զենոնի՝ թագաւորէ Պար-
սից Զամասպ՝ ը: Զենոն ի վերայ Յունաց զչոր-
րորդն: Զամասպ զառաջինն:

Եւ ի վերայ ե երորդի ամի Զենոնի կայսեր՝
թագաւորէ Պարսից Կաւատ՝ ամս խա: Զենոն՝ զ:
Կաւատ զառաջինն:

Յամի ժգ երորդի Կաւատայ՝ թագաւորէ
Յունաց Անաստաս՝ ամս խէ: Կաւատ՝ զժգ: Ա-
նաստաս զառաջինն:

Յամի իս երորդի Կաւատայ՝ թագաւորէ Յու-
նաց Յուստիանոս ամս լը: Կաւատ՝ զխ: Յուս-
տիանոս զառաջինն:

Յամի երրորդի Յուստիանոսի կայսեր՝ թա-
գաւորէ Խոսրով որդի Կաւատայ՝ ամս խէ: Յուս-
տիանոս զերրորդն: Խոսրով զառաջինն:

Յերեսուն և եօթն ամի Խոսրովայ՝ թագա-
ւորէ Յունաց Յուստիանոս՝ ամս ժբ: Խոսրով լէ:
Յուստիանոս զառաջինն:

Յամի ժբ երորդի Յուստիանոսի կայսեր՝ թագաւորէ Պարսից Որմիզդ որդի Խոսրովայ ամս ժբ: Յուստիանոս՝ ժբ: Որմիզդ գառաջինն:

Յամի երկրորդի Որմիզդի՝ թագաւորէ Յունաց Տիբերոս՝ ամս գ: Ողմիզդ զերկրորդն: Տիբերոս գառաջինն:

Ի հինգերորդի ամի Որմիզդի՝ թագաւորէ Յունաց Մաւրիկ՝ ամս իա: Որմիզդ՝ ե: Մաւրիկ գառաջինն:

Յամի է երորդի Մաւրկայ կայսեր՝ թագաւորէ Պարսից Խոսրով որդի Որմիզդի՝ ամս լէ: Մաւրիկ զէ երորդն: Խոսրով գառաջինն:

Յամի ժգ երորդի Խոսրովայ՝ թագաւորէ Յունաց Փոկաս՝ ամս ը: Խոսրով ժգ: Փոկաս գառաջինն:

Յամի ի երորդի Խոսրովայ Պարսից արքային՝ թագաւորէ Յունաց Երակղոս՝ որդի Երակղի, ամս յ: Խոսրով իբ: Երակղոս գառաջինն:

Յամի ժէ երորդի Երակղի կայսեր՝ թագաւորէ Պարսից Կաւատ, որդի Խոսրովայ ամս ա: Երակղոս՝ ժէ: Կաւատ գառաջինն:

Ապա Արտաշիւր ամս գ: Երակղոս ամս ի: Արտաշիւր գառաջինն:

Ապա Բբոր Բամբիշն, դուստր Խոսրովայ՝ ամս բ: Երակղոս իա: Բամբիշ գառաջինն:

Ապա Յազկերտ ամս ի: Երակղոս իգ: Յազկերտ՝ գառաջինն:

Յամի իդ երորդի երանելւոյն Երակղի կայսեր, և յերկրորդ ամի՝ միաբանեալ Պարսից արքայի ընդ Իսմայէլացիսն, (որ ելին) արտաքս ի Սինէ անապատէ՝ հրամանաւ Աստուծոյ առնել անապատ միանգամայն զամենայն երկիր: Երակղոս իդ: Յազկերտ զերկրորդն: Ամռ, արքայ Իսմայէլի, զառաջինն:

Բայց զամս եկամտիցն և ծառայիցն թագաւորելոցն, որպէս Խոռեմայն և զԽոռոխ Որմզդին և Խոսրովայն և զՈրմիզդն՝ որք բռնութեամբ կալան զթագաւորութիւն: Եւ էր որ ընդ պատառել ազգացն հակառակութեամբ ի սոյնս յաւելեալ կարգեցից թիւ. որպէս զկէս ամին Խոռեմայ ի կէս ամին Կաւատայ. յաւել ևս ասացից ամ մի:

Յամի զ երորդի Պարսից արքայի Յազկերտի՝ վախճանի Երանելին Երակղէս, և թագաւորեն որդիք նորա Կոստանդին և Երակղակ: Ի նմին ամի մեռաւ Կոստանդին զաւեալ ի մաւրէն: Եւ թագաւորէ Երակղակ: Դարձեալ փոխեցաւ Երակղակ, և թագաւորէ Կոստոս որդի Կոստանդեայ՝ որ կոչեցաւ յանուն հաւր իւրոյ Կոստանդին: Յազկերտ է երորդ: Կոստաս զառաջինն:

Եւ թագաւորեաց Յազկերտ ի վերայ աշխարհին Պարսից ամս ի: Յազկերտ՝ ի: Կոստանդին՝ ժա: Արքայն Իսմայէլի թ:

Յերկոտասան ամի Կոստանդի, և ի ի երորդ
ամի Իսմայէլացւոց տէրութեանն՝ բարձաւ տէ-
րութիւնն Պարսից՝ որ կալաւ շէ ամ :

ՊԱՏՄ ՈՒԹԻՒՆ

ՍԵՔԷՈՍԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ի ՀԵՐԱԿԼՆ

ՆԱԽԵՐՔԱՆՔ

Եւ եղև ի նուազիլ ժամանակաց տէրութեանն Արշակունեաց ի Հայաստան աշխարհի, ի բառնալ տէրութեանն Վռամշապուհ արքայի՝ տիրէ ի վերայ սորա ազգն Կարքեղովմայեցի իշխանութեանն, խորհուրդ ի ձեռն առեալ անեղ և անագին՝ հանդերձ միաբանութեամբ դառնաշունչ և մեծամեծ քաւղէիցն, և ամենայն գլխաւոր նախարարաւքն թագաւորութեան իւրոյ՝ բառնալ ի Հայաստան աշխարհէ զբարեպաշտութեան պրտուղս: Ուստի ոչինչ աւգտեցաւ, այլ յոյժ վնասեցաւ, և բարեպաշտութիւնն ևս քան զևս ծաղկեալ պայծառացաւ:

Արդ՝ զժամանակս թագաւորութեանն Հարագործին Յագկերտի. և եթէ սրպէս նա կամէր դաստուածայինն եղծանել կարգս: Եւ կամ սրպէս

քաջ նախարարացն Հայոց և նախանձաւորն Աստուծոյ նահապետն Մամիկոնէից տանն՝ Կարմիրն կոչեցեալ Վարդան, հանդերձ միագունդ սպառազէն նիզակակից ընկերաւքն և զաւրաւքն իւրեանց կազմեալ զինեցան ի պատերազմ, առեալ ի ձեռն զվահանն հաւատոյ, և զգեցեալ իբրև զզրահ ամբուլթեան գնախանձն աստուածային բանին. զոգցես թէ առաջի աչաց իսկ ականատես դէմ յանդիման տեսանելով զ'ի վերուստ առաքեալ նոցա զպսակն: Վասն որոյ արհամարհեալ զմահ, և առաւել լաւ համարեալ մեռանել՝ ի վերայ աստուածային պողոտային: Եթէ՛ սրպէս ի վերայ նոցա էին զաւրքն պարսիկ սաստիկ բռնութեամբ, և կամ՝ սրպէս ի դիմի հարեալ զիւրեանց կատարեցին գնահատակութիւն: Եւ կամ՝ սրպէս ի ձեռս հեթանոսաց ըմբռնեալ սուրբ վկայքն Քրիստոսի՝ կատարեցին գնահատակութիւնս իւրեանց յԱպր Շահր մերձ ի Նիւշապուհ քաղաքի, ի տեղւոջն՝ որ կոչի Թէարքունի: Այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցաւ. որպէս ցուցանէ նոյն իսկ պատմութիւնն:

Բայց զայն ամենայն՝ որ ի Պերոզի ժամանակն եղեալ չարութիւն, և զառ ի Խոսրովայ զպատամբութիւն զՎարդանայ, և զզաւրացն

¹ Այսպէս ի ձեռագ. օրինակիս, իսկ ի տպ. էր՝ տեսանել:

Պարսիցն զապստամբելն ի յՈրմզդիէ. զմահն Որմզդայի և զթագաւորելն Սոսրովայ. զմահն Մաւրկայ և զթագաւորելն Փոկասայ. զառնուլն Եգիպտոսի. զկոտորածն Աղէքսանդրի. զղիմելն Հերակղի ի կողմանս հիւսիսոյ առ արքայն Թէտալացւոց. զյուզարկումն անհուն բազմութեանն ազգաց. զասպատակն Յունաց յԱտրպատական, զառ և զաւար. և զզարձն ընդ Փայտակարան. զեկ զաւրացն Պարսից յարեւելից զղիմի հարկանել նմա. զպատերազմն՝ որ յաշխարհին Ադուանից. զզարձ կայսերն ի Նախճըւան քաղաքն և զկոիւն Արճիշոյ. զգնալն կայսեր անդէն ի սահմանս իւր. զմիւս ևս այլ զիմելն ի վիրայ Սոսրովայ. զգործ պատերազմին՝ որ ի Նինուէ. զասպատակն որ ի Տիսբոն քաղաք. զզարձն յԱտրպատական. զմահն Սոսրովայ. զթագաւորելն Կաւատայ. զհաշտութիւն՝ որ ի մէջ թագաւորացն երկոցունց. զթողուլն անդրէն ի բաց զսահմանն Յունաց. զզարձ աստուածեան խաչին ի քաղաքն սուրբ: Յետ այսորիկ զարթուցեալ անհուն բարկութիւն, և զվերջին աղէտս հինին՝ որ ի կողմանս հարաւոյ: Եւ թէ՛ ռրպէս յանկարծաւրէն շարժեցան բանակքն Իսմայէլի, և ի վայրկեան ժամանակի վանելով զզաւրութիւն թագաւորացն երկոցունց՝ կալան յԵգիպտոսէ մինչև յայս կոյս գետոյն մեծի Եփրատայ և ցսահման Հայաստանեայց, և յեզերէ ծովուն մեծի արևմտից մինչև ի դունն թագա-

ւորութեանն Պարսից, զամենայն քաղաքս Միջագետաց Ասորոց և զՏիսբոն և զՎեհ Արտաշիր և զՄարանդ, զՀամատան մինչև ցԳանձակ քաղաք և ցՀրատն մեծ՝ որ յԱտրպատական գաւառի:

Չայս ամենայն կամեցայ ի ձեռն գրոյս այսորիկ կարճառաւտ ձեզ վիպասանել:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Ապստամբութիւն Վահանայ ի Պերոզէ, և գրաւել զԻշխանութիւնն, և պատերազմաւ յաղթել, մահ Պերոզի և թագաւորել Կաւատայ և պատուել զՎահանն մարզպանութեամբ. մահ Կաւատայ և թագաւորել Նոսրովայ՝ որ Անուշ Ըռուան կոչի. ապստամբիլ Վարդանայ և ծառայել Յունաց. պատերազմ Նոսրովայ և պարտիլ:

Եւ եղև յամս Պերոզի արքայի Պարսից բարձունս ամենայն իշխանութեանցն և կարգաց և աւրինաց քրիստոնէութեան, և այնպիսի վտանգ նեղութեան հալածանաց և քամահանաց ի վերայ հասեալ իշխանաց, մինչ զի ի բաց ընկեցին յինքեանց զլուծն ծառայութեան: Եւ ապստամբեալ Մամիկոնեանն Վահան՝ հալածեաց զՊարսիկս և բռնաբարայն գրաւեաց զԻշխանութիւնն:

Յայնժամ արձակէ ի վերայ նորա Պերոզ արքայ՝ Հոնաց զաւր յոյժ: Եւ հրաման տայ խիստ սաստիւ սպանանել զապստամբն, և հարկանել

զամենայն արու սրով սուսերի: Ընդդէմ սորա աճապարեալ Վահան սպարապետ և հազարաւ ընտիր վառելոց, կարգին գունդ առ գունդ, և ճակատ առ ճակատ, և յարձակին ի միմեանս ի ձայն փողոյ տազնապաւ ի դաշտին Գերանայ:

Անդ յաւգնութիւն հասեալ աստուածեան Բանն, հողմն սաստկացուցեալ զմըրիկ փոշոյն՝ զգաւրաւքն Պարսից հեղոյր, իբրև զմութ խաւարի՝ զնոսա պատէր ի միջաւրեայ ժամանակի: Սաստիկ կոտորած լինէր երկոցունց կողմանցն, և ոչ գոյր ընտրել զգի անկելոցն, ոչ զպարսիկ և ոչ զհայ զաւրական: Բայց սակայն զաւրացեալ զաւրն Հայոց վանեցին անդ կոտորածով զգաւրն Պարսից, և զմնացեալսն փախստական արարեալ՝ հալածական տանէին. և դարձան յաղթութեամբ մեծաւ:

Այս Վահան ժողովեաց և զհարկս աշխարհին Հայոց և շինեաց եկեղեցիս մեծամեծս, զոր աւերեալ էր Պարսից ի Վաղարշապատ քաղաք և ի Դենի և ի Մզրայս և ի բազում տեղիս աշխարհիս Հայոց: Եւ շինեալ զերկիրն նորոգեաց վերըստին:

Իսկ Պերոզի արքային Պարսից՝ թէպէտ և կամեցաւ վերստին զաւրս գումարել ի վերայ աշխարհիս Հայոց, ոչ եղև նմա պարապ. զի համբաւք թշնամեացն ստիպէին զնա ի կողմանցն

Քուշանաց: Եւ յայնմ մարզէ՛¹, զի ինքն իսկ արքայն Քուշանաց խաղացեալ գայր ի վերայ նորա գաւրու մեծաւ:

Եւ նորա գումարեալ գաւրս իւր՝ գնաց ընդդէմ նորա տագնապաւ մեծաւ: Ասէ. «Երթայց նախ առաջին գնա վանեցից, և ապա պարապաւ դարձեալ գնացից ի Հայս և մի խնայեսցէ սուր իմ ի նոսա, յարս և ի կանայս»:

Եւ ինքն անցեալ՝ փութանակի եհաս ընդդէմ թշնամւոյն յարևելս. և եղև պատերազմն սաստիկ, հարին և կործանեցին զբազմութիւն գաւրացն Պարսից, մինչև ոչ մնաց ի նոցանէ ապրեալ և փախստական: Եւ մեռաւ Պերոզ արքայ ի պատերազմին հանդերձ եւթանեքումբք որդւովքն:

Եւ ապա յայնժամ թագաւորեաց Կաւատ որդի նորա ի վերայ աշխարհին Պարսից: Եւ զի բեկեալ էր գաւրութիւն բազմութեանն գաւրաց իւրոց, ոչ ընդ ումեք կամեցաւ ունել գործ պատերազմի, այլ արար խաղաղութիւն յամենայն կողմանց. առնէ և ընդ Հայոց հաշտութիւն, և կոչէ զՎահան ի դուռն, և մեծարէ գնա մեծապէս պատուով: Եւ տայ նմա զմարզպանութիւն աշխարհին և զՄամիկոնեաց տէրութիւն, և երդում առ բազում ի ծառայութիւն, և արձակէ բարեաւ յերկիր իւր:

¹ Ի ձեռ. օրինակիս՝ աւրէ:

Յետ Վահանայ կալաւ զիշխանութիւն Վարդ Պատրիկ եղբայր նորա սակաւ ինչ ժամանակ, և մեռաւ: Զկնի նորա եկին մարզպան պարսիկք, ապա ոչ կարացին պատերազմիլ Հայք, ի հնազանդութեան կացին մինչև ցՍուրէն մարզպանն և ցՎարդան Մամիկոնէից Տէրն:

Եւ եղև ի խա ամի թագաւորութեան Խոսրովայ՝ որդւոյ Կաւատայ՝ ապստամբեաց Վարդան, և ի բաց եկաց ի ծառայութենէ թագաւորութեանն Պարսից հանդերձ միաբանութեամբ ամենայն Հայաստանեաւք: Սպանեալ զՍուրէնն մարզպան յանկարծաւրէն ի Դըւին քաղաքի, առին զաւար բազում, և գնացին ի ծառայութիւն Յունաց:

Յայնժամ յառաջ քան զայս ապստամբեալ ի բաց եկաց ի Հայոց՝ անուանեալ Վահան իշխան աշխարհին Սիւնեաց, և խնդրեաց ի Խոսրովայ յարքայէն Պարսից, զի տարցեն զղիւան աշխարհին Սիւնեաց ի Դըւնայ ի Փայտակարան քաղաք, և կարգեսցէ զքաղաքն ի Շահրմար Ատըրպատականի. զի մի ևս կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ նոցա: Եւ կատարէր հրամանն:

Իսկ առ Հայոց երդնոյր թագաւորն Յունաց, և հաստատէր զնոյն ուխտ՝ որ ի մէջ թագաւորացն էր երկոցունց՝ երանելւոյն Տրդատայ և Կոստանդիանոսի. և տայր նոցա զգաւրան կայսերական յաւգնութիւն: Եւ նոցա առեալ զգաւրն՝

զիմեցին ի վերայ քաղաքին Գրւնայ և պաշարեալ կործանեցին ի վայր, և հալածեցին զգաւրն Պարսից՝ որ ի նմա կային:

Բայց եհաս ի վերայ նոցա յանկարծաւրէն խռովութիւն մեծ, զի զեկեղեցի սրբոյն Գրիգորի, որ շինեալ էր մերձ ի քաղաքն, էին արարեալ համբարանոցս Պարսիկքն, հարին հուր և այրեցին. վասն որոյ եղև նոցա խռովութիւն մեծ:

Գայ ապա ի վերայ նորա Միհրանն Միհրևանդակ ի հազարաւ գաւրու և փղաւք բազմաւք: Եւ եղև պատերազմ մեծ ի դաշտին Խաղամխեայ, և հարեալ զգաւրն Պարսից անհնարին հարուածովք մաշէին ի սուր սուսերաց, զփիղսն զամենայն թափէին: Եւ Միհրանն¹ սակաւուք պրծեալ գնացին յերկիրն իւրեանց:

Այս այն Վարդան է՝ յորոյ վերայ եկն ինքն արքայն Պարսից՝ կոչեցեալ Անուշ Ըռուան Խոսրով, հանդերձ բազմութեամբ սպառազէն գաւրացն և փղաւք բազմաւք, և ճանապարհ կալեալ ընդ գաւառն Արտագու՝ գնաց ընդ Բագրևանդ՝ զանց արարեալ զԿարնոյ քաղաքաւ: Եւ կալեալ ճանապարհ գնաց ի տեղի մի, և բանակեցաւ դէմ յանդիման նորա:

Եւ ի վաղուեան առաւօտուն հապճեպ ստիպով կարգեն դունդ առ գունդ, և ճակատ առ ճակատ, և բաղխէին զմիմեանս պատերազմաւ:

¹ Ի ձեռ. օրինակիս էր՝ Միհրհեանն:

Եւ սաստկացաւ պատերազմն ի վերայ յերեսաց երկրի, և խմբեցաւ պատերազմն յոյժ. և մատնեաց Տէր ի պարտութիւն ղթագաւորն Պարսից և զաւրս նորա զամենայն: Եւ խորտակեցան առաջի թըշնամեացն սրով սուսերի, և փախեան յերեսաց նոցա սաստիւ տագնապաւ, ոչ գիտելով զճանապարհս փախստեան իւրեանց՝ երթեալ ամրացան ի գետն մեծ՝ որ կոչի Եւփրատես: Եւ ուռուցեալ ի վեր ջուրն՝ խաղացոյց զբազմութիւն փախըստականացն իբրև զբազմութիւն մարախոյ, և ոչ կարացին յաւուր յայնմիկ ճողոպրել բազումք: Բայց թագաւորն մագապուր պրծեալ սակաւութիւն ի փիղս և ի ձին ապաստան եղեալ, փախստական ընդ Ադճնիսն անդրէն ի կայանս իւր երթայր:

Եւ նոքա առին զբանակն ամենայն հանդերձ արքունական գանձիւքն: Եւ կալան զԲամբիշն և զբանակն, և թափեցին զՄաշապերճանն, ամենայն դեսպակն ոսկեղէն բազմաքանքար, որ էր ակամբք պատուականաւք և մարգարտաւ յօրինեալ, որ անուանեալ կոչէր ի նոցունց դեսպակ փառաց: Առաւ և Հրատն՝ զոր ընդ ինքեան շրջեցուցանէր թագաւորն հանապազորդ յաւգնականութիւն իւր, որ մեծագոյն համարեալ էր քան զամենայն կրակ, որ կոչէր ի նոցունց Աթաշ. հեղձաւ ի գետն հանդերձ Մովպետան Մովպետաւ և այլ բազմութեամբ մեծամեծաց աւագաց: Յամենայն ժամ աւրհնեալ է Աստուած:

Գ Լ ՈՒ Ն Բ.

Ի Քրիստոս հաւատալ և մկրտիլ Անուշ Ըռուանայ յեպիսկոպոսէն, և ննջումն. թագաւորել Որմզդի. հարկանել Վահրամայ զգօրս թէտալացւոց և պատերազմիլ ընդ արքային Մազզըթաց, և սպանանել զնա անդ. ապստամբութիւն Վահրամական զօրացն ի Սոսրովայ և վախուստ. գալ Վահրամայ. օգնութիւն խնդրել Սոսրովայ ի կայսերէն Մաւրկայ:

Այս Սոսրով որ կոչեցաւ Անուշ Ըռուան՝ ի ժամանակս իւրոյ թագաւորութեանն յառաջ քան զապստամբութիւն զայս, հաստատեաց զերկիր, քանզի էր խաղաղասէր և աշխարհաշէն: Եւ ի լինել ապստամբութեան այնորիկ, յայնմ հետէ ընդոստուցեալ զարթեալ ի բարկութիւն՝ զանձն անվաս համարեալ՝ իբր թէ՛ «հայր էի ամենայն երկրի, և ոչ տէր: Եւ սնուցեալ զամենեսեան իբրև որդի և սիրելի: Եւ արդ՝ ասէ, ի նոցանէ խնդրեսցէ Աստուած զարիւնս զայս»: Այս Սոսրով ի ժամանակս իւրոյ թագաւորութեան կապեաց զպահակն Ճորայ և Աղուանից. կալաւ ձերբակալ զարքայն Եգերացւոց, և առ մարտիւ զԱնտիոք պիսիգացւոց, և գերեալ նստոյց առ թագաւորական կայանին:

Շինեալ քաղաք և անուանեալ զնա Վեհ Ան-
ջատոք Սոսրով, զոր անուանեալ Շահաստանին
Ոկնոյ կոչեն: Եւ առ սա զԴարա և զԿաղնիկոս,
գերեաց ասպատակաւ և զկողմանս Կիւղիկէա-
ցւոց:

Կալաւ սա զԹագաւորութիւնն՝ ամս խր: Եւ
ի ժամ վաղճանին ծագեալ փայլակնացեալ զնո-
վաւ լոյս աստուածային Բանին. քանզի հաւա-
տաց ի Քրիստոս՝ ասելով այսպէս. «Հաւատամ ի
միայն Աստուած, յայն՝ որ արար գերկինս և
գերկիր, զոր քրիստոնեայքն պաշտել խոստովա-
նին՝ Հայր և Որդի և Հոգի սուրբ. զի նա միայն
է Աստուած. և այլ ոչ գոյ բաց ի նմանէ զոր
քրիստոնեայքն պաշտեն»:

Եւ հրաման տուեալ սպասաւորացն զմոզ-
պետն արձակել արքունի ի հեռագոյն տեղիս ի
գործ, և զայլսն մերժեալ յարքունական կայե-
նիցն, և կոչեալ զԵպիսկոպոսապետն՝ որ Երան¹
կաթողիկոս անուանի: Մկրտեցաւ ի նմանէ և
հրամայեաց ժամ առնել ի սենեկին, և ընթեո-
նուլ զՏէրունական Աւետարանին զպատգամս, և
հաղորդեցաւ ի կենդանարար Մարմնոյ և Արեանն
Տեառն. և հրաժարեալ ի Կաթողիկոսէն և ի Տէ-

¹ Ի տպ. և ի ձեռ. օրինակի էր՝ որ էր անդ, մեզ
այսպէս ուղղելի դատեցաւ: Տես Պատմ. Վարդանայ,
տպ. ի Վեն. եր. 59:

րունեան Աւետարանէն, և արձակեն զնա յիւր տեղին:

Եւ ապա զկնի սակաւ ինչ աւուրց ննջեաց ի բարւոք ծերութեան իւրում. և բարձեալ զմարմին նորա քրիստոնէիցն՝ տարեալ եդին ի շիրիմս թագաւորացն: Եւ թագաւորէ Որմիզդ որդի նորա յետ նորա:

Եւ արդ՝ այս են զաւրավարք արքային Պարսից՝ որ եկին մի ըստ միովէ յերկիրս Հայոց՝ յապրստամբութենէ Վարդանայ Մամիկոնէից տեառն՝ որդւոյն Վասակայ, մինչև ցայսաւր ժամանակի: Ոմանք մեռան ի պատերազմի և ոմանք պատերազմեցան և ոմանք յաղթութիւն գործեցին և զնացին: Յորժամ սպանին զՍուրեն մարզպան, ի նմին ամի եկն Վարդան Վշնասպ ոմն, և գործինչ ոչ գործեաց. եկաց ամ մի և զնաց: Ապա եկն և Գողոնն Միհրան ի հազարաւ զաւրաց սպառազինաց և փղաւք բազմաւք և ունէր նա ընդ ինքեան սատարս բազումս ի ճամբարէ անթիւ ազգացն, ընդ որ բնակեալն են ընդ լեռնակողմամբ Կովկասու ազգք Հոնաց. և հրաման յարքայէն՝ զի անձեոս արասցեն զարս ի յաշխարհէն Հայոց՝ խլել՝ բրել՝ յատակել, անխնայ յերկիր կործանել:

Եւ եկեալ նա, բայց եթէ ուրեք յանմատոյց ամրոցաց ուրեմն մնացեալ ապրեցան մարդիկ: Եւ կամ թէ՛ ուրեք ի հեռագոյն աշխարհս փա-

խըստական գնացին: Բայց սակայն ոչ կարացին բազումք ճողոպրել. քանզի զորս գտանէին, սուր ի վերայ եղեալ սատակէին: Սա արար կռիւ մի ի Վիրս, և պարտեցաւ: Եկն ի Հայս, և առ զԱնկղ սուտ երդմամբ:

Փիլիպպոս, Սիւնեաց տէր, արար կռիւ մի ընդ քաղաք և ընդ Խաղամախիս. և կռիւ մի ի Վանանդ՝ ի յՈւթմսու գեղ, և յերկոսեանն պարտեցաւ. եկաց նա ամս է և գնաց:

Ապա եկն ինքն արքայն (Որմիզդ որդի) Անուշ Ըռուան Խոսրով (ու), որ զՎնդոյն կապեալ եղ ի Գրուանդականի, և Վստամ պրծեալ գնաց փախստական. և ոչ սակաւ ինչ պատերազմունս զարթոյց սա յաւուրսն յայնոսիկ շուրջ գիւրեաւ:

Եւ եղև ի ժամանակին յայնոսիկ Վահրամ ոմն Մերհեւանդակ, իշխան արևելից կողմանց աշխարհին Պարսից՝ որ հարկանէր քաջութեամբ իւրով զգաւրս Թետալացւոց և բռնութեամբ ունէր զԲահլ և զամենայն երկիրն Քուշանաց՝ մինչև յայնկոյս գետոյն մեծի՝ որ կոչի Վեհոտ, և մինչև ցտեղին՝ որ կոչի Կազբիոն¹: Քանզի զանց արար յայնկոյս նիզակի քաջին Սպանդիատայ, զորմէ ասեն բարբարոսքն եթէ՝ «Հասեալ նա

¹ Թերևս՝ Կազբիոն: Տես Journal Asiat. 1869. եր. 173. Ասող. 114. Գասբուն:

պատերազմաւ ¹ մինչև ցայս վայր ցցեալ գնիզակ իւր ի գետնի»:

Յայնժամ արարեալ Վահրամայն այնորիկ պատերազմն ընդ մեծի արքային Մազքթաց, որ էր ի կողմանս յայնմիկ՝ յայնկոյս գետոյն մեծի, եհար զբազմութիւն զաւրացն, և սպան զթագաւորն ի պատերազմի. և ըմբռնեալ յափշտակեաց զամենայն զգանձ թագաւորութեանն այնորիկ:

Յայնժամ առաքէ առ արքայն Պարսից ի ձեռն հրեշտակաց իւրոց հրովարտակս աւետաւոր, և սուղ ինչ աւարաւն ի մեծամեծ գանձուցն հասելոց յաւարէ ասպատակին՝ նշանակ թագաւորութեանն ի պատուական իրացն, և զամենայն զգանձն զաւրուն շնորհէ ըստ իւրաքանչիւր արժանաւորութեան:

Արդ՝ իբրև տեսեալ թագաւորին Որմզդի գհրեշտական եկեալս աւետաւորս, և ընթերցեալ զգիրս ողջունի զաւրացն, և ընկալեալ զընծայան աւարամասն ի պատուական արքունական գանձուցն, թէպէտ և խնդացեալ՝ վեր ի վերոյ զմարդկան զմիտս հաճէր, այլ ի ներքուստ ցասամաբն բարբառեալ ասէր. «Ընթրիքն առաւել մեծագոյն և գնշանն ի պատուոյս ² ճանաչեմ, բայց յայն-

¹ Ի տպ. և ի ձեռ. օրին. էր՝ պատէ բազմաւ:

² Ասողիկ, եր. 115. Ի պատառոյս:

չափ սաստիկ գանձուցն ո՛չ էր արժան այնչափ հասանել յարքունիս»:

Յայնժամ փոխանակ աւետաւոր հրովարտակին՝ հրամայէ գրել հրովարտակ առաւել ցամամբ, և արձակէ ի գնդէն համահարզանց և փուշտիպանացն արքունի, զի երթիցեն առ զաւրն, և զգանձն զամենայն ի միջի արասցեն: Եւ նոցա երթեալ սկսան պահանջել:

Յայնժամ ընդոստուցեալ զաւրն ամենայն, սպանին զհաւատարիմս արքային, և ի բաց կացեալ ի ծառայութենէ նորա, զՎահրամ նստուցին թագաւոր իւրեանց. երդումն կնքեցին ըստ աւրինի իւրեանց. միաբանեցան և դարձան յարևելից, և դիմեցին յԱսորեստան, զի սպանցեն զթագաւորն իւրեանց զՈրմիզդ, և բարձցեն զտունն Սասանական, և հաստատեսցեն զՎահրամ յաթոռ թագաւորութեանն:

Եւ փութանակի ժողովեալ և առեալ զնացեալ զբազմութիւն քաջ և մարտիկ ազգացն արևելից: Արդ՝ մինչև ցայս այսպէս շփոթ ամբոխի ի մէջ պարսից աշխարհին լեալ՝ Յովհան Պատրիկ և զաւրք Յունաց պատեալ պաշարեալ պահէին զքաղաքն Դւնայ՝ մարտուցեալ ընդ նմա մեքանայիւքն՝ մերձ էին ի կործանել զպարիսպն:

Իբրև եհաս լուրս այս՝ թողին զնա, և զնացին. ճանապարհ կալեալ յԱտրպատական, լաս-

տեցին զերկիրն ամենայն, հարեալ զամենայն ¹ զայր և զկին բերանով սրոյ իւրեանց, առեալ զամենայն առ և զգերի և զաւար դարձան յերկիրն իւրեանց:

Արդ՝ իբրև եհաս լուր աղաղակիս այսորիկ ի դուռն Սասանականին՝ առ Որմզդի թագաւորն Պարսից, ոչ սակաւ ինչ երկունք անի պատեցին զնա: Եւ կոչեցեալ զնախարարս՝ որ ի դրանն արքունի, և զգունդս համահարզանց և զփուշտիպանացն, և խորհուրդ արարեալ առնուլ զզանձն թագաւորութեան և զամենայն ամբոխ դրանն արքունի, և անցանել յայնկոյս գետոյն մեծի Դզլաթայ ընդ զոմ ի Վեհկաւատ, և հատանել զլարսն կամրջացն. և խորհէր իւր ապաւէն առնել զբազմութիւն ամբոխին արքային Տաճկաց:

Իսկ այս ոչ այսպէս պատկանէր. քանզի խորհուրդ արարեալ խորհին արանց և համահարզանց և փուշտիպանաց արքային, զի սպանցեն զՈրմիզդ և նստուսցեն թագաւոր զորդի նորա զԽոսրով. խորհուրդ արարեալ լուծանել զնա ² և առնել իւրեանց առաջնորդ և գործոյն գլխաւոր: Եւ գնացեալ ի բերդն Գրուանդականի, լուծին զնա և զամենայն կալանաւորսն ընդ նմա, և արձակեալ զոմն սուրհանդակ հաւատարիմ երա-

¹ Այսպէս ի ձեռ. օրինակին. իսկ ի տպ. ոչ գոյր:

² Այս ինքն՝ զՎնդոյ, զեղբայր Վստամայ:

գագոյն երիվարաւք, և գրեալ առ Վստամ եղբայր, զի սաստիկ ստիպով վաղ հասցէ ի տեղի գործոյն. և եկեալ նա փուլթանակի:

Եւ ժողովեցան ամենայն նախարարք և զաւրագլուխք և զաւրք ի դահլիճն արքունի, որ ի ժամուն յայնմիկ հանգիպեցան անդ. և մտեալ ի սենեակ արքայի՝ կալան զթագաւորն Որմիզդ, և անդէն վաղվաղակի փորեցին զաչս նորա և ապա սպանին:

Եւ նստուցին զորդի նորա թագաւոր ի վերայ աշխարհին պարսից. և սկսան առնել պատրաստութիւն փախստեան յայնկոյս գետոյն մեծի Դզլաթայ: Եւ ոչ յետ բազում աւուրց Վահրամն եկն եհաս փուլթանակի իբրև զխոյանալ արծուոյ:

Եւ քանզի մանուկ տղայ էր Սոսրով ի թագաւորել իւրում, առին գնա քեռիքն իւր Վնդոյ և Վստամ, և անցին յայնկոյս գետոյն մեծի Դզլաթայ ընդ գոմ¹, և հատեալ ի բաց զլարսն կամրջացն: Եւ եկեալ Վահրամն էառ զամենայն գտունն և զգանձ և զկանայս արքունի, և նստաւ ի գահոյս թագաւորութեան: Եւ հրամայեաց կապել զլաստս փայտեղէնս, և անց զգետովն առ ի յըմբռնել զՍոսրով. բայց նորա յերկիւղէն ոչինչ կարաց ունել գտեղի: Իբրև անցին գնացին փախստական, և խորհեալ ի ճանապարհի,

¹ Զոմ է աղաւաղեալ յն. ՀԵՄԴԱԿ կամուրջ:

Թէ որ լաւագոյն իցէ՝ երթալ առ արքայն Տաճկաց, եթէ առ Թագաւորն Յունաց:

Ապա լաւ համարեցան առնել իւրեանց ապաւէն զԹագաւորն Յունաց: «Զի թէպէտ և է, ասեն, թշնամութիւն ի միջի, սակայն քրիստոնեայ են և ողորմած. և յորժամ երդնուն՝ ստել երդման ոչ կարեն»: Եւ գնացեալ ընդ արևմուտս գողղիղ ճանապարհ երթեալ մտին ի քաղաքն՝ որ կոչի Սաղաք. և դադարեցին անդ:

Եւ սա թէպէտ անց զգեստովն, ոչ կարաց հասանել. յետս դարձան անդրէն ի Տիսբոն:

Յայնժամ յղէ Սոսրով արքայ առ Թագաւորն Մաւրիկ արս ճոխս պատարագաւք, և գրէ այսպէս. «Տուր ինձ զգահ և զտեղի Թագաւորութեան հարց՝ և նախնեաց իմոց, և արձակեա՛ ինձ զաւր յաւգնութիւն՝ որով կարացից հարկանել զԹրշնամին իմ, և կանգնեա՛ զԹագաւորութիւն իմ, և եղէց քոյ որդի: Եւ տաց քեզ զկողմանս զԱսորւոց՝ զԱրուաստանն ամենայն մինչև ի Մծբին քաղաք: Եւ յերկրէն Հայոց՝ զաշխարհն Տանուտերական իշխանութեան մինչև ցԱրարատ և ցԴրւին քաղաք, և մինչև ցեզր ծովուն Բգնունեաց և ցԱռեստաւան. և զմեծ մասն Վրաց աշխարհին՝ մինչև ցՏփխիս քաղաք. և կալցուք ուխտ

¹ Ի տպ. և ի ձեռագ. էր՝ Հայոց: Մեք այսպէս եղաք. Տես Թում. Արծ. եր. 94:

խաղաղութեան ի մէջ մեր մինչ ցման երկոցունցս, և անշուշտ լիցի այս երդումն ի միջի մերում և ի մէջ որդւոց մերոց, որ թագաւորելոց իցեն յետ մեր»:

Արդ՝ ժողովեալ թագաւորին զամենայն Սընկղիտոսն, հարցանէր ցնոսա խորհուրդ, և ասէր. «Սպանին պարսիկք զՈրմիզդ զթագաւորն իւրեանց և նստուցին զորդի նորա թագաւոր: Եւ զաւրք թագաւորութեանն նստուցին զայլ ոմն թագաւոր յԱրևելս. և եկեալ նա զաւրու մեծաւ յինքն յափշտակեաց զթագաւորութիւնն. և մանուկ որդի նորա փախըստական գնացեալ եկն առ մեզ, և խնդրէ ի մէնջ զաւրս յաւզնականութիւն, և խոստանայ առնել այսպէս: Արդ՝ զի՞նչ արասցուք, ընդունի՞մք. արժան է ընդունել, թէ ոչ»: Իսկ նոքա ասեն. «Ոչ է արժան ընդունել, զի ազգ մի անաւրէն են և ամենևին սուտ. ի նեղութեան իւրեանց խոստանան առնել, և յորժամ յանդորր ելանեն՝ ստեն. բազում չարիս կրեալ է մեր ի նոցանէ. թո՞ղ սպառեացեն զմիմեանս, և մեք հանգիցուք»:

Անդ թագաւորն Խոսրով կայր ի մեծ վրտանգի, և տեսանէր զման առաջի աչաց. զի գերծեալ էր ի բերանոյ առիւծոյ և անկեալ ի բերան թշնամեաց, ուստի փախուստ ոչ գոյր:

Իսկ թագաւորն մերժեալ զխորհուրդս Սընկղիտոսացն, յինքենէ յղէր զՓիկղիպիկոս զփեսայ

իւր և տայր տանել պատասխանի ընդունելութեանն. առնոյր ի նմանէ երդումն, և տայր նմա զաւր կայսերական յաւգնականութիւն՝ զՅովհանն պատրիկ ի Հայոց կողմանէ, և զՆերսէս ստրատելատ յԱսորւոց և զզաւրս նոցա. անցեալք ի հանդիսի, երեք հազար հեծեալ ըստ հարիւրաւորաց, ըստ հազարաւորաց, ըստ գնդից, ըստ զրաւշից իւրեանց:

Արդ՝ վասն զի մայր Շապհոյ դուստր Ասպարապետին այնորիկ, որ էր նախարար տանն Պարթևաց, որք մեռեալ էին, քոյր Վնդոյի և Վստամայ. և ինքն Վնդոյ էր այր իմաստուն և խորհրդական, և սրտիւ արիագոյն՝ որպէս ասացի: Եւ արար պատերազմ մի մեծ ի Մելիտինէ՝ յորում պարտեցաւ և զնաց: Ապա եկն Տամ Խասրով, և արար երկու կռիւս, մի՛ ի Բասեան ի Բոլորապահակի, ուր Մուրց և Երասխ խառնին: Եւ մի՛ ի Բագրևանդ ի Կրթնի: Եւ յերկոսինն յաղթութիւն գործեաց մեծամեծ. եկաց երկուս ամս՝ և զնաց:

Ապա եկն Վարազ Վզուրն և արար կռիւ մի ի Վանանդ ի յՈւթմսու գեղ՝ որ և նախ վանեցաւ, և ապա յաղթեաց. եկաց ամ մի՛ և զնաց:

Ապա եկն ասպետն մեծ Պարթևն և Պահլաւն, և արար կռիւ մի ի Շիրակ աւանին և յաղթեաց. եկաց եւթն ամ՝ և զնաց:

Ապա Հրահատն ¹ մարգպան՝ որ գնաց ի Մրծունին իւրայնոցն սատար ի պատերազմ. և անդ նորա պարտեցան և ապա յաղթութիւն ստացան: Եւ անտի դարձեալ՝ արար կռիւ մի ի Բըզնունիս ի Ծաղկաջուրն և յաղթեաց. եկաց չորս ամիս՝ և գնաց:

Ապա եկն Հրարտին Դատան մարգպան: Ապա այնուհետև ոչ կարացին պարսիկք պատերազմաւ գդէմ ունել գաւրացն յունաց: Առ սովաւ սպանաւ Որմիզդ. և թագաւորեաց որդի նորա Խոսրով: Եկաց ամս երկու՝ և գնաց:

Ապա եկին սահմանակալք պարսիկք մինչև ցսպառումն խաղաղութեանն՝ որ ի մէջ Պարսից և Յունաց, և ի մէջ թագաւորացն երկոցունց Մաւրկայ և Խոսրովայ:

Եւ ապա Վրնդատականն: Ապա Խորականն: Զսօ սպանին գաւրք պարսից ի Գառնի. և ինքեանք սպստամբեալք գնացին ի Գեղումս: Ապա Մերակբուտն: Ապա Յազդէնն: Ապա Բուտմահ: Ապա Հոյիմանն:

¹ Է فرهاد անուն պարսից:

ՄԱՏԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐԱԿԱՆ

Վէպ արիական, վանուամն տիեզերական, հէն Սասանական՝ յԱպրուէզն Խոսրովեան՝ որ հրդեհեալ բոցացոյց զառ ի ներքոյս ամենայն՝ զղորդեալ զծով և զցամաք, զարթուցանել զկործանումն ի վերայ ամենայն երկրի:

Եւ արդ՝ ես ճառեցից զեղելոցն յերկրի, զանցից կործանմանն առասպելս վիպասանելով, զի վերուստ զարթուցանել սրտամուլթիւն, և զառ ի ներքոյ բորբոքեալ զբարկուլթիւն. զհրոյն և զարեան հեղեղել և զհինիցն արշաւանս. և զմահաբերն ասպատակ, զգոչիւն դիւաց և զաղաղակ վիշապաց, զազանց քաւդեաց և զարանց հսկայազանց, քաջաց սպառազինաց, հեծելոց յարևելից յարևմուտս, ի հիւսիսոյ ի հարաւ: Եւ զՀաւալայինն զարթուցեալ մեծաւ բորբոքմամբ՝ յարձակեալ ի վերայ միմեանց, և կատարեալ զհրամանն բարկուլթեան Տեառն ի վերայ ամենայն երկրի. որք իբրև զմըրիկ աւդոյ թուուցեալ, փոթորկեալ, ընթացեալ ասպականել զառ ի ներքոյս ամենայն, աւարել զլերինս և զբլուրս, պատառել զգաշտս վայրաց, և խորտակել զվէմս և զքարինս ի ներքոյ գարշապարաց երիվարաց և յառաթուր սմբակաց: Եւ արդ՝ ասացից զվէպս ի կործանիչն և յասպականողն Խոսրով՝ յԱստուծոյ անիծեալն:

Գ Լ ՈՒՒ Ք Գ.

Դիմելն Վահրամայ ի վերայ Նոսրովայ և նամակք երկու առ Մուշեղ. և հաւատարմութիւն Մուշեղի առ Նոսրով. պատերազմ մեծ. պարտիլ ապստամբաց. ապերախտութիւն Նոսրովայ առ Մուշեղ. վասն որոյ խորհուրդ Մուշեղի սպանանել զնա և գրել ամբաստանութիւն ընդ իշխանացն Յունաց առ Կայսրն. այնմ տհաճութիւն Կայսեր, և թուղթ առ նոսա և առ Նոսրով. արձակիլ յունական զաւրաց. կոչիլ Մուշեղայ ի կայսերէն առ պալատն:

Եւ եղև յետ մահուանն Նոսրովայ որդւոյ Կաւատայ, և թագաւորել որդւոյ նորա Որմզդի ի վերայ աշխարհին պարսից՝ որոյ մայր իւր դուստր էր Նաքանայ մեծի արքային Թետալացւոց, կին Նոսրովայ՝ հաւր սորա անուն Կայէն¹, որ թէպէտ ի հայրենեաց մեծագոյն, ևս առաւել մեծագոյն և գազանագոյն ի մայրենեաց կողմանէ:

Քանզի եբարձ սա զամենայն նախարարս և զնախնիս և զտունս բնակագոյնս յաշխարհէն պարսից: Սպան սա զԱսպարապետն մեծ զպար-

¹ Թերևս իցէ պատիւն թագաւորութեան՝ قآن :

թևն՝ և զպահլաւն՝ որ էր ի զաւակէ Անակայ մահապարտի. զոր առեալ դայեկաց ի հինէ անտի Սոսրովայ արքայի Հայոց՝ փախուցին ի դուռն արքունի իւրեանց՝ կողմանս պարսից: Եւ կատարեաց արքայն ի վերայ նորա զպարզևան խոտացեալս հաւրն նորա Անակայ. զբուն իսկ զպարթևական զպալհաւն անդրէն փախուցեալ թագկապեալ մեծարեաց, և արար իւր երկրորդ թագաւորութեանն:

Եւ էին երկու որդիք Սպարապետիս այսորիկ, անուն միոյն Վնդոյ և երկրորդին՝ Վստամ: Եւ զգաւրս աշխարհին Հայոց ընդունէին՝ գումարել, որք ի ժամուն առ ձեռն գտեալ՝ և անցեալք ի հանդիսի, իբրև հազարք հնգետասանք, իւրաքանչիւր գունդք նախարարաց՝ ըստ հարիւրաւորաց՝ ըստ հազարաւորաց՝ ըստ գնդից՝ ըստ դրաւշուց իւրեանց: Ամենեքեան սոքա սպառազէնք, ընտիրք պատերազմողք վառեալք քաջութեամբ՝ իբրև զհուր, որ ոչ զանգիտեն և ոչ զթիկունս դարձուցանէին. դէմք առիւծու դէմք նոցա: Թեթևութիւն ոտից իբրև զթեթևութիւն այծեմանց երագութեամբ ի վերայ դաշտաց. մտադիւրութեամբ և ամենայն հնազանդութեամբ, չու յուղի անկեալ գնացին:

Արդ՝ առեալ ապստամբին միհրացելոյն զգաւրս իւր, զփիղս և զամենայն զգանձս թագաւորական, չու արարեալ գնայ հասանէ յԱտրը-

պատական. և բանակեցան սակաւ մի հեռագոյն ի միմեանց ի Վարարատ գաւառին:

Արդ՝ գրէ Վահրամն հրովարտակ առ Մուշեղ և առ այլ նախարարս Հայոց, որ ունէր այսպէս:

«Ես այսպէս կարծէի՝ եթէ ես յորժամ ընդ թշնամիս ձեր մարտնչիմ, և դուք ի կողմանէ այտի եկեալ՝ ինձ աւգնական լինիցիք. զի ես և դուք, միաբանութեամբ բարձցուք ի միջոյ գտի-եզերական պատուհասն՝ գտունն Սասանայ: Իսկ դուք աւագիկ ժողովեալ գայք ի վերայ իմ պատերազմաւ յօգնութիւն դմա. այլ ես ոչ երկեայց ի ժողովելոց երիցանցդ Հռովմայեցւոյդ՝ որ եկեալ են ի վերայ իմ: Բայց դուք Հայք՝ որ տարաժամ ցուցանէք գտիրասիրութիւն. ոչ ապաքէն տունդ Սասանական եբարձ գերկիրդ ձեր և զտէրութիւն: Եւ կամ ընդէր բնաւ ապստամբեցին հարքն ձեր և զնացին ի ծառայութենէ նոցա, մինչև ցայսաւր պատերազմեալ ի վերայ աշխարհին ձերոյ: Եւ արդ՝ դիմեալ գայ ի վերայ իմ կորուսանել գայնչափ վաստակս ձեր. զի թէ Խոսրով յազթեալ էր՝ երկոքին դոքա միաբանեալ բարձցեն զձեզ ի միջոյ: Բայց զի հաճոյ թուեսցի ձեզ ի բաց կալ ի դոցանէ և միաբանել ընդ իս, և ձեռն տալ ինձ յաւգնականութիւն: Եւ թէ ես յազթեցից՝ երզուեալ ի մեծ աստուածն Արամազդ, և յԱրեգակն տէր և ի Լուսին, ի Հուր և ի Զուր, ի Միհր՝ և յամենայն աստուածս՝ եթէ

ձեզ տուեալ լիցի իմ՝ զՀայոց թագաւորութիւն։
 Զոր և զուք կամիք, արասչիք ձեզ թագաւոր։
 Եւ թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց մինչև
 ցԿապկոն և ցԳուռն Աղուանից, և յԱսորւոց կող-
 մանէ՝ զԱրուաստան և զՆոր Շիրական մինչև
 ցսահմանս Տաճկաց, զի առ նախնեաւքն իսկ ձեզ
 լեալ է. և ընդ արեւմուտս մինչև ցԿեսարիա Կա-
 պաղովկացւոց։ Եւ ես մի իշխեցից քան զԱրասպ
 անցանել յայնկոյս. և գանձն Արեաց թագաւո-
 րութեանս բաւական համարեալ լիցի ինձ և ձեզ։
 Եւ այնչափ ձեզ շատ լիցի՝ մինչև ձեր թագաւո-
 րութիւնդ հաստատեսցի»։

Եւ ըստ իւրեանց կարգի՝ էր աղ ծրարեալ
 և կնքեալ ընդ հրովարտակին։

Եւ առեալ նոցա զհրովարտակն և ընթեր-
 ցեալ՝ ոչ արարին բանիցն պատասխանի, և ոչ
 իսկ ասացին բազմաց, զի երկնչէին յանմիաբա-
 նութենէ իւրեանց։

Եւ արդ՝ զրեն անդրէն դարձեալ թուղթ երկ-
 րորդ. «Գրեցի առ ձեզ ի բաց կալ ի նոցանէ,
 ինձ և ձեզ բաւական համարելով զամենայն աշ-
 խարհս և զամենայն գանձս թագաւորութեանս
 այսորիկ. ուրեմն ոչ կամեցարուք լսել, զի ոչ
 արարէք բանիցն պատասխանի։ «Ես զձեզ ապա-
 շուեմ՝ ասէ. այլ վաղիւ, քանզի լինի առ Սա-

սանայ¹, ցուցանեմ ձեզ փիղս վառս, և ի վերայ՝ զաւրս սպառազինեալս քաջաց, որ տեղացեն ի վերայ ձեր նետս երկաթեղէնս ձեռքածգութեամբ, և շառաւունս² մուխս պողովատիկս՝ սլաքաւք ի հաստածիդ աղեղանց. արս երիտասարդս հզաւրս սպառազէնս վատնելոց, և երիվարս տաճիկս և երագունս, տապարս և սուսերս մուխս և պողվատիկս և կռուփս՝ որչափ Խոսրովայ և ձեզ պիտոյ իցէ»:

Առնէ նմա Մուշեղ պատասխանի: «Այսքան առ Աստուծոյ մարդասիրութիւնն, և ում կամեցաւ՝ ետ. բայց դու պարտիս յանձն քո ապաշաւել և ոչ ի մեզ: Եւ ծանեայ զքեզ այր պոռոքաբան³. և ոչ խրախուսես յԱստուած, այլ ի քաջութիւն և ի փղաց զաւրութիւն: Այլ ես ասեմ քեզ՝ եթէ Աստուած կամեսցի, վաղիւ պատելոց է զքե պատերազմ քաջաց, և ճայթեսցեն ի վերայ քո և ի վերայ բազմութեան փղացդ իբրև զամպս երկնից գազանագոյնս քան զամենեսեան: Եւ ի վերուստ սհազին ճայթէ և փայլատակէ և յարձակին քեզ սպառազէնք ճերմակ երիվարաւք և բռնալիր նիզակաւք, և անցանեն

¹ Թոմ. Արծր. եր. 95. քանզի վաղիւ առաւօտուն:

² 'Ի ձեռ. օրին.՝ շաւառունս: Առ Թոմ. Արծր. եր. 95՝ շուառունս:

³ Թոմ. Արծր. եր. 96. պոռտաբան:

ի մէջ բազմութեանն իբրև զփայլատակունք գանտառս զգալարս և զգաւսացեալս հրոյ շանթելոյ՝ զի ցաւդանայցեն ի յերկնից ի յերկիր, և այրեսցեն զխռիւս դաշտաց: Քանզի՝ թէ Աստուած կամեսցի, տանելոց է սաստկութիւն հողմոյ զգաւրութիւնդ քոյ իբրև զփոշի, և գանձ արքունի յարքունիս գնա»:

Էին ընդ նոսա Վնդոյն այն և Վստամ՝ զոր վերագոյն ասացի. և զաւրք պարսիկք իբրև ութ հազար հեծեալ: Եւ եղև ի վաղուեան առաւաւտուն մինչգեռ արևն զծայրս հարկանէր, կարգէին ճակատ առ ճակատ, և բաղխէին զմիմեանս պատերազմաւ: Ուժգին լինէր խումբ և խառնուրդ՝ և սաստիկ լինէր կոտորածն ի մէջ տարուբերին: Եւ մարտուցեալ յայգուէ մինչև ցերեկոյ՝ յաւգնեցան երկոքին կողմեանքն ի պատերազմին:

Եւ այնչափ սաստիկ լինէր կոտորածն՝ մինչ զի խաղացեալ վտակաց սաստկութիւն արեանցն առոգանէր զերկիրն ամենայն: Եւ ոչ կարացաւ զգէմ ունել՝ փախստական լինէր զաւրն ապրտամբական առաջի զաւրացն յունաց: Իսկ նոցա զհետ մտեալ մինչև ցքաջ մթանալ երեկոյին՝ ցիրս զիաթաւալ կացուցանէին զդաշտաւքն և զճանապարհաւքն. զբազումս սատակէին ի սուր սուսերի իւրեանց. և զբազումս ձեռքակալ արարին, և կապեալ ձեռս ի վերայ թիկանց՝ բերեալ կացուցանէին առաջի թագաւորին:

Եւ բազմութիւն փղացն դիմեալ գնային բռնաբար: Ապա գհետ արշաւեալ ազատագունդ սպառազինացն, ներքուստ ի վեր ծակոտէին գսպառագէնս հեծելոց՝ որ կային ի նիւս փղացն. և աներկիւղ անվեհեր կռուէին, և սատակեալ զբազում փիղս և զհեծեալս և զփղապանս, դարձուցանէին անդրէն բռնաբար, և զբազմութիւն փղացն: Եւ եկին ածին յանդիման թագաւորին:

Եւ անդրէն դիմեալ ի բանակետոյն զաւրացն Վահրամայ. և կայր ի խորանին գանձ արքունի և ամենայն գանձք թագաւորութեանն անթիւ և անհամար պատուականք. զամենայն աւար հարկանէին. և զբազում գահոյս ոսկիապատս չքնաղ և զանագան կազմութեամբ մանրէին սուսերաւք իւրեանց, և անցանէին ի կողմանս փաղանգ փաղանգ զբեռինս բարձեալ ուղտուց և ջորուոց բազմութեանն: Եւ լցան ամենեքեան բազում և մեծամեծ աւարաւ:

Ժողովեցին ապա և զաւրն պարսից ի ճապաղուածէ գանձուցն ոչ սակաւ իրս, և հասուցին անդրէն յարքունիսն իւրեանց. և զաւրացաւ յաւուր յայնմիկ արքայ Սոսրով ի ձեռն յաղթութեանն այնորիկ քան զամենայն զթշնամիս իւր, և հաստատեցաւ թագաւորութիւն նորա:

Եւ զբազմութիւն ձեռբակալաց ձիահեծելոց և փղահեծելոցն հրամայէր մերկացուցանել և կապել զձեռս ի վերայ ուսոց և արկանել կոխան ի

ներքոյ ոտից փղացն. և ոչ ուրեք կարացին գտանել զհետ Վահրամայ: Զի զերծաւ և զնաց այսպէս փախստական, և չոքաւ և անկաւ ի Բահլ Շահաստան, որպէս ի բանէն Խոսրովայ սպանաւ ի նոցունց իսկ:

Եւ եղև ըստ աւուրց ինչ յետ անցանելոյ պատերազմին այնորիկ մեծի, մինչդեռ արքայն Խոսրով նստէր ի մէջ խորանին իւրում, և զաւրն պարսից շուրջ զնովաւ բանակեալ՝ և զաւրն յունաց հեռագոյն ի նոցանէ աւթիւ միով՝ ուրոյն բանակեալ հոծ բազմամբոխ լիութեամբ աւարաւ իւրեանց, և կային զառաջեաւ արքային ամենայն մեծամեծք նախարարք իւր:

Սաւսել սկսաւ արքայն և ասէ. «Իցէ՞ ոք արդեաւք լեալ ի թագաւորաց աշխարհի՝ որ կարող է ըմբռնել զմիւս այլ թագաւոր զթշնամի իւր՝ զաւերիչ թագաւորութեան իւրոյ, և ոչ սպանցէ զնա, և ջնջեսցէ զամենայն արու յաշխարհէ նորա, այլ առնիցէ զնա յորդեգիրս. թագ կապեալ նմա և ծիրանեաւք զարդարեալ մեծարիցէ. վանեալ զթշնամիս նորա և հաստատեսցէ զնա յաթոռ թագաւորութեանն, և տուեալ նմա գանձ արքունական ի գանձուց իւրոց, արձակէ զնա բարեաւ զնալ զճանապարհ իւր: Այնպիսի պարգևս շնորհեաց ինձ Մաւրիկ թագաւոր հայր իմ, զոր ոչ ոք կարէ ի մարդկանէ շնորհել որդւոյ իւրում սիրելւոյ»: Այսպէս պատասխանի

ետուն ոմանք ի նոցանէ, և ասեն. «Արքայ յաւիտեան կեանց. մեք ոչ գիտեմք արժան իցէ շնորհ ունել և թէ ոչ: Զի ամենայն թագաւորութիւն գանձիւք հաստատեալ կայ. և դոքա զամենայն գանձս թագաւորութեան աւար վարեցին»:

Պատասխանի ետ արքայն և ասէ. «Զգանձս թագաւորութեան իմոյ ընդ կողս դոցա այսրէն արտաքս քարշեցից հանդերձ նոցունց աղխեալ գանձիւք: Քանզի իմ է այն ամենայն. բայց ինձ այս կարի է, զի ապրեցաւ տիրատեացն այն և գնաց: Այր քաջ է նա և վերստին այլ զաւրս գումարէ ի քաջաց ազգաց արևելից»:

Պատասխանի ետուն նմա և ասեն. «Զտիրատեացն զայն նոքա գերծուցին, քանզի մերով աշաւք իսկ տեսաք, զի կալաւ զնա Մուշեղն այն Մամիկոնեան, և ետ նմա երիվար և զէն, և արձակեաց»։ Զայս ասացին՝ զի կամեցան ի վերայ նորա չարիս: Քանզի տեսանելով զհաւայս նորա չարաչարս, զարհուրեալ խոտորեցան սիրտք իւրեանց ի նմանէ: Եւ ոչ ինչ էած զմտաւ արքայն՝ եթէ զինչ իցէ բանն այն. քանզի մանուկ տղայ էր և խակ: Եւ ոչ ինչ յիշեաց զխռովութիւն այնպիսի զաւրացն. այլ հաստատեաց զմիտս իւր ի վերայ բանիցն ստութեան, և ասէ. «Կոչեսցի այսր Մուշեղ, և կապեսցի ոտիւք և ձեռաւք, մինչև ես վասն նորա ծանուցից կայսեր»:

Ի նմին ժամու հրամայէ գրել նա յետկար,

և արձակէ զմի ի սուրհանդակացն ան Մուշեղ. «Փութով եկ՝ ասէ, գործ հասեալ է կարի կարեւորագոյն»: Եւ հրաման ետ փուշտիպանացն իւրոց և ասէ. «Պատրաստ լերուք՝ զի յորժամ եկեսցէ նա, և ես ձեռամբ նշանակեցից ձեզ, յանկարծակի զձերս նորա յետս կալարուք և կապեցէք զնա. բայց պատրաստ լիջիք՝ զի այր քաջ է նա, և մի՛ կամ թէ ինքն մեռանի, կամ զիս սպանանէ: Եւ թէ իսկ ինքն մեռանի, ես պատասխանի տաց կայսեր վասն նորա»: Սոյնպէս և բարապանացն պատուէր ետ՝ ասէ. «Զգոյշ կացէք, զի յորժամ եկեսցէ Մուշեղ ի գուռն խորանին իմոյ՝ ի բաց լուծէք ի միջոյ նորա զկամարն և զսուսերն՝ ասելով՝ եթէ. «ոչ է ակրէն զինու հանդերձ մտանել յանդիման թագաւորին»:

Արդ՝ մինչդեռ առնէր նա համար հանդիսի ի մէջ զաւրաց իւրոց՝ տեսանել զթիւ կենդանեացն և մեռելոց՝ որք անկան ի պատերազմին, եկն եկաց առաջի նորա սուրհանդակն և ասաց նմա ողջոյն, և մատոյց նմա զթուղթն: Իսկ Մուշեղայ առեալ զթուղթն՝ ասէ ցնա, եթէ «ողջոյն իցէ և խաղաղութիւն»: Պատասխանի ետ սուրհանդակն՝ և ասէ. «Ողջոյն է և խաղաղութիւն, և զայլազգ ինչ ես ոչ զիտեմ, բայց միայն զի հրամայեցաւ ինձ փութանակի կոչել զքեզ»: Եւ անդէն վաղվաղակի պատրաստեցաւ նա որպէս ի պատերազմ, քանզի արկ ի միտս իւր՝ եթէ գուցէ

հասեալ ինչ իցէ գործ պատերազմի, կամ շնորհ ինչ իցէ պարգևս փոխանակ վաստակոցն: Եւ առնու ընդ իւր արս երկու հազարս ի սպառազինաց՝ յազատաց և յանազատաց, զորս գիտէր արժանիս պատուոյ, և վստահ էր հեծելութեամբ:

Էր գրեալ վասն նորա և առ պատրիկն Յովհանն՝ զի արձակեսցէ զնա, և նորա դարձեալ հրաման տուեալ նմա երթալ այնպէս պատրաստութեամբ, և հրամայեաց ամենեցուն նոցա արկանել զանձամբ իւրաքանչիւր զսպառազինութիւն իւր. վառեցան և գնացին:

Եւ եղև իբրև մտին ի մէջ բանակին, և մերձ եղեն մաւտ ի Մաշկապերձանն արքունի: Եւ հրաման հասանէր ընդդէմ, մի երթալ այնքան բազմութեամբ, այլ բացագոյն նստուցանել զնոսա, և նմա սակաւ արամբք յանդիման լինել արքայի:

Եւ նորա ոչ առեալ յանձին առնել այնպէս, այլ գնաց զաւրութեամբք մաւտ ի դուռն խորանին արքունի, և զաւրն պարսից կացին շուրջ զխորանաւն սպառազինեալք. և իջեալ յերիվարէն՝ գնաց ի դուռն խորանին ծարամբք: Եւ զաւրն կային այնպէս զինեալ իւրաքանչիւր երիվարսւք: Զարհուրեցաւ արքայն, և ամենայն զաւրք նորա. և սկսան ծածկել զնենդութիւնն. և եղև իբրև եհաս ի դուռն խորանին՝ մատեան բարապանք դրանն և ասեն. «Լոյծ զկամարդ և զսուսերդ ի միջոյ քումմէ, և մերկեան ի քէն

զսպառագինութիւն քո. զի ոչ է աւրէն մտանել առաջի թագաւորին»: Անկաւ կասկած ի սիրտս նորա, սկսաւ պատրաստել և կազմել զինքն յարձակումն: Պատասխանի ետ բարապանացն և ասէ. «Ի մանկութենէ իմմէ սննդակից եղեալ եմ թագաւորաց ի նախնեաց իմոց և հաւուց, և այժմ հասեալ կամ ի դուռն արքունի, ի տեղի հանդիսի: Ես զսպառագինութիւնս իմ յանձնէ իմմէ ի բաց մերկացայց, և լուծից զկամարս և զգաւտիս յանձնէ իմմէ. զոր ոչ երբէք լուծանեմ ի տան իմում յուրախութեան: Եւ կամ ինձ արժան իցէ գիտել զչարութիւնդ պարսից»: Եւ հրաման ետ միում ընթանալ մանկանցն, զի յառաջ մատուցէ զգաւրն յաւգնութիւն. և ինքն դարձաւ անդրէն ի գնալ:

Ազդ եղև արքայի՛ եթէ ոչ կամեցաւ այնպէս մտանել, այլ դարձաւ անդրէն և գնաց: Եւ սկսաւ թագաւորն ծածկել զչարութիւն և ասէ. «Թողցի արդ ի բաց խորհուրդն այն, թող եկեսցէ, որպէս և կամեսցի»: Քանզի ինքն մանուկ էր, և զաւրութիւն զաւրացն սուղ ինչ և սակաւ: Կոչեն անդրէն և ասեն. «Հրաման ետ մտանել որպէս և կամիս»: Նա դարձաւ և ասէ. «Թող տեսից՝ եթէ զի՞նչ բարի խորհեսցի տալ ինձ արքայից արքայ»:

Եւ եմուտ ի խորանն՝ զառաջեաւ արքայի եւթն արամբք, և խոնարհեցաւ ի վերայ երեսաց

իւրոց՝ երկիր եպագ արքայի, և կանգնեցաւ: Եւ արքայ ոչ ձգեաց զձեռն իւր՝ որպէս երեկն և եռանդն՝ ընդունել զնա և ողջունել, այլ կայր այնպէս յամառացեալ. և անդ կացին այսպէս յամառացեալք:

Երկեալ արքայ և զանգիտեաց, և ոչ կարաց տալ հրաման՝ որպէս խորհեալ էր, և ասել կամ մեծ կամ փոքր՝ յերկիւղէն: Եւ նա դարձեալ ել փութանակի ի խորանէն. մատուցին նմա զերիվարն, հեծաւ և գնաց: Եւ եղև իբրև ետես զայն արքայ՝ յոյժ երկեալ, և կամեցաւ ծածկել զփնաս իւր՝ յոտն եկաց ի գահոյիցն և ընթացաւ ի դուռն խորանին, ել արտաքս և արձակեաց զհետ նորա զոմն գլխաւոր նախարար: Ետ տանել աղ կնքեալ՝ երդումն, և կոչել անդրէն, «զի պատուով և մեծարանաւք զնասցես, ասէ, աստի, և մի համարիր ի միտս քո խորհել վասն քո՝¹ այլագդ ինչ»:

Եւ նորա ոչ կամեցեալ, այլ գնաց ճանապարհ իւր: Արդ՝ նա խորհեալ նոցա զայս՝ յերրորդ ժամու դիմել ի վերայ խորանին և սպանանել զնա: Եւ հրաման տուեալ զաւրացն՝ որք սպառազինեալ շուրջ զխորանաւն խոսրովու կային: Վասն զի եկեալ ի զգացումն և զաւրաց նորա զխոռովութիւն դադարեցին ի խորհրդոյն և գնացին:

¹ Ի տպ. ոչ գոյր՝ խորհել վասն քո:

ՆԷ Եղև մինչդեռ Երթայինն նոքա, ի դիմի հարաւ սոցա մի ոմն ի փուշտիպանաց արքայի, և ըմբռնեալ զնա՝ առին զնացին ընդ իւրեանս. և սպառնացաւ նմա Մուշեղ Երզմամբ, զի եթէ ոչ պատմեսցէ նմա զեղեալն վասն նորա խորհուրդ՝ մեռցի:

Իսկ նորա Երզմնեցուցեալ զնա, զի մի տացէ զնա ի ձեռն արքայի. և պատմեաց զամենայն: Ապա ի միում աւուրն ընդ առաւաւտնն զնացեալ ի դուռն պատրկին Յովհաննու, Ետես զնա և խաւսեցաւ զամենայն չարիսն, ունելով զառաջի գոստիկան փուշտիպանն, որ և նա եկաց և խաւսեցաւ զամենայն եղեալ բանս: Խոովեցան իշխանքն և ամենայն զաւրն. բայց և նոցա յիշելով զԵրզումն և զխոովութիւնն կայսերն, ոչ ինչ ի վեր հանին զբանսն: Ասացին զբել առ Թագաւորն և ծանուցանել նմա զամենայն չարիսն: Բայց ասաց Մուշեղ յանդիման ամենեցուն. «Եթէ ոչ մեռցի այրն այն, ի նորա ձեռն կորնչելոց է ամենայն Երկիր Հոովմայեցւոց տէրութեանդ»:

Յայնմ ժամանակի գործեցին ընծայս մեծ, աւարամասն Թագաւորին իւրեանց՝ պսակս և խոյր մի ի զմրուխտս և ի մարգարիտս յաւրինեալս, ոսկի և արծաթ բազում յոյժ, և ականս պատուականս չքնադազիւտ և հանդերձս պճնեալս ի զգեստուց՝ որ ի զարդ իւրեանց յաւրինեալ Թագաւորացն պարսից, Երիվարս արքունականս հան-

դերձ իսկ արքունական կազմուածովքն. և գործեալ ընծայս:

Եւ առաքեն հանդերձ աւետաւոր հրովարտակաւ գրեալ և ամբաստանութիւն զարքայէն Խոսրովայ, և գումարեն զհետ ընծային հեծեալս չորեք հարիւր: Ա՛գղ լինի Խոսրովայ՝ եթէ ետուն տանել ի գանձուց քոց՝ գանձ աւարամասն թագաւորին իւրեանց, և զրեցին զքէն ամբաստանութիւն: Եւ ընդոստուցեալ դառնութեամբ Խոսրով, արձակէ զկնի նոցա զաւր, զի հասցեն ի ճանապարհի և կորուսցեն զՄուշեղն յանկարծաւրէն գաղտաբար. և առեալ զգանձն արքունի՝ հասուցեն առ նա այնպէս իմն փութանակի: Գիտացեալ և վասն իրացն և իշխանքն յունականք. և նոցա առաքեալ զկնի նոցա զաւր բռնագոյն. և հասեալ անդէն ի մաւտոյ, ոչ ապրեցուցին ի նոցանէ և ոչ մի: Եւ բանն ի վեր ոչ ել. և զզաւրն տարեալ հասուցին ի պաղատն մեծաւ խնդութեամբ:

Ընկալաւ թագաւորն զընծայն, և առաքէ հրովարտակ մեծաւ շնորհակալութեամբ ի ձեռն իւրոյ հրեշտակի, և գրէ առ նոսա ի բաց կալ ի խորհրդոյն յայնմանէ, զոր ամբաստանեալ զթագաւորէն: «Եթէ ոչ զգուշանայցէք անձին դորա՝ ի ձեռաց ձերոց խնդրեցից զդա»: Գրէ և առ արքայն՝ գոհութեամբ արձակել զամենեսեան:

Յայնժամ արքայն Խոսրով ետ ամենեցուն ըստ

իւրաքանչիւր չափուց՝ պարգևս, և արձակեաց յիւրմէ: Եւ իւր չու արարեալ յԱտրպատականէ՝ գնաց յԱտրեստան՝ ի բնիկ թագաւորական կայանս իւր: Եւ հաստատեցաւ յաթոռ թագաւորութեան. և զխոստացեալ պարգևան կայսերն կատարեաց. ետ նոցա զԱրուստան զամենայն մինչև ցՄժբին, և զերկիրն Հայոց՝ որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էր, զտուն Տանուտերական մինչև ցգետն Հուրագդան, և զգաւառն Կոտէից մինչև ցաւանն Գառնի և ցեզր ծովուն Բզնունեաց, և զԱռեստաւան և ցԳոգովիտ գաւառ մինչև ցՀացիւն և ցՄակու: Եւ կողմն վասպուրական գնդին էր ի ծառայութիւն պարսից արքային: Եւ ի նախարարացն Հայոց բազումք ի յունաց կողմանէ և սակաւք՝ ի պարսից: Ետ և զմեծ մասն Վրաց աշխարհին մինչև ցՏփլիս քաղաք: Բայց զՄուշեղն զայն կոչեաց թագաւորն ի պաղասն. և այլ ոչ ետես զերկիրն:

Գ Լ Ո Ւ Մ Դ.

Բարեպաշտութիւն Շիրին թագուհւոյ՝ որ էր քրիստոնեայ կին Խոսրովայ արքայի. և հրովարտակ Խոսրովայ:

Էին սորա կանայք բազում ըստ աւրինի մոգութեան իւրեանց, բայց առ սա կանայս քրիստոնեայ, և սորա կին քրիստոնեայ յոյժ գեղե-

ցիկ ի Սուժաստան աշխարհէ՛ անունն Շիրին: Սա է Բամբիշն տիկնաց տիկին: Շինեաց վանս և եկեղեցի մերձակայ արքունական կայենիցն, և բնակեցոյց ի նմա քահանայս և պաշտաւնեայս. կարգեաց ոռճիկս և հանդերձագիւնս յարքունուստ, զարդարեաց ոսկւով և արծաթով: Եւ բարձրիգլուխ համարձակութեամբ քարոզէր զաւետարանն Արքայութեան ի դրանն արքունի. և ոչ ոք իշխէր ի մեծամեծաց քաւդէիցն բանալ զբերան իւր և ասել բան մի մեծ կամ փոքր ընդ քրիստոնէի:

Բայց ապա յորժամ լցան աւուրք, և եհաս ի կատարեալ ժամանակի, զբազումս ի մոգուց՝ որ դարձան ի քրիստոնէութիւն, սպանմամբ կատարեալ մարտիրոսութեամբ ի տեղիս տեղիս:

Եւ հրաման ետ՝ ասէ. «Մի ոք յանաւրինաց իշխեսցէ դառնալ ի քրիստոնէութիւն, և մի ոք ի քրիստոնէից դարձցի յանաւրինութիւն, այլ իւրաքանչիւր ոք յիւր հայրենի յաւրէնս պինդ կացցէ: Եւ որ ոչն կամիցի ունել զհայրենի դէն, այլ ապստամբեալ ի բաց կացցէ յիւր հայրենի աւրինացն, մեռցի»։ Բայց ի մեծ տաւնի Ողոգոմեանն՝ երթային ի վանաց Շիրինայ, և որ այլ քրիստոնեայք ի դուռն սենեկին արքայի՝ պաշտմամբ ընթեռնուին զաւետարան, և առնուին պարգևս ի թագաւորէն, և գնային: Եւ ոչ ոք իշխէր խաւսել ինչ ընդ նոսա:

Գ Լ ՈՒ Մ Ե.

Խնդրել կայսերն Մաւրկայ զմարմին Դանիէլի ի Թագաւորէն Խոսրովայ:

Եւ եղև ընդ աւուրան ընդ այնոսիկ խնդրեաց Թագաւորն յունաց ի Թագաւորէն պարսից զմարմին մեռելոյ առն այնորիկ՝ որ կայր ի Շաւշ քաղաքի, ի գանձու արքային՝ եղեալ ի պղնձի աւագանի՝ զոր պարսիկն անուանէ Կաւ Խոսրով, և քրիստոնեայքն ասեն զԴանիէլի մարգարէի: Եւ արքայն Խոսրով հրամայէ տալ նմա զխնդիրն: Իսկ տիկինն Շիրին յոյժ խռովեալ էր ի վերայ իրացն. իբրև ոչինչ կարաց առնել զկամա Թագաւորին դարձուցանել, հրաման ետ ամենայն քրիստոնէից աշխարհին՝ զի պահաւք և աղաւթիւք խնդրեացեն ի Քրիստոսէ, զի մի շարժեալ գնացէ յաշխարհէն շնորհն այն:

Եւ ժողովեալ ամենայն երկիրն ի տեղին յայն, ուժգին խնդրուածովք և արտասուագոչ ողբովք խնդրէին ի Քրիստոսէ արգելուլ: Եւ ածեալ նմա ջորիս, և բերեալ նմա դեսպակ արքունի, և առին գնացին: Իսկ իբրև ելին ընդ դուռն քաղաքին, յանկարծաւրէն ցամաքեցան

աղբիւրքն՝ որ ելանէին ի մէջ քաղաքին և հոսէին արտաքս. և ամենայն երկիրն վայիւ և աղաղակաւ գնային զհետ նորա:

Եւ եղև իբրև մեկնեցաւ ի քաղաքէն ասպարէզս երիս՝ յանկարծակի գտեղի առին Ղորիքն՝ որ ի զեսպակին. և ոչ ոք կարաց գնոսա շարժել ի տեղուջէն: Եւ դարձեալ անդրէն յանկարծակի բռնաբար սուր սուր հարկանելով զամբոխն պատուեցին և զգունդն բռնութեամբ, և ընթացան անդրէն ի քաղաքն. և եղև իբրև մտին ընդ դուն քաղաքին՝ անդրէն արձակեալ բղխեցին Ղուրք գետոյն, և հոսէին Ղուրքն արտաքս լի յորձանաւք Ղուրց իբրև զառաջինն:

Գիտութիւնն արարին կայսերն վասն նորա փութանակի: Եւ նորա տուեալ տանել նմա պատարագս, հրամայեաց առնել որպէս և նայն կամեցաւ. թողին գնա և գնացին ի բաց:

Գ Լ ՈՒ Խ Զ.

Գիր ապստամբութեան Մաւրկայ առ Խոսրով վասն իշխանացն և զօրացն Հայաստանի. և առաջարկութիւն զիւր մասինն հեռացուցանել ի Թրակէ. և նա զՊարսից մասինն՝ յԱրևելս. փախուստ յունական մասին իշխանաց առ Պարսս. առաքել Խոսրովայ զՀամարակարն գանձու բազմաւ ի մասն Յունաց զբազումս յանկուցանել յինքն. յափշտակել իշխանաց զգանձն. պատրաստութիւն պատերուզմի. պատգամ. քակտումն իշխանաց ի միմեանց. երթալ ոմանց առ Յոյնս և ոմանց՝ առ Պարսիկն:

Յայնմ ժամանակի թագաւորն յունաց Մաւրիկ հրամայէ գրել առ թագաւորն պարսից զիր ամբաստան վասն իշխանացն ամենայն Հայաստանեաց և զաւրաց նոցա: «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց եկ՝ ասէ, ես զիմս ժողովեմ և ի Թրակէ գումարեմ. և դու զքոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին թըշնամիք մեռանին. և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. և մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դոքա յերկրի իւրեանց լինիցին, մեզ հանգչել ոչ լինի»:

Միաբանեցան երկոքին. և սկսաւ կայսրն

հրաման տալ, զի ժողովեսցեն զամենեսեանսն և ի Թրակէ գումարեսցեն. և սաստիկ տագնապէր՝ հրամանն կատարէր: Եւ սկսան փախչել ի կողմանէն յայնմանէ, և գալ ի ծառայութիւն պարսից, մանաւանդ՝ որոց երկիրն ընդ նորա իշխանութեամբ էր: Իսկ նա զամենեսեան ընդունէր մեծարանաւք և մեծամեծ պարգևս քան զկայսր պարգևէր նոցա. մանաւանդ իբրև տեսանէր զփախուստ նոցա ի կայսերէն՝ ևս առաւել մեծապէս սիրով կամէր կորզել առ ինքն:

Արդ՝ իբրև տեսանէր Թագաւորն պարսից գմարդկան փախուստ ի կայսերէն՝ արձակոյր ի Հայս զՎասպուրականն Համարակարն հանդերձ գանձու բազմաւ և մեծամեծ պատուովք. զի այնպէս նուաճեալ ածցէ վնոսա ի ծառայութիւն իւր. և գնայր Համարակարն ի Հայս՝ և ընդ նմա գանձ ուղտաւք բազմաւք:

Եւ մինչ Սամուէլ Վահևունի հանդերձ այլովք ընկերովք իւրեանց գնացին ընդդէմ նորա և պատահեալ ի սահմանս Ատրպատական աշխարհին, հանին զգանձն, և համարակարին զարևն պարգև շնորհեցին: Եւ էին այսոքիկ. Ատատ Խոռխոռունի, Սամուէլ Վահևունի և Մամակ Մամիկոնեան, Ստեփաննոս Սիւնի և Կոտիտ¹ Ամա-

¹ Ի ձեռ. օրին. էր՝ Կատից:

տունեաց տէր և Թէոդոս Տրպատունի, և հեծեալք իբրև երկու հազարք: Եւ գայս եղեալ ի մտի՝ եթէ գանձուդ այդորիկ զՀայաստան մեր արասցո՛ւք. և առեալ ի նոցանէ աւգնութիւն՝ պատերազմեսցո՛ւք ընդ երկոսին թագաւորսդ, և բռնութեամբ զերկիրդ մեր ի մեզ դարձուցուք: Եւ հասեալ ի Նախճաւան քաղաք, քակտեցան խորհուրդք միաբանութեան. ոչ հաւատալով միմեանց ի բաց բաժանեցին զգանձ և բանակեցան, և նստան ի շամբին՝ որ կոչի Ճահուկ: Նա աւանիկ համարակարն երթեալ ի դուռն՝ պատմեաց թագաւորին զամենայն եղեալսն, և բանք կայսերն արդարացան:

Յայնժամ հրամայէ գրել Սոսրով արքայ հրովարտակ առ կայսր, և խնդրէ զաւր յաւգնուկանութիւն: Եւ արձակէ անդրէն զվասպուրական համարակարն ի Հայս: Յայնժամ հրամայէ Հերակղի զաւրավարի, որ նստէր ի Հայաստան երկրի, առնուլ զզաւրս իւր, և գնալ ի վերայ նոցա ի պատերազմ: Եւ արդ՝ երթեալ միացան երկուց թագաւորացն զաւր ի Նախճաւանն քաղաքի, և եղև ի գումարել ի վերայ նոցա զաւրացս այսոցիկ, սկսան արձակել առ նոսա պատգամս, զի մի լիցի պատերազմ և արիւնհեղութիւն ի մէջ քրիստոնէից, այլ ի բաց կացցեն ի յամառութենէն յայնմանէ, և նուաճեսցին անդրէն ի ծառայութիւն թագաւորին, և երդմամբ հաստա-

տեալ առ նոսա՝ եթէ ոչ երկիւղ է ձեզ ի թագաւորէն: Ասէր և համարակարն՝ «եթէ զիս արքայից արքայ առ ձեզ արձակեաց, և ես ձեզ իսկ բերի զգանձն, և չիք ինչ ձեզ երկիւղ յարքայից արքայէ» և ցուցանէր նոցա երդումն ըստ աւրինի իւրեանց:

Սկսան նոքա քակտել և բաժանել ի միմեանց. ի բաց եկաց ի սոցանէ Մամակն Մամիկոնեան և Կոտիտն Ամատունեաց տէրն և Ստեփաննոս և այլք ևս ընդ նոսա՝ զանձինս անփնաս ցուցանելով համարակարին, նուաճեցին զգաւրս իւրեանց ի ծառայութիւն արքային պարսից: Իսկ Ատատն Խորխոռունի և Սամուէլն Վահուունի զաւրաւքն իւրեանց փախստական գնացին ընդ քաղաքագեւղն կոչեցեալ Սաւդայ, հասանէին յաշխարհն Աղուանից ի Հոնս դէմս արարեալ, և անցեալ ընդ գետովն՝ որ կոչի Կուր, բանակէին առ գետեզերքն:

Հասեալ և սոքա յաին գետոյն՝ բանակէին աստի կողմանէ: Եւ իբրև ոչ կարացին նոքա վստահանալ ի ճամբարսն Հոնաց, յայնժամ ապա երդումն խնդրեալ ի թագաւորէն յունաց, և գնացին ի ծառայութիւն նորա: Գնացին ոմանք առ համարակարն, և դարձան անդրէն յերկիրն իւրեանց: Եւ ժողովեալ համարակարին զամենայն իշխանս և զգաւրս Հայոց, որ ի պարսից կողմանէ ողորջաւ և ևս քաղցր բանիւք յորդորեալ

զամենեսեանսն միաբանեաց, արար գունդս գունդըս: Եթող անդրէն յաշխարհին սակաւութ՝ և գնաց. «մինչև ես ծանուցից՝ ասէ, վասն ձեր, և հասցէ անտի հրաման դադարել անդ»: Զի զմտաւ իսկ ածեալ է նորա և զայլոց զալն առ նոսա, և զբազմանալն:

Իսկ զԱտաան Խորխոռունի՝ փութանակի հանդերձ զաւրուն իւրոյ կոչէ թագաւորն ի պալատն, և մեծարէ շքով և պատուով, և տայ ինչս բազումս, և գումարէ ի Թրակացիս:

ԳԼՈՒԽ Է.

Իշխանք հայոց Յունական մասին ապստամբին. պատերազմ. մահ ոմանց ի պատերազմի, և երկուցն գըլխատիլ:

Ապստամբէին զարձեալ ի կողմանց յունաց սեպուհքն Վահևունիք՝ Սամուէլն զոր ասացի և Սարգիս և Վարազ Ներսէհ և Ներսէս և Վստամ և Թէոդորոս Տրպատունի: Եւ խորհէին սպանանել զկորատորն՝ մինչդեռ նա նստէր ի ջերմի՝ բժշկել ի հիւանդութենէ՝ մերձ ի քաղաքն Կարնոյ: Իսկ նա ուստեմն իրազեկ եղեալ՝ փախստական ի քաղաքն անկանէր. և նոցա արշաւեալ ի ջերմուկն՝ ոչ դիպան նմա: Ապա աւարեալ զոր ինչ ի դիմի հարկանէր, առին աւար բազում, և

գնացին յերկիրն ամուր Կորդուաց, և կամեցեալ զամուրսն զայն ունել:

Ապա գհետ նոցա լինէին զաւրն յունաց՝ Հերակղ զաւրավար և Համագասպ Մամիկոնեան. և նոցա հասեալ մերձ յամուրն, անցին զգետովն՝ որ կոչի Ջերմայ ընդ կամուրջն՝ որ անուանեալ կոչի Դանիէլի կամուրջ¹, և ի բաց ընկեցին զկամուրջն և ամրացեալք յանձուկն պահէին գտեղի կամրջին. կային առ գետեզերքն, և խորհէին՝ թէ զի՞նչ արժան է առնել: Եւ իբրև ոչ գտին հուն, և կամեցան դառնալ ի բաց. յանկարծակի ի դիմի հարկանէր սոցա երէց մի ուղևոր. և կալեալ նոցա զերէցն՝ ասեն նմա. «Յոյց մեզ գհուն գետոյս, ապա թէ ոչ՝ սպանցուք զքեզ»: Եւ նորա առեալ զգաւրն՝ եցոյց գհունն ի ներքոյ անդ: Եւ անցեալ զաւրն ամենայն զգետովն. ոմանք ի թիկանց զամուրն պահէին, և ոմանք զկամրջախելն և զձորաբերանս ունէին, և այլք մտեալ յամուրն ընդ նոսա մարտնչէին, և չարաչար լինէք կոտորածն. բայց սակայն սպառէին գնոսա:

Արդ՝ զներսէս և զՎստամ և զՍամուէլ սպանին ի պատերազմին՝ որք ոչ սակաւ արարին շուրջ գնովաւ զկոտորածն. բայց զՍարգիս և զՎարագ ներսէն ձերբակալ արարին հանդերձ այլովք ոմամք. և տարեալ ի Կարնոյ քաղաք, և

¹ Ի ձեռ. օրին. էր՝ կարմունջ:

ապա գլխատեցին: Որ ի ժամ գլխատելոյն ասէր Վարազ Ներսէհ ցՍարգիս. «Վիճակ արկցուք թէ՛ գո՞ առաջի սպանցեն»: Իսկ Սարգիս ասէր. «Ես այր ծեր եմ և մեղաւոր, աղաչեմ զձեզ՝ զպագևող այդ ինձ շնորհեցէք. թող զի փոքր մի հանգեայց, և ոչ իսկ տեսից զմահն ձեր»: Ապա գնա յառաջ գլխատեցին: Բայց Թէոդորոսն Տրպատունի փրօծեալ փախստական գնաց ի դուռն արքային պարսից: Եւ նորա կապել հրամայեաց և տալ ի ձեռս թշնամեացն, զի մեռցի. և սաստիկ աղետիւք վտանգեցոյց:

Եւ թշնամիքն՝ որ էին ի Թրակացւոց կողմանէն, աւար առին զթագաւորութեան, անհուն զաւրացն բազմութեամբ ի ձեռն հապճեպ պատերազմացն՝ զթագաւորութիւնն և զազգս Հոռվմայեցւոց տէրութեանն կամեցեալ բառնալ, և թագաւորութեան տիրել անձամբ ի վերայ թագաւորանիստ քաղաքին:

Գ Լ ՈՒ Խ Ը.

Հրաման ի կայսերէն ժողովել արեւելեան զօրաց իւրոց և Հայաստանեաց, անցանել ընդ ծով և գումարիլ ի Թրակիա ընդէմ Թշնամուոյն. ընտրիլ Մուշեղայ նոցա, զօրագլուխ, յաղթել, ապա յաղթիլ, և ըմբռնիլ Մուշեղայ և սպանանիլ:

Յայնժամ Թագաւորն յունաց հրաման տայր ժողովել զաւրաց իւրոց զամենայն՝ որ յարեւելից կողմանէ, վասն զի խաղաղութիւն էր, և բանք ինչ ոչ գոյին նորա ընդ Ասորիսն ի պարսից տէրութենէն: Հրաման ետ անցուցանել զամենեսեան ընդ ծով, և գումարել ի կողմանս Թրակացւոց ընդ դէմ Թշնամուոյն: Հրաման ետ ժողովել դարձեալ զամենայն այր և ձի ի Հայաստանեայց և զիշխանս նախարարացն, որք հմուտ էին և կարող զդէմ ունել՝ կռուել ռազմի նիզակամուխ ճակատի: Եւ հրաման ետ դարձեալ վերջստին զաւր հանել յաշխարհէն Հայոց բազում յոյժ, զամենեսեան կամով և ընտրով հասակի. կազմել գունդս զարդս, և զինու վառեալ և անցուցանել զամենեսեանսն յաշխարհն Թրակացւոց ընդդէմ Թշնամուոյն. և Մուշեղ Մամիկոնեան զաւրագլուխ նոցա:

Արդ՝ երթեալ նոցա ի վերայ ազգացն՝ որ ունին զկողմանս արևմտից ի յեզր մեծի գետոյն Դանուբայ: Եւ եղև պատերազմ սաստիկ ի վերայ երեսաց երկրին այնորիկ. խորտակեցաւ զաւրութիւն թշնամւոյն այնորիկ առաջի երեսաց զաւրացն յունաց, և փախստական արարեալ յայնկոյս գետոյն Դանուբայ: Եւ ինքեանք մեծաւ յաղթութեամբ հրեշտակ աւետաւոր կայսերն և ամենայն պաղատային փութանակի առաքէին:

Եւ գնացեալ ինքեանք ի ներքին կողմն ասպատակաւ, և անցին ի նեղ ինչ տեղիս, աւերէին զերկիրն ամենայն, և հասեալ ի դիմին՝ եղև պատերազմ մեծ, հարին զյոյնն և խորտակեցին կործանմամբ մեծաւ, և փախստական վարեցին առաջի իւրեանց: Եւ կալեալ զնեղ վայրն առաջի նոցա թշնամւոյն՝ վանեցին զնոսա սրով սուսերի, և ճողոպրեալ հազիւ հազ զերծանէին յամուրս աշխարհին թրակացւոց: Եւ ձերբակալ արարին զՄուշեղն Մամիկոնեան, կապեցին զբարձրաբերձ տնկոյ անտառին, և սպանին: Եւ բազմութիւն նախարարացն և զաւրացն Հայաստանեայց յաւուր յայնմիկ կործանեալ սատակեցան:

Ապա վերստին դարձեալ այլ զաւրս գումարեալ, հրամայեաց թագաւորն միայն զգուշանալ անձանց:

Գ Լ ՈՒ Ն Թ.

Հրաման կայսերն Մօրկայ քարոզել զժողովն Քաղկեդոնի ի Հայս. բաժանումն Աթոռոյ Հայրապետութեան:

Հրաման ելանէ դարձեալ ի կայսերէն վերջստին այլ՝ քարոզել զժողովն Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս Հայաստան երկրի, և միաւորել հաղորդութեամբ ընդ զաւր իւր: Իսկ մանկունք ուխտի եկեղեցեացն Հայոց փախստական գնացեալ յաւտար երկիր վարէին: Եւ բազմաց առ ոչինչ համարեալ գհրամանն՝ գտեղի կալան և անշարժ մնացին: Եւ բազումք հաւանեալ փառասիրութեամբ հաղորդեալ միաւորեցան աւրինաւորք: Բաժանեցաւ ապա և Աթոռ կաթողիկոսութեանն յերկուս. անուն միոյն Մովսէս, և միւսոյն՝ Յոհան: Մովսէս ի պարսից կողմանէ, և Յովհան՝ յունաց:

Եւ Յովհան ընդ նոսա հաղորդեալ միաւորեցաւ, բայց Մովսէս ամենեկին ոչ լինէր ի նոսա հուպ. և սպասք ամենայն եկեղեցւոյն՝ որ ի Դըւնի սրբոյն Գրիգորի, զոր տարան եղեալ ի պահեստի ի Կարնոյ քաղաքի: Ուստի վարեցաւ ինքն այսուհետև ի գերութիւն յերկիրն պարսից՝ յԱհմատան Շահաստան:

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ.

Հրաման դարձեալ ի կայսերէն ժողովել զայրեւծի ի Հայոց. տանելն զգօրս Մամիկոնեան Սահակայ և Սմբատայ Բագրատունւոյ. դառնալն Սմբատայ ի Հայս. խորհուրդ նախարարացն Հայոց. երթալ Սմբատայ առ կայսրն եօթն արամբք. ընկենուլ ի կիւնիկն. քաջութիւն Սմբատայ անդ. ազատիլ և ապա աքսորիլն յԱփրիկէ:

Յայնմ ժամանակի դարձեալ հրաման ելանէր ի կայսերէն՝ վերստին քննել և խնդրել յաշխարհէն Հայոց զայր և զձի արս ընտիրս սպառազէնս բռ հեծելոց, և տալ յերկուս արս հաւատարիմս և արձակել մեծաւ ստիպով:

Յայնժամ ի խնդիր ելեալ ընտրեցին արս բռ սպառազէնս և ետուն յերկուս արս հաւատարիմս: Մի հազար ցՍահակ Մամիկոնեան. և մի հազար ի ձեռն Սմբատայ Բագրատունւոյ որդւոյ Մանուէլի: Եւ ոչ ընդ մի ճանապարհ արարեալ նոցա զչուն, այլ Սահակ Մամիկոնեան արձակեն միով հազարաւ ընդ Սեբաստիա, և զՍմբատ Բագրատունի միւսովն ընդ կողմանս Խաղտեաց: Եւ Սահակ զնացեալ տանի հասուցանել զգաւրն ի սլաղատն, և յանդիման լինի թագաւորին:

Իսկ Սմբատ հասեալ ի Խաղտիս՝ բռնանայ.

քանզի երկեալ զաւրն ի ճանապարհի, ոչ կամեցեալ երթալ ի տեղին յայն զհետ թագաւորին խնդրոյ: Ազդ լինի թագաւորին եղեալ իրքն. ապա ի ձեռն հրովարտակաց և հաւատարիմ հրեշտակաց երդմամբ խոստանայ մեծաւ պատուով փութանակի արձակել յերկիրն իւր: Եւ զաւրուն խոստանայր պատիւս մեծամեծս և ինչս, և այնպէս ողորբեալ ածէ ի հաշտութիւն. և գնացեալ միաբանութեամբ յանդիման լինէին թագաւորին: Եւ թագաւորն սպառազինէ զզաւրն, և զարդարէ և գումարէ ի սահմանս Թրակացւոց, և զՍմբատ մեծաւ պատուով յուղարկէ անդրէն հասանել յերկիրն իւրեանց բազում ստացուածովք:

Ապա դարձեալ սկսան միաբանել մնացեալ նախարարքն Հայոց, և խնդրէին ի բաց կալ ի ծառայութենէն յունաց թագաւորին. և նստուցանել իւրեանց թագաւոր, զի մի և նոցա հասցէ մեռանել ի կողմանս Թրակացւոց, այլ կեալ և մեռանիլ ի վերայ աշխարհին իւրեանց: Եւ բանք խորհրդոց նոցա ոչ ունէր զմիաբանութիւն իրին յինքեանս հաստատեալ, այլ ոմանք ի նոցանէ շոգմոգութեամբ հասուցին զբանս խորհրդեանն յունկն թագաւորին, և ինքեանք այսր և անդր սորսորեալ խուսափէին:

Յայնմ ժամանակի հասանէին դեսպանք արքունականք հրովարտակաւք, և կալեալ զՍըմբատ հանդերձ այլովք ոմամբք եւթն արամբք և

տարան յանդիման թագաւորին: Եւ քննեալ զնոսա ի մէջ բազմամբոխ հրապարակին, հատաւ վճիռ ի վերայ նոցա՝ մերկացուցանել և ընկենուլ ի կիւնիկն¹: Եւ էր սա այր անհեթեթ անձամբ և գեղեցիկ տեսեամբ, և բարձր և լայն հասակաւ, և բուռն և ցամաք մարմնով: Յայնժամ հզաւր և պատերազմող՝ որ ի բազում պատերազմունս ցուցեալ էր զիւր քաջութիւնն և զբռնութիւնն: Այս է զաւրութիւն նորա. քանզի անցեալ սա ի ներքոյ անտառախիտ մայրեաց և զաւրաւոր ծառոց՝ ի վերայ յաղթանդամ և հզաւր երիվարին, և յարձակեալ զոստով ծառոյն բուռն հարկանէր, և կծկեալ² ուժգին երանաւքն և ոտիւք զմէջ երիվարին վերացուցանէր երանաւքն ի գետնոյն. մինչ զի ամենայն զաւրացն տեսեալ ահաբեկ լինէին ի զարմացմանէ:

Եւ արդ՝ մերկացուցեալ զնա և ազուցեալ անդրավարտիս և ընկեցեալ ի կիւնիկն, զի կուր լիցի գազանաց: Եւ արձակեալ ի վերայ նորա արջ. և եղև՝ իբրև դիմեաց ի վերայ նորա արջն՝ նա աղաղակեաց մեծաձայն և ընթացաւ ի վերայ արջոյն, և զարկեալ բռամբ իւրով զճակատն, և անդրէն սատակէր զնա ի տեղուջն: Երկրորդ անգամ արձակեցին ի վերայ նորա ցուլ.

¹ է κωνίγιον յոյն պատմագրաց:

² 'ի տպ. էր՝ կծեալ:

Իսկ նորա բուռն հարեալ զեղջերացն ցլուն, և զաղաղակ հզաւրին և յաւզնեալ ցուլն ի մարտին՝ գելոյր զպարանոցն և խորտակէր զերկոսին եղջիւրան ի վերայ գլխոյն. թուլանայր ցուլն և յետս գնալով ի փախուստ դառնայր: Իսկ նորա զհետ ընթացեալ բուռն հարկանէր յագին, և ի կճղակն ազդեր միոյ ոտին նորա: Եւ թափեալ զկճղակսն մնայր ի ձեռին նորա: Եւ ցուլն զնայր ի նմանէ փախստական միով ոտամբն բոկ: Դարձեալ երրորդ անգամ արձակեցին ի վերայ նորա առիւծ. և եղև ի վերայ նորա յարձակել առիւծուն՝ այնպէս իմն յաջողեալ նմա ի տեսանէ, բուռն հարեալ յականջ առիւծուն՝ հեծաւ ի վերայ նորա: Եւ անդէն բուռն հարեալ զխոչափողիցն՝ խեղդէր զառիւծն և սպանանէր: Անդ աղաղակ բազում ամբոխին զերկիրն լնուին, և խնդրէին ի վերայ նորա ողորմութիւն ի թագաւորէն:

Եւ նա վաստակեալ ի մարտին՝ նստէր ի վերայ առիւծուն մեռելոյ՝ զի փոքր մի հանգիցէ: Անդ և կին թագաւորին անկեալ առ ոտս նորա՝ խնդրէր ի վերայ նորա առնել ողորմութիւն. վասն զի սիրելի էր յառաջն այրն այն թագաւորին և կնոջ նորա, և անուանեալ էր զնա իւր յորդեգիրս: Եւ նա զարմացեալ ընդ զաւրութիւն և ընդ պնդութիւն առնն և լուեալ պաղատանաց կնոջս և ամենայն պաղատոյն՝ հրամայեաց առնել ի վերայ նորա ողորմութիւն:

Յայնժամ տարան զնա ի լուացումն ի բաղանիս՝ լուացին զնա և զգեցուցին, և կոչեցին զնա յընթրիս արքունի, դարմանեցին զնա կերակրովք: Եւ զկնի սուղ ինչ անցելոց, մանաւանդ եթէ՝ ոչ ի չար ինչ կամաց թագաւորին, այլ ի նախանձորդաց չարախօսութենէ, հրամայէ հանել զնոսա ի նաւ և աքսորել ի կղզիս հեռաւորս. և ապա անտի հրամայէ անցուցանել յԱփրիկէ, և առնել նոցա անդ ի մէջ նոցա, և առնել զնա անդ ի մէջ գաւրացն՝ որ էին անդ ի բուն:

Գ Լ ՈՒ Խ ԺԱ.

Կոչիլ յԱսորեստան և պատուիլ յարքայէն Խոսրովայ այնց նախարարաց, զոր Համարակարն եթող, և զօրաց նոցա նստիլ յԱսպահան:

Իսկ որ ի պարսից կողմանէ էին նախարարքն և գաւրք, զորմէ վերագոյն ասացի՝ եթէ եթող համարակարն և գնաց. թէ մինչև հասցէ հրամանն արքունի:

Յայնժամ եկին հասին պէշասպիք հրովարտակաւք կոչել զնոսա միաբանութեամբ ի դուռն արքունի: Եւ այսոքիկ են նախարարք և գաւրք՝ որ գնացին միաբանութեամբ հանդերձ իւրաքանչիւր գնդովք և դրաւշու ի դուռն թագաւորին պարսից Խոսրովու՝ յամի վեցերորդի թագաւո-

ընթացեան նորա: Առաջին՝ Գագիկ Մամիկոնեան որդի Մանուէլի: Երկրորդն՝ Պապ Բագրատունի որդի Աշոտայ ասպետի: Երրորդն՝ Խոսրով Վահե-
 ւունեաց տէր: Չորրորդն՝ Վարդան Արծրունի: Հինգերորդն՝ Մամակ Մամիկոնեան: Վեցերորդն՝ Ստեփաննոս Սիւնի: Եւթներորդն՝ Կոսիտ Ամատունեաց տէր: Եւ այլք ընդ նոսա ի նախարարաց: Եւ հասեալնոցա յԱսորեստան ի տեղի արքունական տանն և յանդիման եղեն թագաւորին: Իսկ նա խնդութեամբ ընկալաւ զնոսա, և երևելի շքեղութեամբ մեծացոյց պատուովք. և զմեծամեծ իշխանսն հրամայէ պահել ի դրանն արքունի, կարգել նոցա ոռճիկս յարքունուստ՝ տալ ի տունս իւրաքանչիւր, և կոչել յամենայն աւուր յընթրիս արքունի: Եւ զաւրաց նոցա հրաման տայր նստիլ ի Սպահան աշխարհի, և դարմանել զնոսա սիրով և ամենայն կամակարութեամբ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Բ .

Իստել Խոսրովայ զքեռիս, սպանումն Վնդոյի, և Վրստամայ փախուցեալ պատերազմիլ ընդ Խոսրովայ, և իշխել ի կողմանս Պարթևաց:

Յայնմ ժամանակի արկ ի միտս իւր Խոսրով արքայն՝ խնդրել զքէն վրիժուց մահուան հաւր իւրոյ ի ձեռաց նախարարացն այնոցիկ՝ որք սովանին զնա: Եւ նախ կամի դատել զքեռիս

իւր: Հրաման տայ ունել զՎնդոյ՝ զայն որ վերագոյն ասացի, կապել և սպանանել: Իսկ եղբայր նորա Վստամ ոչ հանդիպեցաւ ի ժամուն յայնմիկ ի դրանն արքունի: Եւ թէպէտ կոչեալ պատրանաւք և բազում ողոքանաւք, իբր թէ ոչ գիտիցէ նա զմահ եղբաւրն իւրոյ, սակայն նա ուստեմն իրագեկ եղեալ՝ ոչ անկանէր ի պատրանս խաբէութեան նորա, այլ ապստամբեալ անկանէր յամուր երկիրն Գեղմայ¹, և գումարեալ նուաճէր ընդ ինքեան զամենայն զաւրս նոցա:

Եւ ելեալ ի կողմն Ռէոյ ասպատակաւ, և աւար հարկանէր զամենայն զբազում աշխարհս թագաւորութեան պարսից: Յայնժամ արքայն Խոսրով առնոյր զզաւրս իւր գնայր ի վերայ նորա, և զաւր կայսերն էր ընդ նմա: Եւ մարտ եղեալ կռուով ընդ միմեանս յՌէն աշխարհին: Եւ յայնմ պատերազմի ոչ փոքր ինչ քաջութիւն գործեալ հայակոյտ զաւրացն. զոր տեսեալ թագաւորն՝ առաւել զարմանայր:

Իսկ իբրև ոչ կարաց ընդդէմ ժուժկալել ապստամբն՝ ի լեռնակողմն ապաւինեալ ամրանայր: Եւ այնպէս ոչ յաղթահարեալք ի միմեանց՝

¹ Գեղում-Գեղմայ, Գեղումն-Գեղման, և Գեղմանց լեանն Խորենացւոյն Բ, 53, է արդի کيلان Գիլան գաւառն պարսիցս: Գրի նոյնպէս՝ Գիլան, Գեղան, Գելմն, Գեաղմն և այլն:

ի բաց դառնային յիւրաքանչիւր տեղի: Գնայր և ապստամբն Վստամ յամուր երկիրն Գեղմայ, որ և ապա անտի չու արարեալ երթայր ի կողմանս Պարթևաց, ի բուն երկիրն իւրոյ իշխանութեան, զի նուաճեցուցէ ընդ ինքեան զգաւրս կողմանն տյնորիկ և դարձցի նոյնպէս:

Եւ թագաւորին չու արարեալ յԱսորեստան՝ հասանէր ի բուն կայանս իւրոյ արքունականս, և իշխանք նախարարացն Հայոց ընդ նմա:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ժ Գ.

Մահ իշխանացն Հայոց և ապստամբութիւն զօրացն նոցա որ ի Սպահան, և աւերել զերկիրն և յափշտակել զգանձն և երթալ առ Վստամ:

Յայնժամ հասեալ մահ իշխանացն Հայոց, մեռան ի դրանն արքունի մահուամբ իւրեանց՝ Գագիկ Մամիկոնեան և Սոսրով Վահևուկեաց տէր: Իսկ Մամակ Մամիկոնեան արձակեալ ի Հայս վան գաւրուն. և նորա իսկ և իսկ հասեալ ի Դըլին քաղաք, կեցեալ սակաւ ինչ աւուրս՝ մեռանէր: Իսկ Ստեփաննոս Սիւնոյ պայքարեալ վան տանուաէրութեան լեալ ընդ հաւրեղբաւրն իւրում Սահակայ: Իսկ Սահակ գրէր ի վերայ նորա գիր մահապարտութեան, և կնքէր մատանեալ իւրով և տանն եպիսկոպոսի, և մատանեալք այլ ևս իշխանաց Սիւնեաց, յիշեցուցա-

նել թագաւորին զվնաս նոցա ապստամբութեանն:

Յայնժամ հրաման ետ արքայն կապել զՍտեփաննոս և դնել ի բանտ. և զլիստեցին զնա ի բուն աղուհացն ի Զատկին շաբաթուն: Եւ զԿոտիտ արձակեալ ի Մրծուին դեսպան, հրաման ետ հեծելոցն դարանամուտ լինել ի դաշտի և աւազակաբար յարձակեալ ի վերայ՝ սպանին զնա ի ճանապարհին: Իսկ զաւրն նոցա որ նստէին ի Սպահան աշխարհին, իբրև լուան գեղեալսն՝ ասպատակեալ աւերեցին զերկիրն. առին զգանձն արքունի՝ որ ի տանն համարակարին՝ որ ի հարկաց ժողովեալ աշխարհին այնորիկ. և ճանապարհ կալեալ գնացին յամուրն ի յերկրին Գեղմայ: Եւ զհետ սոցա հասանէին զաւրն պերոզական. զոմանս ի նոցանէ սրով սատակէին, և ոմանք ընդ իւրեանս իսկ սուր ելեալ՝ զի մի լիցին ձերբակալեալ. և ոմանք մազապուր պրծեալ անկանէին յամուր երկրին Գեղմայ: Եւ իբրև անդ ոչ դիպէին Վստամայ՝ ճանապարհ կալեալ զնացին յերկիրն Պարթևաց, և երթեալ կային առաջի նորա:

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ Գ.

Տայ Խոսրով Սմբատայ Բագրատունւոյ զմարզպանութիւն Վրկանայ և մեծացուցանէ յոյժ. բարեկարգէ Սըմբատ զՎրկան աշխարհն հոգևոր և քաղաքական կըրթութեամբ:

Եւ եղև ի ժամանակին յայնմիկ հաճոյանալ Սմբատայ Բագրատունւոյ յաչս Խոսրովու արքային. տայ ի նա զմարզպանութիւն երկրին Վրկանայ, առնէ գնա իշխան և ի վերայ ամենայն կողմանն այնորիկ, առաւել մեծացուցանէ պատուովք և իշխանութեամբ. ընու գնա ոսկւով և արծաթով, զարգարէ ի հանդերձս պատուականս և յերևելիս: Տայ նմա զկամարն և զսուսերն լեալ հաւր իւրոյ Ողմզղի. գումարէ ի ձեռս նորա զաւրս պարսիկս և զհայաստանեայս, հրամայէ գնալ յերկիր իշխանութեանն իւրոյ:

Էին ապստամբ ի ժամանակին յայնմիկ յարքայէն պարսից երկիրքն՝ որ անուանեալ կոչին Ամաղ, Ռոյեան, Զրէճան ¹ և Տապարուստան. գորս

¹ Ի տպ. և ի ձեռ. օրին. էր՝ Ամաղոյեան կամ ամաղոոյեան, Զրէճան: Մեք այսպէս եղաք, քանզի աստ իմանին զաւառք պարսից՝ جرجان و رويان , آمل (شکرشان) و طبرستان (ورشان):

վանեալ նորա պատերազմաւ՝ հարկանէր սրով սուսերի և ի ծառայութիւն արքային պարսից կացուցանէր, և շինեալ հաստատէր գամենայն երկիր իւրոյ մարզպանութեանն, քանզի էր երկիրն աւերակ: Կային յաշխարհին յայնմիկ ազգն գերեալք ի Հայաստան երկրէ, և նստուցեալ առ ստորոտով անապատին մեծի՝ որ ի Թուրքաստանի և ի Դելհաստան կողմանէ. զլեզու իւրեանց մոռացան և դպրութիւն նուազեալք և կարգ քահանայութեանն պակասեալք: Կային անդ և ազգ Կողրեացն՝ որք գերեցան մերովքն արամբք: Կային անդ և յիշխանութենէն յունաց և յԱսորւոց կողմանէ ոչ սակաւք:

Էին ազգ Կողրեացն անհաւատք, բայց ի վերայ քրիստոնէիցն ծագէր լոյս մեծ, հաստատէին ի հաւատս և ուսանէին դպրութիւն և լեզու, և հաստատէին ի կարգ քահանայութեան յաշխարհի անդ երէց ոմն ի նոցանէ, որ անուանեալ կոչէր Աբել:

Գ Լ ՈՒ Ն Ժ Ե .

Գալ Վստամայ յԱսորեստան առ ի սպանանել զՊոսրով
և առնուլ զթագաւորութիւնն. մեռանիլ ի Պարիովկայ
արքայէն Քուշանաց խաբէութեամբ. պատերազմ փոքր
ի Վրկան աշխարհի:

Եւ եղև ի ժամանակին յայնմիկ նուաճեալ
ընդ ինքեան Վստամայ զերկոսին թագաւորսն
Քուշանաց՝ զՇաւզն¹ և զՊարիովկն. և գումա-
րեալ զամենայն զաւրսն կողմանց Արևելից, դի-
մեաց գնաց յԱսորեստան զաւրու մեծաւ և հզաւր
յոյժ՝ զի սպանցէ զՊոսրով և առցէ յինքն զթա-
գաւորութիւն նորա: Եւ զաւրք նորա կային յաջ-
մէ և յահեկէ բացազոյն ի նմանէ. և արքայն
Քուշանաց Պարիովկն ի թիկունս նորա զկնի նո-
րա: Յայնժամ արկեալ ի միտս իւր նենգաւոր
արքային Քուշանաց՝ երթեալ անցանէր զառա-
ջեալ նորա սակաւ արամբք, և իջեալ յերիվարէն
երկիրպագանէր ի վերայ երեսաց իւրոց եւթն
անգամ: Եւ մատուցեալ սա յառաջ, հրամայեաց
հեծանել անդրէն յերիվարն իւր. և դարան գոր-
ծեալ էր նմա ի ճանապարհի: Ասէ Պարիովկն.

¹ Ի ձեռ. օր. էր Շօկն:

«Հրամայեա՛ն արձակել ի քէն զամբոխդ, զի խաւսեցայց ինչ ընդ արքայի բանս ինչ խորհրդեան»։ Որոյ ո՛չ զգացեալ զնենգութիւն նորա՝ հրամայեաց մարդկանն երթալ յինքենէ։ Եւ եղև մինչդեռ երթային նոքա զճանապարհն և խաւսէին, ելին յանկարծակի դարանակալք ի տեղւոջէն իւրեանց, և հարեալ սպանին զՎստամ. և ժամադիր լեալ զաւրացն իւրոց Պարիովկն, ազդ առնէր նոցա փութանակի, և նոցա զհետ արշաւեալ հասանէին և կալեալ զկին Վստամայ և զամենայն աղխ և զկարասի նորա՝ դարձան փութանակի և զնացին։

Անագան ուրեմն և ապա յետ աւուրց ինչ անցելոց ազդ լինէր ամենայն զաւրացն, և նոքա լքեալք քակտեցան ի միմեանց, և մեկնեալ զնացին յիւրաքանչիւր ի տեղիս։ Գնացին նոյնպէս և զաւրն Գեղումն՝ որ ընդ նմա, եկեալ հասեալ փութանակի յամուրս աշխարհին իւրեանց։ Եւ արքն այնք հայաստանեայք՝ որ ապստամբեալ էին ի Սմբատայ և զնացեալք առ Վստամ ընդ նոսա։ Իբրև զնացին նոքա յերկիրն՝ որ կոչի Կոմշ¹ որ կայ անդրէն ի թիկանց Վրկանի՝ յայնմ կողմանէ սարոյն՝ որ անցանէ ընդ մէջ նոցա, և հասին ի գեւղն՝ որ կոչին Խեկևանդ։

¹ Կոմշ կամ Կոշմ է قوشم գաւառ Խորասան նահանգին պարսից։

Ընդդէմ ելանէր նոցա Շահր Վահրիճ, և Սմբատ Գուրկան մարգպան հանդերձ բազմաւ. և զաւրք Գեղումք ոչ աւելի քան զերկուս հազարս. և եղև պատերազմ ի վերայ երկրին այնորիկ, հարին զզաւրն պարսից, և փախստական արարեալ հալածական տանէին, զբազումս սպանեալ և զբազումս ձերբակալ արարեալ դարձան անդրէն, և բանակեցան մաւտ ի տեղի պատերազմին: Եւ արքն այնք հայաստանեայք ընդ նոսա: Մեռան բազումք և ի զաւրացն և ի հայաստանեայցն՝ որ ընդ մարգպանին Սմբատայ:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ժ Զ.

Գտանել մասն ի Խաչափայտէն:

Արդ՝ անկեալ ի միտ առն միով երազ իւր երեք ամսաւք յառաջ քան զլինիլն պատերազմին այնորիկ. և անուռն առն Յովսէփ: «Այր մի՛ ասէ, սքանչելատեսիլ, եկեալ ասէր ցիս՝ պատերազմ լինի զկնի երից ամսոց, և անկանին բազումք ի պատերազմին, բայց դու երթիջիր ի պատերազմին տեղի. և նշան լիցի քեզ այս՝ զի տեսանիցես այր մի անկեալ ի վերայ երեսաց երկրի, և մարմին նորա պաղպաղէ ի մէջ ամենայն դիականցն, և դու երթեալ որ ինչ գտանիցես առ նմա՝ առցես ի քեզ: Եւ զգոյշ լեր, ասէ, մի՛ մոռանայցես. զի նա է սքանչելի»: Եւ յարուցեալ

գնաց. և իբրև հասեալ ի տեղին՝ գտանէ նոյն-
պէս, որպէս ի տեսլեանն ասացեալ էր, զի մեր-
կացուցեալ էր գնա և զամենայն դիակուանն: Եւ
ունէր ընդ անձն շագոյր մաշկեղէն ընդ ուս իւր¹:
Ապա կայր մարմին նորա ի մէջ դիականցն. և
մատուցեալ՝ առ յինքն զշագոյրն. և տեսանէր զի
կայր ի նմա տուփ մի արծաթեղէն և խաչ մի ի
մէջ նորա՝ յորում կայր մասն մեծ ի տէրու-
նեան խաչէն: Կնքէր զինքն նովաւ, և առեալ
գնայր զհետ ընկերաց իւրոց:

Չուեցին ամենայն գաւրքն ի տեղւոջէն յայն-
մանէ, և երթեալ հասանէին յամուրս աշխարհին
իւրեանց: Յայնժամ զՎահրիճն խնդրէր թագա-
ւորն ի տուն, և առ Սմբատ առաքէր շնորհակա-
լութիւն մեծ, զի միամտութեամբ մարտուցեալ
վանեցաւ, և ոչ եթող գտեղին. և ապա յետոյ
ամենեցուն գնայր և նա փախստական:

¹ Ի ձեռ. օրին. էր՝ ուս ընդութիւր:

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ Է .

Պատերազմ Սմբատայ ընդ թշնամիսն և յաղթել. մեծա-
նալ ի պատիւ և ի պարգևս պատուական՝ քան զամե-
նայն մարզպանս. կարգիլ ի մատուռակութիւն արքայի՝
որդւոյ Սմբատայ Վարազաիրոց անուն. շինուան եկե-
ղեցւոյ սրբոյն Գրիգորի. և նստիլ կաթուղիկոսի:

Եւ եղև ի գալ միւս ամի՝ ժողովէին ամե-
նայն գունդք թշնամեացն, և երթեալ բնակէին ի
Տապարաստան գաւառի. գումարէ և Սմբատ գա-
մենայն զաւրսն իւր և ի դիմի հարկանի նոցա
պատերազմաւ: Եւ մատնեաց տէր Աստուած
զգաւրս թշնամեացն ի ձեռն Սմբատայ, և սա-
տակեաց զամենայն սրով սուսերի. և ապրեալքն
զնացին փախստական ի տեղիս իւրեանց: Իսկ
այնք՝ որ էին ընդ նոսա, խնդրեցին երդումն և
պայման և եկին կացին առաջի Սմբատայ, և
Յովսէփն այն ընդ նոսա: Ապա ունէր Յովսէփ
զգիւտն իւր առաջի նորա և պատմէ զտեսիլն, և
բազում նշանս՝ զոր արարեալ էր ի մէջ բարբա-
րոսացն, պատմէր: Յայնժամ յարուցեալ Սմբատ
ծունր կրկնէր առաջի նորա, և առեալ յինքն՝
կնքէր զինքն նովաւ. և տայր ի ձեռն Միհրուի
ուրումն առն երանելոյ՝ զոր և կարգեալ էր ի

վերայ տանն իւրոյ՝ հաւատարիմ և կամակատար. որ ի տանէ Դիմաքսենից, և տայր յեկեղեցին գոր ունէին երիցունք դրան նորա:

Յայնժամ առաքէ առ նա թագաւորն հրովարտակ մեծապէս գոհութեամբ, պատուով մեծացուցանէ ի վեր քան զամենայն մարգպանս իւրոյ տէրութեան առնելով, և զամենայն անաւթս մատուակացն առաքէ նմա ոսկի, և հանդերձս թագաւորականս, արտախուրակս ոսկեզաւծս և զանգապանակ ակամբք և մարգարտովք կարգեալ. և զորդի նորա՝ որոյ անունն էր Վարագտիրոց՝ գոր էր սնուցեալ նորա իբրև զմի յորդոց իւրոց և էր մեծարու ամենայն դրանն արքունի, կարգէր ի մատուակութեան պաշտել զգինի անձին արքայի:

Եւ կալաւ Սմբատ մարգպանութիւն աշխարհին այնորիկ՝ ամս ր: Յետ այսորիկ հրաման հասանէ կոչել զնա բազում մեծարանաւք ի դունն արքունի, և հրամայէ երթալ տեսանել զերկիր իւր՝ յամի ութ և տասներորդի իւրոյ թագաւորութեան:

Արդ՝ խնդրէ նա հրաման յարքայէն շինել զեկեղեցի սրբոյն Գրիգորի՝ որ էր ի Դուին քաղաքի: Եւ վասն զի վախճանեալ էր Մովսէս կաթողիկոսն երանելի, և ոչ գոյր վարդապետ ի տեղւոջն յայնոսիկ, և ևս փութացաւ խնդրել յարքայէն հրաման, և հասեալ հրաման յերկիր իւր,

առնէ խնդիր վասն Աթոռոյն մեծի, զի կարգեսցեն ի վերայ նորա տեսուչ խնամող եկեղեցւոյն և առաջնորդ փրկութեան իւրոյ: Եւ նստուցին զԱբրահամ զՌշտունեաց եպիսկոպոսն յաթոռ հայրապետութեան. ապա սկսան արկանել հիմն եկեղեցւոյն. ժողովեաց ճարտարապետս քարի, և կացոյց ի վերայ նոցա հաւատարիմ գործակալս, և հրաման ետ փութանակի հասուցանել ի կատարումն: Եւ գրեալ զիր ամբաստանութեան բերդակալին և մարզպանին առ արքայ՝ եթէ. «կարի մերձ է առ բերդն, և վասակար է թըշնամւոյ»:

Հրաման հասեալ յարքայէ՝ եթէ «բերդն քակեսցի, և եկեղեցին անդրէն ի նմին տեղւոջն շինեսցի», ամէն:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Կոչի Սմբատ ի դուռն Պարսից, և առնու զպատիւ տանուաէրութեան՝ որ կոչի Խոսրով Շում. հալածէ զՔուշանս. սպանումն Գատոյեանայ. դարձեալ ելանէ Սմբատ ընդ նախարարս Հայոց ընդդէմ ազգին Քուշանաց և Հեփթաղեայ. ըմբշամարտութիւն ինչ. յաղթէ Սմբատ և երթայ մեծաւ շքով ի դուռն:

Եւ եղև՝ յանցանել ճմերայնւոյն, ի գալ գարնայնւոյն ժամանակի, հասանէին սուրհանդակքն հրովարտակաւք, և կոչեն զնա մեծաւ շքեղութեամբ ի դուռն արքունի: Եւ երթեալ յանդիման

լինել թագաւորին ի մեծ անուանեալ դաստակերտին. և ելեալ արտաքս ի դահլիճն, նստի ի Բոբ և ի Բահղակ¹։

Յայնժամ տայ նմա արքայ գտանուտէրութիւն՝ որ անուանեալ կոչէր Խոսրով Շում². զարդարէ ի չքնաղս, ի գտակ և ի պատմութեանս բեհեգեայս յոսկւոյ աւծեալ, մեծացուցանէ անագին պատուաւք ի ճամբար ականակապ և ի գումարտակ, և ի գահս արծաթիս, արծակու ի նա զվաճառն փոքր՝ զգլխան աշխարհին։ Տայ նմա զփողոսն չորեքճայնեանս և պահապանս զբանն նորա ի հետակաց արքունի, գումարէ նմա զաւր մեծաւ անեղութեամբ յարևելս յերկիրն Քուշանաց. և հրամայէ նմա առնել մարզպան՝ զոր ինքն կամեսցի։

Իսկ սորա զնացեալ անտի եկն Եհաս³ ի մերձակայ երկիրն առաջին իւրոյ իշխանութեան՝ Կոմշ, և կոչէ առ ինքն ի Վրկանէ զբուն ձեռական զաւրսն իւր զհամաշխարհիկ և զնայ ուղղորդ յԱրևելս։

Եւ այս են իշխանք նախարարացն Հայոց,

¹ Ի ձեռ. օրին. Պահղակ։

² Յօրին. մեր խառն էր գրեալ այս մականունն՝ մերթ Շնումն, և մերթ՝ Շում։

³ Ի տպ. և ՚ի ձեռ. օրին. էր՝ ի Հայս. մեք այսպէս պատշաճ վարկաք ուղղել։

որ ընդ նմա իւրաքանչիւր գնդաւ և դրաւշու. Վարազշապուհ Արծրունի, Սարգիս Տայեցի, Արտաւազդ և Վստամ և Հմայեակ Ապահունի, Մանուէլ Ապահունեաց տէր, Վռամ Գողթնեաց տէր, Սարգիս Դիմաքսեան, Սարգիս Տրպատունի, և այլք ի նախարարացն: Եւ զաւրք նորա իբրև երկու հազար հեծեալ՝ յաշխարհէն: Ետես զի զաւրքն Քուշանաց ասպատակեալ սփռեալ էին ի վերայ երեսաց ամենայն երկրին. և իբրև լուան զլուր համբաւոյ նորա՝ ժողովեցան և գնացին. և սա պնդեալ զհետ նոցա՝ փութանակի հասանէր: Իսկ նոքա իբրև տեսին զնա զհետ նոցա հասեալ՝ դարձան ընդդէմ ճակատեցան, և բաղխեցին զմիմեանս պատերազմաւ. անտի ի փախուստ դարձան զաւրքն Քուշանաց; և վանեցան առաջի զաւրացն Խոսրով Շմոյ, բազումք ի նոցանէ մեռան և բազումք փախստական գնացին: Եւ նա դարձեալ բանակեցաւ յԱպր Շահր և ի Տոս¹ գաւառի. և ինքն նստէր երեք հարիւր արամբք ի քաղաքագիւղն՝ որ կոչի Խուխտ²:

Յայնժամ թագաւորքն Քուշանաց խնդրեցին իւրեանց օգնական ի մեծէն Խաքանայ՝ արքայէ

¹ Ի ձեռ. օրին. էր՝ յապր շահրտոս. ի տպ. յԱպր Շահրտոս. մեք այսպէս եղաք, զերկուս գաւառս որոշելով՝ զՏոս և զԱպրշահր, այսինքն طوس և ابرشهر :

² Ի ձեռ. օրին. Խրոխտ:

կողմանցն հիւսիսոյ: Եւ եկն ել ամբօխ լ բիւրոյ ի թիկունս աւգնականութեան նոցա, անց զգետովն՝ որ կոչի Վեհոտ, որ ելանէ ի Թուրքաստանէ յերկրէն Եւրասայ, զԴիոնոս եփեստեայս, զՇամնն և զԲրամնն, և հոսի ի Հնդկիս¹: Եւ բնակեալ ի վերայ գետեզրն՝ ասպատակս սփռեցաւ ընդ արևմուտս, և հասեալ յանկարծաւրէն պատեցին պաշարեցին զգիւղաքաղաքն՝ զի ունէր գիւղն պատուար ամբուլթեան շուրջ գիւրեաւ շուրջանակի:

Յայնժամ հրաման տայ Սմբատ երեք հարիւրոցն անկանել ի բերդակն, որ ի մէջ գիւղաքաղաքին. և ինքն հեծեալ յերիվար երիւք արամբբ՝ որոց էին անուանք այսոքիկ՝ Սարգիս Դիմաքսեան և Սարգիս Տրպատունին և ոմն մի ի գինակրացն գեղջու հեծեալ՝ անուն Սմբատիկ. և դիմեալ յանկարծաւրէն ի դունն հասին՝ հատին զամբօխին զաւրութիւն և գնացին: Եւ երեք հարիւրքն անկեալ ընդ բերդակն որ ի մէջ գիւղաքաղաքին՝ դիմեցին ի վերայ զաւրաց նորա: Եւ էր հրամանատար զաւրուն նորա պարսիկ ոմն իշխան՝ անուն Դատոյեան՝ հրամանաւ արքունի:

Արդ՝ թէպէտ և արձակէ առ նա Սմբատ՝ որ է Խոսրով Շումն, խոյս տալ ի նոցանէ, նորա ոչ

¹ Ի ձեռ. օրին. էր՝ որ ելանէ ի Թուրքաստան երկրէն և ի դատայ. զգիոնոս, եփեստեայս, զշամընն, զբրամընն և հոսի ի հնդկիս: Յայլում օրին. Բրահմնն:

կամեցեալ լսել՝ ել ընդդէմ նոցա պատերազմաւ. և հարեալ նոցա զգաւրս պարսից՝ փախստական արարին զԴատոյեան, և ինքեանք ասպատակ սփռեալ՝ արշաւեցին մինչև ի սահմանս Ռէոյ և Ասպահան գաւառի, և աւերեալ զերկիրն ամենայն՝ զարձան անդրէն ի բանակն իւրեանց: Եւ հրաման հասեալ ի մեծէն Սաքանայ առ Ճեմբուխ՝ անցին զգետովն և զարձան անդրէն ի տեղի իւրեանց: Ապա հասեալ քննող յարքունուստ՝ Սմբատայ Դատոյենայ, այր ոմն գլխաւոր նախարար՝ որում անուռն էր Շահրապան Բանդական: Իսկ արդարացուցին զաւրն ամենայն մնացեալն զՍմբատ. և Դատոյեան տարեալ ի դուռն կապանաւք՝ սպանաւ յարքայէ: Յայնժամ Սմբատ ժողովէ զգաւրն՝ և վերստին սպառազինէ, գումարէ և այլ զաւրս բազումս յաւգնութիւն իւր, և դիմեալ գնայր ի վերայ ազգին Քուշանաց և արքային Հեփթաղեայ: Եւ նա անտի մեծաւ կազմութեամբ ընդդէմ ելանէ նորա. եկին հասին ի տեղի մարտին. և ճակատեցան դէմ յանդիման միմեանց: Արդ՝ պատգամ յղէ առ Սմբատ արքայն Քուշանաց և ասէ. «Զի՞նչ աւզուտ է այսպէս խառնամբոխ մտանել ի պատերազմ՝ սպառել զաւրս մեր: Եւ կամ ի՞նչ ծանիցի իմ և քո քաջութիւնդ: Բայց եկ ես և դու միայն մարտցուք, ելեալ ես աստի ախոյեան, և դու՛ այտի. զի այսաւր ծանիցի քեզ քաջութիւն իմ»: Իսկ նորա

ձեռն յանձին հարեալ՝ ասէ. «Ահաւասիկ պատրաստ եմ ի մեռանիլ»։ Եւ յարձակեալք աստի և անտի մեծաւ տազնապաւ ի միմեանս հասանէին. և ի մէջ երկուց ճակատուցն մարտ եղեալ ընդ միմեանս կռուէին, և ո՛չ կարէին վաղվաղակի զմիմեանս յաղթահարել, զի արք սակաւագաւրք էին երկուքինն և կռու սպառազինեալք։ Ապա ի վերուստ իմն հասեալ աւզնութիւն՝ պատառի վերտևամուտ բանլիկ ¹ և կռու զրահին ամբուլթիւն արքային Քուշանաց ի նիզակէն Սմբատայ. զի հարեալ զնա գաւրութեամբ դիաթաւալ յերկիր կործանէր։ Եւ գաւրքն նորա իբրև տեսին գարքայն իւրեանց՝ զարհուրեցան և դարձան և գնացին փախստական. և սոքա զհետ արշաւեալ հասին ասպատակաւ մինչև ի Բահլ շահաստան Քուշանաց՝ և աւար հարեալ զերկիրն ամենայն, զՀար և զՎատագէս, զՏոխորոստայն ² ամենայն և զՃաղական, առնոյր և զբերդս բազումս, և զնոյնս քանդեալ աւերէր և դառնայր յաղթութեամբ մեծաւ և բազում աւարաւ, և երթեալ բնակէր ի Մարզ և ի Մարզոտ ³ գաւառի։

Յայնժամ հրեշտակք աւետաւորք փութով

¹ Թերևս 'ի վերտ բառէն բարդեալ, բանլիկ տարազ զրահագործութեան. տես և Խոր. Բ. 85։

² Ի տպ. էր՝ Տոխորոստայն. իսկ ի ձեռ. օրին. այսպէս, ուղղագոյն طخارستان :

³ Այսինքն ۹۰ و ۹۱ ի Խորասան նահանգի։

հասանէին առ արքայն Սոսրով, լիով զեղեալսն պատմէին քաջութիւնն: Իսկ արքայն Սոսրով գուարճանայր գուարթանայր մեծաւ խնդութեամբ, և հրամայէր զարդարել փիղ մի մեծ և ածել ի դահլիճն. հրամայէ ևս հանել ի վեր զորդի նորա զՎարազտիրոց՝ որ անուանեալ կոչէր յարքայէ Ջավիտեան Սոսրով: Եւ հրամայէ գանձս ցանել ամբոխին. և գրէր առ նա հրովարտակ մեծապէս գոհութեամբ. և կոչէր զնա ի դուռն մեծաւ պատուով և շքեղութեամբ:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Մեռանիլ Սմբատայ խաղաղութեամբ. ապստամբիլ նախարարացն Հայոց ի Պարսից և երթալ ի ծառայութիւն Սաքանայ արքային հիւսիսոյ:

Եւ եղև իբրև մերձեցաւ աւթիւ միով ի դուռն արքունի՝ հրաման տայ արքայ ամենայն նախարարացն և զաւրաց իւրոց ելանել ընդ առաջ նորա, և աւժանդակացն հրամայէ նժոյգ տանել ընդ առաջ նորա յախոռէ արքունի՝ արքունական կազմուածով. և երթեալ մեծաւ և շքով փառաւք յանդիման եղև թագաւորին:

Իսկ նորա տեսեալ խնդութեամբ ընկալաւ զնա, և ձգեաց առ նա զձեռն իւր. և նորա համբուրեալ զձեռն նորա՝ անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց: Յայնժամ ասէ ցնա արքայ. «Միամտութեամբ վաստակեցար, և մեք աւելի գոհ եմք

զքէն. և արդ՝ յայսմհետէ աւելի մի լինիջ աշխատ ելանել ի պատերազմն, այլ կաց աստէն մերձակայ, ան, կեր և սրբ, և ուրախութեան մերում պարապեան»։ Եւ էր նա երրորդ նախարար ի տաճարի թագաւորութեանն Խոսրովայ արքայի, և կացեալ ժամանակս սակաւս՝ վախճանեցաւ յամս իր երրորդի թագաւորութեանն նորա։ Իսկ զմարմին նորա մեռեալ՝ տարան ի Հայաստան երկիր ի բնիկ հանգստարանսն, և եղին ի տապանի ի գիւղն Դարիւնս՝ որ է ի Գոգովիա գաւառի։

Ապա ապստամբեալ գնացին ի ծառայութիւն մեծին Սաքանայ արքայի կողմանցն հիւսիսոյ, ի ձեռն ձենաստանն Ճեպետիսոյ. ապա գնացեալ յարևելից յարևմուտս ընդ կողմանս հիւսիսոյ խառնել ընդ գաւրացն Ճեպետիսոյն այնորիկ, հրամանաւ թագաւորին իւրեանց Սաքանայ։ Եւ ելեալ ընդ պահորակն Ճորայ գաւրաւք բազմութեան՝ գնացին յաւգնականութիւն թագաւորին յունաց։

Գ Լ Ո Ւ Ն Ի .

Ապստամբութիւն Ատատ Խոռխոռունուոյ Պատրիկի մեծի և մահ նորա. սահմանակալքն Պարսից և Յունաց։

Իսկ արդ՝ զի՞նչ ևս զԱտատ Խոռխոռունուոյ ասացից և զմիւսանգամ զապստամբութիւնն։ Էր սա պատրիկ մեծ, վասն որոյ հրաման տայ թա-

գաւորն կոչել զնա ի պաղատն, և գնացեալ ի նա եւթանասուն արամբք. և մեծարեալ շքեղացոյց զնա և որ ընդ նմայն, ըստ արժանի վայելչական ընդունելութեանն: Ետ նմա անաւթս ոսկիս և արծաթիս և գանձս բազում յոյժ:

Եւ հրաման ետ երթալ ի Թիրակ առ գաւրս իւր. և հրաժարեալ ի թագաւորէն և գնաց: Եւ մինչդեռ գնայր ի ճանապարհի՝ արկ նա ի միտս իւր ապստամբել, և գնալ առ թագաւորն պարսից: Եւ ստերիւրեալ ի ճանապարհէն՝ գնաց ի ծովեզերն և հանդիպեալ նաւի միոջ՝ ասէ նաւորդացն. «Անցուցէք զիս յայնկոյս, զի ի գործ կարևոր առաքեալ եմ ես ի թագաւորէն»: Եւ հրապուրեալ զնաւորդսն՝ անցուցին զնա, և գնաց փութանակի, ճեպեալ հասանէր ի Հայաստան երկիր: Եւ ոչ ոք վաղագոյն իմացաւ զճանապարհ գնալոյ նորա, մինչև բազում աւթևանաւք մեկնեալ հեռացաւ ի ծովեզերէն: Ապա ուրեմն իրագեկ լինէին գնալոյն. և ելեալ ընդդէմ սորա քաղաքաց քաղաքաց գաւրք և ոչ կարէին զդէմ նորա ունել, և ընդ ութն և տասն տեղի արարեալ նորա պատերազմն ի ճանապարհի՝ յաղթող ամենայնի գտանէր: Թէպէտ և իւր գաւրականն պակասեալ նուազէր՝ և այնպէս գնացեալ փութանակի հասանէր ի Նախճաւան: Եւ ընկալեալ զնա պարսիցն ի բերդն ամրանայր: Յայնժամ ժողովէր զամենայն գաւրս իւր Ստրատելատն, և եր-

թեալ պաշարէր զբերդն շուրջանակի դամէնն:

Ազգ լինի արքային Սոսրովու եղեալ իրքն և արձակէ ի վերայ նոցա զՊարսայենպետ հանդերձ գաւրու: Իբրև եկն մերձեցաւ գաւրն, թողին նոքա զքաղաքն և գնացին. և նորա փութացեալ գնաց առ թագաւորն պարսից: Իսկ նա սիրով ընկալաւ զնա. մեծացոյց պատուովք, և ետ նմա զգանձս, և հրամայեաց ոռճիկ յարքունուստ:

Եւ եղև զկնի ամի միոյ մեռանիլ Մաւրկայ, և թագաւորել Փոկասայ: Արկ սա ի միտս իւր ապստամբել և գնալ առ թագաւորն յունաց. սկսաւ պատրաստել երիվարս տաճիկս և կազմել սպառազինութիւն, յանգուցանէ յինքն արս սրիկայս ¹: Լուր եհաս ի լսելիս արքային բանն, հրաման ետ կապել զնա ոտիւք և ձեռաւք, և բրաւք սպանանել:

Եւ այս են սահմանակալքն սէրութեանն պարսից յամս հաշտութեան այնորիկ ի Հայաստան երկրի և ի Դուին քաղաք: Վնդատական, Նիխաւրական. զսա սպանին զաւրքն պարսից ի Դուին, և ինքեանք ապստամբեալ գնացին ի Գեղումս: Ապա Մերկուտ. ապա Յազգէն. ապա Բուտմահ. ապա Յեմանն ²: Իսկ ի յունաց կողմանէ, նախ՝ Յովհան պատրիկ. ապա Հերակղ.

¹ Ի ձեռ. օրին. սրիկաս էր:

² Տես յեր. 34:

ապա Սուրէն գաւրավար. մինչև լցան ամբ երեք-տասանք հաշտութեանն:

Եւ հրաման ելանէ ի կայսերէ. «Երեսուն հազար հեծեալ վզենակալ է, ասէ, իմ ի վերայ աշխարհին Հայոց: Արդ՝ լռ երդաւոր ժողովեսցին ինձ անտի և նստուսցին ի թերակացւոց աշխարհին»: Եւ արձակոյր զՊրիսկոս ի Հայս վասն գործոյն այնորիկ, մինչդեռ եկեալ հասանէր համբաւն խռովութեան մեծի: Եւ Պրիսկոս յարուցեալ գնայր անհնարին տազնապաւ:

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Սպանումն Մօրկայ կայսեր և թագաւորել Փոկասայ. ապստամբիլ Երակղի զօրավարի Աղէքսանդրիոյ, և Ներսիսի զօրավարի միջագետաց Ասորոց. պաշարումն Ուրհայի ի Յունաց, և պաշարումն Դարա քաղաքի ի Սոսրովայ, և գումարել զօրս ի կողմանս Հայոց և առնել նոցա զօրագլուխ զԶուան իշխանն Վեհ. գալ յՈւրհայ և առ յինքն առնուլ զԹէոդոս, և դարձեալ անդրէն կործանելն զԴարա. առնուլ Ուրհայի ի Յունաց և սպանումն Ներսիսի զօրավարի:

Եւ եղև յամի չորեքտասաներորդի Սոսրովայ արքայի, ի քսաներորդ ¹ ամի Մսուրկայ թագաւորութեանն՝ ապստամբեալ ի բաց կային ի կայ-

¹ Ի տպ. էր՝ քսան և երեք, 'ի ձեռ. օրին. իգ: Մեղ այսպէս ուղղելի դատեցաւ:

սերէ զաւրն յունաց՝ որ ի Թրակացւոց կողմանէ, և նստուցին իւրեանց թագաւոր զայր ոմն անուն Փոկաս կոչեցեալ: Եւ գնացեալ միաբանութեամբ ի Կոստանդնուպալիս՝ սպանին զՄաւրիկ թագաւոր և զորդիս նորա, և նստուցին զՓոկաս յաթոռ թագաւորութեանն: Եւ գնացին ինքեանք անդէն ի կողմանս Թրակացւոց աշխարհին ի դէմ թշնամւոյն: Եւ էր որդի մի կայսերն Մաւրկայ՝ անուն նորա Թէոդոս: Լուր համբաւոյն ելեալ տարածանէր ընդ ամենայն երկիր՝ եթէ զերծաւ Թէոդոս և գնաց առ թագաւորն պարսից: Ապա ոչ սակաւ ինչ խոովութիւն լինէր ի մէջ Հռովմայեցւոց տէրութեանն անդէն ի թագաւորանիստ քաղաքին և յԱղէքսանդր քաղաքի յԵգիպտոս և յԵրուսաղէմ և յԱնտիոք, և յամենայն կողմանս երկրի առեալ սուր զմիմեանս սատակէին:

Հրաման ետ թագաւորն Փոկաս սատակել զամենայն ապստամբ՝ որ երկմտեալ էին ի նորին թագաւորութենէն: Բազումք սատակեցան անդէն սրով ի թագաւորանիստ քաղաքին: Եւ առաքեալ զԲոնոս ոմն իշխան հանդերձ զաւրու ի վերայ Անտիոքայ և յԵրուսաղէմ, և յամենայն կողմանս աշխարհին. և նորա երթեալ եհար զԱնտիոք և զԵրուսաղէմ սրով սուսերի, և զամենայն իսկ զբազմութիւն քաղաքաց երկրին այնորիկ սպառեաց սրով:

Յայնժամ ապստամբեալ ի բաց եկաց ի Փոկասայ Երակլէս գաւրավար գաւրու իւրով՝ որ էր ի կողմանս Աղէքսանդրի, և բռնացեալ ի բաց կալաւ զԵրկիրն Եգիպտացոց: Եւ յԱսորւոց կողմանէ ապստամբեալ Ներսէս գաւրավար ի Միջագետս Ասորւոց, և հանդերձ գաւրու իւրով մտեալ բռնանայ յՈւրհայ քաղաքի: Եւ եկեալ գաւր ի վերայ նորա պատեալ պաշարեալ պահէին զքաղաքն հանդերձ գաւրու:

Եւ եղև՝ իբրև լուաւ արքայն Սոսրով զլուր համբաւոյն այնորիկ՝ ժողովեալ գումարեաց զամենայն բազմութիւն գաւրաց իւրոց, և գնաց ընդ արևմուտս, և հասեալ ի Դարա քաղաք, նստաւ շուրջ զնովաւ, և պաշարեաց զսա, և մարտ եղեալ կռուէր ընդ նմա: Եւ ընդ կողմանս Հայոց գումարեալ գաւրս, և զԶուլան¹ Վեհ ոմն իշխան մեծ գաւրագլուխ նոցա: Յայնժամ արքայ Սոսրով բաժանէ յերկուս մասուհս. զմի մասն եթող անդէն շուրջ զքաղաքաւն, և միւսով մասամբն գնայ ինքն ի վերայ գաւրուն՝ որ պատեալ պաշարեալ պահէին զՈւրհայ: Եւ հասեալ ի վերայ նոցա յանկարծաւրէն ի ծագել առաւաւտուն՝ զոմանս սատակէր սրով, զոմանս փախստական արարեալ, կէսն ամրացեալ ի գետն Եւփրատ մեռանէին, և կէսքըն գնային հալածական: Իսկ

¹ Ի տպ. էր՝ Զովանան:

արքայն Սոսրով մատուցեալ ի դուռն քաղաքին, զի բացցեն նմա և մտցէ ի ներքս. իսկ նոքա բացին զդուռն, բայց մանուկ մի զարդարեալ թագաւորական հանդերձիւ, և եղեալ ի վերայ զլխոյն նորա պսակ, և եհան արձակեաց առ նա ներսէս՝ ասէ. «Դա է որդի թագաւորին Մաւրկայ՝ Թէոդոս, և արասցես ի վերայ դորա ողորմութիւն՝ որպէս և հայր դորա ի վերայ քոյ»:

Եւ մեծաւ խնդութեամբ ընկալեալ զնա Սոսրովայ արքայի, դարձաւ անդրէն և զնաց ի Դարա քաղաք, և ունէր զնա առ իւր թագաւորական պատուով. և նստաւ նա շուրջ զԴարայիւ զտարի մի և կէս, և փորեցին զհիմունս քաղաքին ի ներքոյ պարսպին, և կործանեալ զպարիսպն նորա՝ առին զքաղաքն, և սուր ի վերայ եղեալ մաշեցին զամենայն սրով սուսերի: Եւ առեալ զառ և զաւար քաղաքին, դարձան անդրէն ի Տիզբոն, քանզի էր զաւր նորա աշխատեալ և լքեալ ի պատերազմէ քաղաքին: Եւ հասեալ ի վերայ Ուրհայի այլ զաւր ի յունաց կողմանէ՝ մարտեան ընդ քաղաքին և առին զնա. և կալեալ զներսէս սպանին և արիւն հեղին:

Գ Լ ՈՒՆ Ի Բ.

Պատերազմ Պարսից ընդ Յունաց ի դաշտն Շիրակ և պարտութիւն Յունաց, դարձեալ պատերազմ ի Ծաղկոտան, և պարտութիւն Յունաց, և անձնատուր լինիլ Թէոդոսի Խորխոռունոյ և տալ զբերդն Պարսից. մահ հորա:

Իսկ Ջուանն Վեհ, զոր արձակեաց ի կողմանս Հայոց հասնելը՝ զաւրու իւրով, երթեալ հասանէ յԱյրարատ գաւառ, և ի Դուին քաղաք ի ձմերային ժամանակի, և դադարեալ հանգուցանէ զզաւրս իւր մինչև ի գալ հասանել պարսիցոյ ժամանակի:

Յայնժամ ապա և զաւրն յունաց ժողովեալ գումարեցան ի քաղաքագեւղն Եղեվարդ. և հասեալ ի վերայ նոցա զաւրն պարսից՝ եղև պատերազմ ի դաշտին Եղեվարդայ. հարին զզաւրն պարսից և կործանեցին կործանմամբ մեծաւ. և սպանին զզաւրավարն ի պատերազմին, և զմնացեալսն փախստական արարեալ հալածական տանէին: Եւ առեալ զառ և զաւար զբանակին պարսից՝ դարձան ի բանակետղն իւրեանց՝ որ կայ ի վերայ գետեզերն՝ որ կոչի Հոռոմոց մարգ:

Եւ եղև ի գալ ամին միւսոյ մինչդեռ արքայ Խոսրով մարտնչէր ընդ Դարա քաղաքի, գու-

մարեցաւ այլ զաւր պարսից ի կողմանս Հայոց, և Գատոյեան զաւրագլուխ նոցա: Եւ զաւրն յունաց գումարեցան ի դաշտն Շիրակ և ի գեւղն՝ որ կոչի Շիրակաւան: Եւ անդ զետեղեալ դադարեցան աւուրս ինչ, և ինքեանք տագնապեալք յընտանի պատերազմէն և զարհուրեալք յարձակմանէ աւտար թշնամւոյն: Եւ զաւրն պարսից հասեալ ի վերայ նոցա իբրև զխոյանալ արծուոյ: Իսկ նոցա թողեալ զտեղի բանակին իւրեանց՝ անցին յայնկոյս գետոյն ի դաշտն՝ որ կոչի Ականից. և զաւրն պարսից հետամուտ եղեալ հասանէին նոցա: Եւ լինի պատերազմն ի գեւղն՝ որ կոչի Գետիկ: Եւ մինչդեռ սոքա ճակատեալ էին դէմ յանդիման գալ և մերձենալ առ միմեանս. իսկ բնակիչք գաւառին՝ որ էին ժողովեալ ի բերդն Երզնայի, և ելեալ անտի բազմութեան մանկտւոյ գերանդաւք և սրիանաւք անկան ի վերջոյ նոցա, և գործեցին մեծ աւճիռ վնասուց, թողին վիրաւորս, և առեալ զառ և զաւար և զկապուտ՝ գնացին ի բերդն իւրեանց.

Եւ նոցա բաղխեալ պատերազմաւ՝ փախըստական լինէր զաւրն յունաց առաջի նոցա: Իսկ նոցա զհետ մտեալ կոտորէին զբազումս ի դաշտացն և ի ճանապարհացն ցիր և թաւալ կացուցանէին: Եւ սակաւք մնացեալք փախստեայս գնացին: Իսկ նոցա զառ և զաւարն առեալ գնացին ի բանակն իւրեանց: Եւ իբրև տեսին զեղեալ չա-

րութիւնն՝ համագունդ արշաւեալ ի բերդն՝ առեալ զնա, զբազումս սրով սատակեցին. և բազումք գահավէժ լինէին յահէ անտի. և կէսքն ելեալ ընդ դուռնն՝ որ բանայր ի կողմն գետոյն՝ փախրստական գնային, և զայլսն ամենայն ի գերութիւն վարեցին: Եւ գերեցան յաւուր յայնմիկ ի բերդէն յայնմանէ գեղք լգ: Եւ զամենայն նոյնպէս ի գերութիւն վարեցին, և ժողովեալ զամենայն զառ և զաւար գաւառին. և զաւրքն դարձան և գնացին յԱտրպատական:

Ապա եկն Սենիտամ Խոսրով, և զաւրն յունաց գումարեալ նստան ի Ծաղկոտանն՝ մերձ ի գեւղն՝ որ կոչի Անգղն, ընդ որ անցանէ գետն Արածանի. և ի միւս կողմանէ քակեալ զգեւղն՝ ածին ամրութիւն շուրջ զինքեամբ: Եւ զաւրագլուխ նոցա Թէոդոս Խորխոռունի. և զաւրն պարսից եկեալ բանակեցան մերձ առ նոսա ի թիկանց կողմանէ. և նոքա զարհուրեալ խաւսեցան ընդ նոսա, նախ՝ ի խաղաղութիւն, ասացին ոչ ունել պատերազմ, այլ թողուլ զբերդն և երթալ խաղաղութեամբ: Ապա միաբանք եղեալ՝ ոչ հաստատեցաւ բանն, այլ վստահացեալ յամրութիւն իւրեանց կարծէին առնել ինչ: Եւ եղև ի վաղիւ անդր դիմեաց գնաց ի վերայ նոցա զաւրն պարսից: Եւ ոչ ոք արկանէր ի նոցանէն զէն զանձամբ իւրով, և կամ թամբէր գերիվար իւր: Եւ թէ ոք զինէր զանձն կամ թամբէր գերիվար,

հասանէին մանկունք իշխանացն, և հանեալ ի բաց ձգէին զգէնն չարաչար տանջելով զարսն, և զգաւտիս երիվարացն սրով հատանէին:

Եւ եկեալ զաւրն պարսից ճակատեցան մերձ առ նոսա դէմ յանդիման ի դաշտին կողմանէ, և ձգեալ բազմութեանն զաւրու աղեղնաւորացն, և թափեցին ի նոսա զկապարճս¹ իւրեանց, և ծակոտէին նետիւք իւրեանց առ հասարակ զամենայն արս և զերիվարս: Եւ ընդոստուցեալ ամենայն երիվարք՝ որ կապեալ էին առ մսուրս առ իւրաքանչիւր դրան խորանաց, ընթադրեալ առաթուր հարկանէին զխորանսն և զբանակսն ամենայն: Եւ թշնամուոյն հատեալ զամրութիւն՝ անկաւ ի բանակն, և անհնարին լինէր կոտորածն. և նոցա հատեալ զտեղի մի, ոմանք հետևակք և ոմանք հեծեալք յանկումուշի² ձի, ելին և գնացին փախստական: Եւ Թէոդոս Խորխոռունի անկեալ ի բերդն՝ ամբանայր, և նստան նոքա անդէն յայնմ զիշերի ի նոցուն բանակետոն: Եւ եղև ընդ առաւաւտն, պատգամ արձակէին՝ զի թողցեն զբերդն և գնացեն իւրեանց կարասեաւն³ և ամենայն կազմածովն: Եւ յանձին կալեալ նոցա առնել այնպէս: Եւ յաւուրն երրորդի բացին

¹ Ի տպ. էր՝ կապանս:

² Ի ձեռ. օրին. էր՝ յանկումուղի:

³ Ի ձեռ. օրին. էր՝ կարասանաւն:

զդուռն քաղաքին, և ելին գնացին ամենքեան ըստ ասացելունն բանին: Իսկ զԹէոդոսն Խորխոսունի կոչէր գաւրավարն պարսից և ասէր ցնա. «Ո՛չ ունիմ իշխանութիւն արձակել զքեզ առանց արքունի հրամանի, այլ տաց տանել զքեզ ի դուռն, և գրեցից վասն քոյ առ արքայ զամենայն բանս բարութեան, եթէ սրպէս միամտութեամբ և տիրասիրութեամբ գործեցեր՝ զի զգաւրս նոցա ի ձեռս մեր այնպէս մատնեցեր: Եւ ասա զբերդդ առանց աշխատութեան սրպէս ետուր մեզ, և եկիր կամաւք քովք ի ծառայութիւն»: Եւ գրեաց ըստ նմին բանի, և ետ տանել գնա ի դուռն: Եւ արքայ Խոսրով սիրով ընկալաւ գնա, և կարգեաց նմա ոռճիկս և հանդերձագինս յարքունուստ: Բայց յապա ժամանակիս՝ եղեալ կարծիս նենգութեան, հրամայեաց սպանանել: Իսկ ի բերդին Անգեղ նստուցեալ բերդակալ, և գումարեալ զգաւրս իւր գնաց ինքն ի ներքսագոյն և նուաճեաց զերկիրն ի ծառայութիւն:

Եւ եղև յետ այնորիկ՝ միւսանգամ պատերազմն ի կողմանս Բասենոյ, և եհար գյոյնն և հալածեաց. և փախստականն արարեալ ընկենոյր յերկիրն իւրեանց: Եւ կալաւ նա քաղաքս՝ զԱնգրդ և զԳայլատուս, զԵրզինայ, և ի Տարային զքաղաքն Ծինկերտի: Եւ հրաման հասեալ յարքայէն՝ գնաց:

Գ Լ ՈՒ Խ Ի Գ.

Արձակել Խոսրովայ զօրու բազմաւ զզօրագլուխն Ընագման զԽոռեամ յԱսորեստան, և զԱշտատ զՅեզտայար ի Հայաստան, ընդ նմա և զԹէոդոս կայսր. հնազանդիլ ամենայն Միջագետաց Ընագման Զխոռեմայ. պատերազմիլ Աշտատայ ընդ Յոյնս և հնազանդեցուցանել զԿարնոյ գաւառն. պատերազմ Շահնայ ընդ Յոյնս և յաղթել. գաղթել բնակչաց Կարնոյ յԱհմատան Շահաստան, մահ Կաթուղիկոսաց. առնուլ Կեսարիոյ ի Շահնայ և սպանումն Վասակայ Արծրունուոյ:

Յայնժամ արքայ Խոսրով զարձաւ ի Դարայէ և հանգոյց զգաւրս իւր վերստին, և այլ ևս բազմութիւն զաւրաց ժողովեալ գումարեաց, և արձակէր ընդ կողմանս Ասորեստանի գաւր մեծ և հզաւր յոյժ, զԽոռեամ, որ Ընագմանն անուանեալ, զաւրագլուխ նոցա: Եւ հրաման տայր նոցա այսպէս՝ եթէ. «Որք եկեսցեն ի ծառայութիւն, սիրով ընկալ, և ի խաղաղութեան և ի շինութեան պահեսջիր. և որ ընդդէմ զարձցին և պատերազմեսցին, սրով սատակեսցին»: Եւ ընդ կողմանս Հայաստանի արձակէր զԱշտատ զՅեզտայար հանդերձ զաւրու մեծաւ. և զԹէոդոս կայսր զանուանեալ որդի Մաւրկայ ընդ նմա գումարէ:

Թոռեամ առեալ զգաւրացն բազմութիւն գնաց ի կողմանս Ասորեստանի, և հասեալ ի Միջագետս Ասորւոց, պատեալ պաշարեն զՈւրհայ քաղաք, և մարտ եղեալ կռուի ընդ նմա: Իսկ նոքա ի բազմութենէ զաւրացն և ի մարտիցն յաղթութիւնն, և զի ոչ ուստեք գոյր նոցա ակնկալութիւն փրկութեան, խաւնեցան ի խաղաղութիւն, և խնդրեցին երզումն՝ զի մի կորուսցեն քաղաքն, և բացեալ զդուռն քաղաքին հնազանդեցան ի ծառայութիւն: Նոյնպէս և Ամիթ և Թելա և Ռաշայենայ և ամենայն քաղաքք Միջագետաց Ասորւոց կամաւք հնազանդեալ ի ծառայութիւն՝ պահեցան ի խաղաղութեան և ի շինութեան: Եւ գնացեալ նոցա յԱնտիոք քաղաք, հնազանդեցան և նոքա կամաւք ի ծառայութիւն հանդերձ ամենայն քաղաքաւք և բնակչաւք իւրեանց փախստականք լեալ ի սրոյն Փոկասայ:

Իսկ Աշտատ Յեզտայար եկն ի սահմանս Հայոց յամի ութ և տասներորդի թագաւորութեանն: Եւ զաւրն յունաց գումարեալ ժողովեցան ի գաւառն Բասենոյ, և ևս ահագին դիմեալ յարձակեցան ի վերայ նորա. և եղև պատերազմ մեծ ի Դու և Յորդրու: Հարին զաւրն յունաց և խորտակեցին կործանմամբ մեծաւ: Բազումք մեռան ի պատերազմին, և ոչ գոյր թիւ սպանելոցն ի դաշտին. հալածեաց զնոսա մինչև ի քաղաքն Սատաղացւոց, և ինքն գումարեալ բանա-

կեցաւ շուրջ զԿարնոյ քաղաքաւ: Եւ կալաւ ընդ նմա գործ պատերազմի. ընդդիմացան ի ներքուստ ինչ, և ոչ սակաւ լինէր կոտորածն փասուց յարտաքնոցն: Ապա յառաջ մատուցեալ Թէոդոս կայսրն ասելով, եթէ, «ես եմ թագաւորն ձեր»: Յայնժամ հաւանեալ բանային. ելին գլխաւորքն քաղաքին և ընծայեցան նմա, և դարձեալ անդրէն հաւանեցուցին զքաղաքն՝ թէ նոյն ինքն է Թէոդոս որդի Մաւրկայ: Յայնժամ բացեալ զդուռն՝ հնազանդեցան ի ծառայութիւն, և կարգեալ ի նա պահապանս, գնաց և կալաւ զքաղաքն Հաշտենից՝ Ջիթառիճ և զՍատաղ և զԱռաստիայ և զՆիկոպալիս և գնաց: Ապա եկն Շահէնն Պատգոսապան և զանց արարեալ զԿարնոյ քաղաքաւն, և յոստանն Իւնայ եկն մարզպանութեանն Շահրայեանպետ: Իսկ Շահեանն երթեալ հանդիպէր զաւրացն յունաց ի Կարին գաւառի: Եւ արարեալ պատերազմ՝ հարկանէր գնոսս սրով սուսերի և փախստական արարեալ հալածական առնէր յաշխարհէն:

Իսկ յամին քսաներորդի առաջներորդի արքային Սոսրովայ՝ հրաման ետ նմա՝ փոխել զբնակիչս ի Կարնոյ քաղաքէ և տանել բնակեցուցանել յԱհմատեան շահաստանի. ընդ նոսին ըմբռնեալ և երանելի ծերունի կաթողիկոսն Յովհանն ի գերութիւն վարեցաւ հանդերձ ամենայն սպասիւք եկեղեցւոյն: Եւ անդէն վաղճանեալ բերաւ մարմին նորա ի գեւղն Աւան՝ յեկեղեցին, զոր

ինքն շինեաց: Եւ ի նմին ամի վաղճանեցաւ երանելին Աբրահամ Կաթողիկոսն: Եւ յետ սորա յաջորդէ զաթոռ հայրապետութեանն. Կումիտաս Տարոնայ եպիսկոպոսն՝ որ ի գեղջէ Աղցիցն աւանէ, և առ սովաւ կատարի շինուած եկեղեցւոյն սրբոյն Գրիգորի:

Եւ յամին քսաներորդի Խոսրովայ արքայի՝ ասպատակ արարեալ Շահենայ՝ արշաւեաց ի կողմանս արևմտից, և գնացեալ ի Կեսարիա Կապադովկացոց. իսկ բնակիչք քաղաքին քրիստոնեայք ելին ի քաղաքէն և գնացին. բայց Հրէայքն ընդ առաջ երթեալ հնազանդեցան ի ծառայութիւն. և նստաւ նա ի քաղաքին յայնմիկ գտարի մի: Կալան զՎասակն Արծրունի գորդի Սահակայ նահապետին Արծրունեաց, և սպանին զնա հանդէպ զբանն քաղաքին ի վերայ փայտի. որ թէպէտ և բազում աւճիռս վնասուց գործեալ էր նորա ի զաւրուն պարսից, սակայն ամենայն զաւրն պարսից ողբայր զնա վասն քաջութեան և արիութեան, և մանուկ ուժեղ և բարձրահասակ: Մանաւանդ զի սնեալ ևս էր ի մէջ նոցա, և վարժեալ ևս ի նոցանէն հրահանգաւ. այսպէս և սա:

Գ Լ ՈՒ Ն Ի Դ.

Դիմելն Հերակլի յԱսորեստան ընդդէմ Պարսից, պատերազմ մեծ առ Անտիոք քաղաքաւ. պարտութիւն Յունաց, հնազանդութիւն երկրին Պաղեստինու Պարսից, նստիլ յԵրուսաղէմ Պարսիկ ոստիկանի և սպանումն նորա, կոտորած մեծ յԵրուսաղէմ սրով Պարսից և այրիլ, գերութիւն սրբոյ Խաչին:

ԽՈՍՐՈՎ ԻԲ. ԵՐԱԿՂՈՍ ԶԱՌԱԶԻՆՆ

Եւ եղև ի ժամանակին յայնմիկ գումարել գաւթս Երակլի՝ որ ի կողմանս Եգիպտացւոց, յամի քսաներորդի երկրորդի թագաւորութեան Խոսրովայ, և նաւեալք ընդ ծով՝ հասին ի կոտանդնուպալիս, և սպանեալ գՓոկաս թագաւոր՝ նոտոյց զՀերակղոս զորդի իւր յաթոռ թագաւորութեանն, և արար յամենայն երկիրն խաղաղութիւն:

Եւ եղև իբրև թագաւորեաց Հերակղոս՝ արձակեաց հրեշտակս մեծապէս գանձիւք և հրովարտակաւք առ արքայ Խոսրով խնդրել զխաղաղութիւն մեծաւ թախանձանաւք: Որում ոչինչ կամեցաւ լսել արքայ Խոսրով ասելով. «Իմ է թագաւորութիւնն այն, և ես զԹէոդոս զորդին

Մաւրկայ նստուցի թագաւոր: Եւ նա երթեալ առանց մեր հրամանի թագաւորեաց, և զմեր գանձն մեզ ընծայս մատուցանէ, բայց ես ոչ դադարեցից՝ մինչև առից զնա ի բուռն իմ»: Եւ առեալ զգանձն՝ հրամայեաց սպանանել զհրեշտակս նորա, և բանից նորա ոչ արար պատասխանի:

Յայնժամ գումարեալ Երակլի զգաւրս իւր՝ բանակեցաւ շուրջ զքաղաքաւն և արգել զնոսա յարշաւանաց իւրեանց: Եւ գումարեալ զգաւրն ի ձեռն Կուրատորի ուրումն, հրաման ետ զգուշանալ, և ինքն զնաց ի տեղի իւր:

Եւ պաշարեցին զքաղաքն Կեսարացւոց՝ տարի մի, և նեղեցաւ զաւրն պարսից ի կերակրոյ. և զի ոչ գոյր խար երիվարացն բազմութեան: Եւ եղև իբրև հասին յաւուրս ամառնային Չերմութեանն, և լցեալ սեռնեցան վայրքն բուսով զալարոյ՝ հրդեհեցին զքաղաքն հուրք, և ելեալ զնացին բռնութեամբ, հարեալ զյոյնն և փախըստական արարեալ յետուստ իւրեանց. և ինքեանք երթեալ ի սահմանս Հայոց: Եւ ձմերեալ զաւրն պարսից ի Հայաստան աշխարհին:

Կոչի Շահէն փութանակի ի դուռն թագաւորին պարսից, և հրաման տայ նմա արքայ երթալ անդրէն ընդ արևմուտս փութանակի: Իսկ նորա առեալ զգաւրս իւր յաւուրս ամարայնոյ զնացեալ հասանէ ի Կարնոյ քաղաք, և ղիմեալ ի

վերայ Մելտինոյ, առնու զնա և հնազանդէ ի ծառայութիւն: Եւ ինքն զնացեալ միանայր ի գաւրն Սոռեմայ, որ էր ի Պիսիդացւոց կողմանէ և յՈստանն Իրւնայ:

Եկն փոխանակ Շահրայենպետի՝ Պարսեանպետ Պարշրնագղատ. ապա Նամգարուն Շոնագպ¹. ապա Շահրապղական: Սա արար կռիւ մի ի Պարս և յաղթեաց. ապա Ճոռճ Վեհան: Սա հետամուտ լեալ զհետ թագաւորին Երակղայ ի Հայս մինչև ի սահմանս Ասորեստանի, մինչև եղև պատերազմ մեծ ի Նինուէ՝ յորում անկաւ ինքն և ամենայն զաւրջ իւր:

Իսկ թագաւորն Երակղոս գումարէ զՓիլիպիկոս զոմն երէց ի զաւրավարութիւն: Եւ էր լեալ Փիլիպիկոս այս փեսայ կայսերն Մաւրկայ, և բազում ժամանակաւ արարեալ զաւրավարութիւն՝ գործէր զմարտից յաղթութիւն: Եւ ապա յանկարծաւրէն արկեալ ի միտս իւր անդրէն յաւուրս Մաւրկայ թագաւորութեանն, կտրեալ զհերս գլխոյ իւրոյ և զգեցեալ զքահանայութիւն՝ զինուորեցաւ յուխտ եկեղեցւոյ: Արդ՝ զսա բռնագատեալ Հերակղի, կարգէ զաւրավար և արձակէ ի կողմանս արևելից զաւրու մեծաւ: Եւ նորա զիմեալ ընդ կեսարիա կապաղովկացւոց, երթեալ հասանէր ի Հայաստան երկիր՝ ի զաւառն Այրա-

¹ Ի միում օրինակի՝ Շնասպ:

րատայ, և բանակի ի դաշտին Վաղարշապատ քաղաքի: Հապճեպ ստիպով ի ձեռն թեթևընթաց երագոտն սուրհանդակաց հրաման թագաւորին հասաւ. մեծաւ վտանգաւ ստիպէր զգաւրս իւր հասանել զհետ նորա, և անյիշատակ ի միջոյ ի բաց բառնալ զգաւրն: Եւ նոքա երթեալ մեծաւ ստիպով հասին ի գաւառն Այրարատայ և բանակեցան ի վերայ գետեզերն Երասխայ, կամեցեալ առ վաղիւն խմբել զգործ պատերազմին: Ի նմին ժամու ի գիշերին գնացեալ ի վերայ Փիլիպպոսի ի Նիգ գաւառի և պատեալ զթիկամբք լերինն Արագածայ, երթեալ անցանէ ընդ Շիրակ և ընդ Վանանդ մերձ քաղաքաւն Կարնոյ և երթեալ հասանէ ի սահմանս իւր:

Իսկ գաւրն պարսից՝ քանզի յաւգնեալ էր ի հեռաւոր և յայնպէս վտանգաւոր ուղեաց ճանապարհին, քանզի բազումք մեռան ի ճանապարհին ի գաւրացն, և բազմաց երիվարք սատակեալ՝ անկանէին հետիոտս, ոչ կարացեալ հապճեպ ստիպով զկնի նոցա լինել հետամուտ: Այլ դադարեալ աւուրս ինչ. ապա գնացեալ հանգստիւ, երթեալ անցանէ ի կողմանս Ասորեստանի: Եւ բանակեցան անդէն ի տեղուջն՝ ուր էին գառաջինն և լայնեալ յաջ և յահեակ իւրեանց՝ լատեցան և կալան զերկիրն ամենայն:

Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Հերակ-

դոս զորդի իւր զԿոստանդին, ետ գնա ի ձեռն Սընկղիտոսին, և յանձնեալ ամենայն մեծամեծացն պալատոյն՝ հաստատեաց գնա յաթոռ թագաւորութեան իւրոյ: Եւ իւր առեալ յանձն գանուն գաւրավարութեան հանդերձ եղբարքն իւրով Թէոդոսիւ՝ գումարեալ ժողովեաց զբազմութիւն գաւրացն, և անցեալ գնաց յԱսորեստան ի կողմանս Անտիոքացւոց: Եւ եղև պատերազմ մեծ ի կողմանս Ասիացւոց. և բռնացեալ հոսեցաւ արիւն գաւրավարացն առ Անտիոք քաղաքաւ: Սաստիկ լինէր խումբ և խառնուրդ, և անբաւ կոտորածն ի մէջ տարուբերին. և յաւգնեալ վանեցան ի մարտին երկոքին կողմանքն: Բայց սակայն գաւրացեալ պարսիկն՝ փախուցեալ զյոյնն հալածեաց, և ստացաւ հանդերձ քաջութեամբ զյաղթութիւն: Եւ եղև միւս ևս այլ պատերազմն՝ մաւտ ի նեղուց մտին ի Կիւլիկեայ. եհար յոյնն զպարսիկն ի ճակատուն՝ ըռ արանց սպառազինաց: Եւ ինքն դարձեալ փախստական գնաց. և գաւրացեալ գաւրն պարսից՝ անցեալ կալաւ զՏարսաւն քաղաք և զամենայն բնակիչսն Կիւլիկեացւոց գաւառին:

Յայնժամ ապա ամենայն երկիրն Պաղեստինացւոց կամաւք հնազանդեցան ի ծառայութիւն արքային պարսից. մանաւանդ մնացորդք ազգին Հեբրայեցւոց՝ ապստամբեալք ի քրիստոնէից, և առեալ ի ձեռն գնախանձ հայրենի՝ մեծ

աւճիրս վաստուց գործէին ի մէջ բազմութեան հաւատացելոցն: Երթեալ առ նոսա միաւորեցան խառն ի միաբանութիւն: Յայնժամ զաւրն արքային պարսից նստէր ի Կեսարիա Պաղեստինացւոց, և զաւրավարն նոցա անուանեալ Ռազմիրոզան՝ որ է Խոռեամ, խաւսէր ընդ Երուսաղէմի՝ զի կամաւք հնազանդեցին ի ծառայութիւն, և ի խաղաղութեան և ի շինութեան պահեսցին:

Արդ՝ նախ միաբանեալ հնազանդեցան ի ծառայութիւն, և մատուցին զաւրավարին և զիշխանացն պատարագս մեծամեծս, և խնդրեալ ուտիկանս արս հաւատարիմս նստուցին առ իւրեանց առ ի պահպանութիւն քաղաքին: Եւ յետ անցանելոյ ամսոց՝ մինչ միաբանեալ ամենայն ուամիկ կաճառացն՝ մանկունք քաղաքին սպանին զոստիկանս թագաւորին պարսից, և ինքեանք ապստամբեալք ի բաց կացին ի ծառայութենէ նորա: Յայնժամ եղև պատերազմս ի մէջ բնակչացն քաղաքին Երուսաղէմի, հրէին և քրիստոնէին, և զաւրացեալ բազմութեան քրիստոնէիցն՝ հարին, սատակեցին զբազումս ի հրէիցն: Եւ քնացեալքն ի հրէիցն անկեալ ի պարսպացն՝ վնացին ի զաւրն պարսից: Յայնժամ ժողովեաց Խոռեամ՝ որ է Ընամիկոզան՝ զզաւրս իւր և երթեալ բա-

Յօրին. և ի տպ. էր՝ Գնազմիրոզան, մեք այսպէս:

նակեցաւ շուրջ Երուսաղէմաւ և պաշարեաց զնա և կալաւ ի վերայ նոցա զործ պատերազմի դաւուրս ժթ: Եւ փորեալ ի ներքոյ զհիմունս քաղաքին. աւերեցին զպարիսպն: Եւ եղև յաւուրն ժթ երորդի՝ յամսեանն մարգաց, որ աւր իէ¹ էր ամսոյն, յամի իե² երորդի թագաւորութեանն Ապրուէզ Սոսրովայ. զկնի տասն աւուր անցելոյ յետ: Չատկին առին զաւրքն պարսից զԵրուսաղէմ, և սուր ի գործ արարեալ մինչև ցերիս աւուրս՝ սպառեցին զամենայն մարդիկ քաղաքին. և նստան ի ներքս քաղաքին և այրեցին զքաղաքն հուրբ: Եւ հրամայեցին³ համար անկելոց դիականցն, և եղև թիւ սպանելոցն ծէ⁴ հազար մարդ: Եւ զորս կալան կենդանիք՝ լե հազար մարդ: Կալան և զհայրապետն՝ որում անունն էր Չաքարիա, և զխաչապանն. և ի խնդիր անկեալ կենսաբեր խաչին՝ սկսան զնոսա տանջել. և զբազումս ի պաշտանէից կառափնատեալ սատակէին ի ժամանակին յայնմիկ: Ապա ցուցին զտեղին՝ ուր ծածկեալ կայր, զոր առեալ վարեցին ի գերութիւն. և զարծաթ և զոսկի քաղաքին ձու-

¹ Յօրին. էր՝ իբ. իսկ ի տպ. այսպէս:

² Այսպէս ի ձեռ. օրին. իսկ ի տպ. էր՝ իէ:

³ Ի ձեռ. օրին. այսպէս. իսկ ի տպ. էր՝ համարեցին:

⁴ Այսպէս ի ձեռ. օրին. իսկ ի տպ. էր՝ ծէ:

լեալ խաղացուցին ի դուռն թագաւորին. ապա վասն անկելոց ձերբակալացն հրաման հասեալ ի թագաւորէն առնել ի վերայ նոցա ողորմութիւն, շինել զքաղաքն, և զնոսա անդրէն հաստատել յիւրաքանչիւր կարգ: Եւ զհրէայսն հրամայէ հալածական առնել ի քաղաքէն. և անդրէն վաղվադակի մեծաւ ստիպով կատարեն զհրամանն արքունի: Եւ կարգեցին երիցապետ զոմն ի վերայ քաղաքին՝ անուն Մողեստոս¹, որ գրէ ի Հայաստան երկիր աւրինակ այսպէս:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ի Ե .

Թուղթ Մողեստոս երիցու առ Տէր Կումիտաս և պատասխանի ի Կումիտասայ կաթողիկոսէ առ Մողեստոս. նորոգումն տաճարին սրբոյն Հռիփսիմայ ի Կումիտասայ կաթողիկոսէ:

ԱՌ ՏԷՐ ԿՈՒՄԻՏԱՍ

Տեառն իմոյ ամենայն բարութեան և երանութեան և հոգևորի Կումիտասայ արքեպիսկոպոսի և մետրապալտի աշխարհիզ Հայոց, Մողեստոս նուստ երէց և տեղապահ Երուսաղէմի:

Աւրհնեալ է Աստուած և հայր տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, հայր զթութեանց և Աստուած ամենայն մխիթարութեանց, որ մխիթարեաց զմեզ մխիթարութեամբ բազմաւ ի վերայ

¹ Ի տպ. և ի ձեռ. օրին. էր՝ Մողեստոս:

ամենայն նեղութեանց մերոց՝ ի գալստեան ձերոյ հաւտիդ: Քանզի՝ ոչ մխիթարեաց զմեզ ի գալստեան դոցա, նախ՝ յիշեցուցանելով զմեզ գառաջին երթևեկն՝ զոր առնէին ի պատուական տեղիս Երուսաղէմի: Երկրորդ՝ զի հաճեաց զմիտս մեր ի գալստեան դոցա, և ծանեաք զի ոչ իսպառ մերժեաց զմեզ Աստուած: Այլ արդարև սոյն Աստուած մեր ի մեզ է՝ ցուցանելով մեզ ի ձեռն նոցուն իրաց զմեծամեծս իւր, որ յառաջ քան զյաւիտեանս մինչև ցայժմ կատարելով և զգաւրութիւն նորա և սքանչելիս նորա աւրհնելով և մեք զՊաւղոսին ասասցուք. «Ո՞րպէս մեծացան գործք քո տէր. զամենայն իմաստութեամբ արարեր: Արդարև անքննին են դատաստանք նորա, և առանց զննելոյ են ճանապարհք նորա: Զի ո՞վ ծանեաւ զմիտս տեառն, կամ ո՞ խորհրդակից եղև նմա, կամ ո՞վ ետ նմա փոխ և հատուցանէ նմա, զի ի նմանէ են և նովաւ և ի նա ամենայն. նմա փառք յաւիտեանս, ամէն»: Արդ՝ զի զհակառակորդսն մեր սիրելիս արար, և ետ զմեզ ի գթութիւն և յողորմութիւն առաջի ամենայն գերչաց մերոց՝ որ գտիրասպանուեն և զհրէայս, որք կարծէին չարչարանաւք սորա դարձեալ թշնամանել զայն՝ որ չարչարեցաւ վասն մեր, գտէրն մեր Յիսուս Քրիստոս՝ զճշմարիտ

¹ Ի տպ. էր՝ քանի:

Աստուածն յմեր: Որք համարձակեալ պատերազմեցան իսկ, և այրեցին զպատուական տեղիս զայս. Հաճեցաւ Աստուծոյ մարդասիրութիւնն զնոսա աւարացուցանել ի քաղաքէն սրբոյ իւրմէ Երուսաղէմէ: Որք կամէին բնակիչ առնել ինքեանց, լսեն բովանդակ չբնակել, և տեղանել ոչ արժանաւորին և զպատուական և զերկրպագու չարչարանս, և զսուրբ և զկենսաբնկալ նորա գերեզմանս, և զսուրբ Գողգոթայ մեծափառ նորոգեալ, ճանաչեն հատուցեալ զիւրաքանչիւր փառաբազում վերագրութեամբ զԱստուածային պաշտաւնն, և զմայր եկեղեցեաց Սիաւնն, և զվերացումն նորա: Եւ միանգամայն իսկ ասացեալ՝ զամենայն երկրպագու տեղիս նորոգեալ լսելով նախանձաբերին. ոչ ի բարի, այլ ի բնիկ նախանձանք հայրենական հաւր նոցա կայենի: Քանզի բազում անգամ շանացան, բազում կաշառաւք հրաման խնդրէին մտանել ի սուրբ քաղաքն, և ոչ արժանաւորեցան յԱստուծոյ արգելեալ, որ և խրատեաց՝ զմեզ՝ ոչ ըստ գործոց մերոց, այլ հայրական գթութեամբն դարձուցանել զմեզ ի նորոգութիւն:

Բայց և զհրաշալին գրելով ուրախ առնեմք զքեզ. ոչ յանիրաւութենէ և կամ յաւերանաց շինութիւնք երկրպագու տեղեացս այսոցիկ լի-

¹ Ի ձեռ. օրին. խրամատեաց:

նին, այլ ի ձեռն նորա ողորմութեանն՝ որով բարձրացոյց զաշխարհս և զառ ինքն ծանաւթու-
թիւն շնորհեաց:

Որդ՝ որպէս ասացեալդ, թէ շնորհիւն Աստուծոյ ի ձեր սուրբ աղաւթիցդ ամենայն եկեղեցիքս Երուսաղէմի կարգաւորեցան և պաշտին: Եւ խաղաղութիւն քաղաքիս Աստուծոյ և սորին շրջեկիս, որպէս դէմ յանդիման պատմեն ձեզ, որպէս տեսին զայս քրիստոսասէր մարդիկդ ձեր: Քանզի զայս ամենայն ի նորին յաւրինողին՝ և միայն ի մարմնի են գործքն, և ոչ ի մարդկային ձեռաց է զաւրութիւն, զի մի պարծեսցի ամենայն մարմին առաջի նորա: Քանզի նա է խաղաղութիւն մեր որ առնէ զամենայն, որպէս ասացեալդ է և վերստին նորոգէ որպէս այժմիկ մարտեալ՝ ուրախ արասցէ զմեզ ի ձեռն սուրբ աղաւթից ձերոց, քարոզելով զսորին խաղաղութիւն սուրբ եկեղեցեացն և շնորհելով մեզ հովիւս և առաջնորդս եկեղեցեաց նորա: Եւ արկցէ ի միտս ձեր՝ անդադար աղաւթելով վասն մեր, և մի պակասել ամենեկին ի յիշել և ի նայիլ ի մեզ և յաղքատս Երուսաղէմի, և որ ինչ պիտոյ է՝ լնուլ: Եւ եթէ հնար իցէ զաստուածասէր ձեր նախանձդ և ի ձեռնտուութիւն շինածոյ՝ կենարար չարչարանացն ձգել. զի և այամ բարւոյ և փափագելի պարգեւաց հանդիպիմք: Բայց և զայս աղաչեմ զհայրական զձեր սրբութիւնդ և

որք ընդ ձեզ սրբասուն եպիսկոպոսունսդ են, առաջի նոցա ընթեռնուլ զթուղթդ:

Եւ այս է թղթոյս պատասխանի՝ զոր գրեցին Հայք յերուսաղէմ առ Մողեստոս¹:

Ձայն աւետաւոր փողոյ մեծի ի հրեշտակէն գոչէ մեզ ի ձեռն թղթոյս այսորիկ հասելոյ յատուածակերտ քաղաքէ այտի, որ աւետարանէ մեզ ուրախութիւն մեծ:

Վասն այսորիկ ուրախ լինին երկինք, և ցրնծասցէ երկիր, զուարճասցին փառաւք իւրովք եկեղեցի և մանկունք իւր: Եւ արդ՝ մեք ամենեքեան միաբան գոչմամբ զհրեշտակական փառաբանութիւնսն երգեսցուք ասելով. «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ, և յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն»:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՆ Տ. ԿՈՒՄԻՏԱՍԱՅ

Շնորհին Աստուծոյ յեպիսկոպոսապետէս և յամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսացս և յերիցանցս, ի սարկաւազացս և ի դպրացս, և յամենայն ժողովրդոց աշխարհիս Հայոց ձեզ նեղելոցդ և վշտացելոց, գանալից եղելոցդ և խրատելոցդ,

¹ Ի ձեռ. օրին. էր՝ առ կայսր:

յանձանձեւոց և դգուելոցդ, սփոփելոցդ և սիրեցելոցդ ի Հաւրէն երկնաւորէ:

Եղբայր պատուական Մողեստոս՝ քեզ և ամենայն եկեղեցեացդ որ յԵրուսաղէմի, շնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, և սէրն Աստուծոյ և խաղաղութիւն բազմասցի:

Նախ՝ գոհանամ զԱստուծոյ ի վերայ մխիթարութեանց՝ ընդ որ մխիթարեաց զմեզ, որպէս զի և դուք կարող լինիջիք մխիթարել զայնոսիկ, որ յամենայն նեղութիւնս իցեն: Զի ահաւասիկ մեք իսկ ի ձեռն մխիթարութեան ձերոյ՝ որ եհասառ մեզ, մխիթարեցաք ի բազում վշտացս և ի սասաիկ նեղութեանցս և ի դառն կտտանացս որ նեղէ զմեզ: Այլ հաւատարիմ է Աստուած որ սփոփեաց հայրական զթութեամբն իւրով զամենայն հաւտս հաւատացելոց ի ձեռն այդորիկ, և մոռացոյց զտրամութիւնս մեր ուրախութեամբ լրոյս և ձայնիւ շինութեամբդ և խաղաղութեամբդ Երուսաղէմի: Բայց առ մեզ գոչէ մարգարէն, աղաղակէ և ասէ. «մխիթարեցէք, մխիթարեցէք զժողովուրդ իմ՝ ասէ Աստուած, քահանայքդ խաւսեցարնք ի սիրտ Երուսաղէմի, և մխիթարեցէք զդա, զի լի եղև տառապանաւք»: Իբրև յորդիս մատուցեալ է ի ձեզ Աստուած, քանզի՝ զոր սիրէ տէր, խրատէ. ո՞ իցէ որդի, զոր ոչ խրատեսցէ զնա հայր իւր. զի նորա վիրաւքն բժշկեցաք, և խրատ խաղաղութեան մերոյ ի նմա: Բայց զի-

տեան դու գայս՝ ով եղբայր սիրելի, ոչ սակաւ մխիթարութիւն գործէին և մերոյ ժողովրդեանս յերթեկէ այդ ճանապարհացդ: Նախ՝ զի մոռանային վիշտս և գտրամութիւն աշխարհիս: Երկրորդ՝ զի սրբէին զմեզս իւրեանց ի ձեռն ապաշխարութեան, պահոց և ողորմութեան, տքնութեամբ գտիւ և զգիշեր անհանգիստ ուղեգնացութեամբ: Երրորդ՝ զի մկրտէին զմարմինս ի ջուր սրբութեան ի Յորդանանու յորձանսն հրադէզս, որ յամենայն տիեզերս աղբերացաւ շնորհքն աստուածային, զի սփռէին զանձուկ սրտի զաստուածամերձ Սինէական լերամբն առ Մովսիսիւ զմարգարէականն՝ (ասելով) ընկեր ցընկեր. «Եկայք ելցո՛ւք ի լեառն տեառն և ի տունն Աստուծոյ Յակովբայ»: Այլ ևս զմեծագոյնն ասասցուք ըստ առաքելական ձայնի. «զմատչելն ի Սիոն լեառն և ի քաղաք Աստուծոյ կենդանուոյ յերուսաղէմն յերկինս» և ի բիւրաւոր բանակս հրեշտակաց և յեկեղեցիս անդրանկաց զբելոցն յերկինս, զաթոռն Աստուծոյ ի վերայ երկրի տեսանել, և զդատաւորն ամենեցուն զԱստուած տեսանելով բազմեալ յերկնաւոր խորանի, և ի վերայ աստուածընկալ խարըսխիդ: Իսկ իբրև դարձոյց բարձրեալն գերեսս իւր ի մէնջ, և նայեցաւ ի մեզ ¹ խեթիւ արեգականն, և հեստելով հեստեցան անձինք մեր և

¹ Ի ձեռ. օրին. է՝ ի քեզ խեթիւ:

խոռվեցաք: Տեառն Աստուծոյ մերում արդարութիւն, և մեր ամաւթ երեսաց: Այլ յորժամ կամեցաւ Աստուծոյ մարդասիրութիւնն ի վերայ կործանելոցդ սաստկութեամբ՝ առնել բարերարութեամբ քաղցրութիւն, ընկղմեցաք ի խորութիւն բարձրութեան: Եւ ի վերայ այսր աւետաբեր նկարագրի՝ անդադար բերանովք՝ անհանգիստ լեզուաւք զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս՝ զբարերարն և գաքանչելագործն և զպարգևաբաշխն աւրհնեսցուք. զի թէպէտ և այնպէս անագին և սաստիկ էր սուրակոխ և հրակէզ աւրն դատաստանին քոյ, այլ ճարտարապետն իմաստուն՝ որ ընտրեացն և սրբեացն զձեզ՝ որպէս ոսկի ի բովս, նոյն նորոգեսցէ վերստին զփառս իւր ի վերայ քոյ, և զարմանալի արասցէ միխթարութիւն իւր ի քեզ:

Այլ զայս ամենայն սիրելին մեր յառաջագոյն պատմեաց մեզ յասելն իւրում զէջ Սիովսի յԵրիքով, զանկեալդ ի ձեռս աւագակացն՝ որք մերկացուցին զդա, և վէրս ի վերայ վիրաց եղեալ թողին կիսամահ և զնացին. տեսանել զդա քահանայից ճանապարհորդաց՝ և առնել զանց. տեսանել զդա հրէից և ղևտացւոց և ամբարշտաց՝ և առնել զանց. զիւրովին ճանապարհորդելդ, զթութեամբդ մատչելդ, պատել զվէր դորա և արկանել ի դա զողորմութիւն և զարիւն կենարար: Ասէ ձէթ և գինի արկանել ի վերայ դորա

և պատել՝ զի բժշկեսցի: Որ անաւասիկ տեսան ¹ անծեալ ի պանդոկի յայդ ² և դարմանել և զերիս դահեկանս՝ որ ետ ի պանդոկապետն, անաւասիկ դու ունիս ի ձեռս քոյ դարման ատատ: Եւ զոր ինչ ծախեսցես ի դա՝ ի միւսանգամ գալստեանն հատուցէ քեզ:

Մի այնուհետև ողբասցէ Սիւան, և մի՛ զգեցցի սուգ Երուսաղէմ, քանզի աւսողիկ եկեալ հասեալ է արքայն Քրիստոս փրկել և մխիթարել. այլ պսակ մխիթարութեան քո ի ծաղկացու չարչարանաց նորա բոլորի, և մահ նորա թագ մխիթարութեան եղիցի ի վերայ զլիոյ քոյ: Յնյժ հաշէին և մաշէին չարքդ որդիքդ հրէից՝ ո՛վ սիրելի, զի ծառքդ քրիստոսեանք՝ զորս հատին տապարաւք կատաղութեամբն իւրեանց ի ձեռն անմիտ փայտահարաց, անաւողիկ արձակեցին շառաւեղք, և բազմացան: Եւ ելից զդա բարձրեալն ձիթենեաւք՝ և արմաւենեաւք, զոր խաչահանուացդ մանկունք և տեսանել անգամ մի՛ արժանաւորեսցին:

Բայց դուք եղբարք, ըստ առաքելոյ ձայնին՝ ողջ լերուք ի Տէր, հաստատուն կացէք, մխիթարեցարո՛ւք, միաբան լերո՛ւք, խաղաղութիւն արարէք, և Աստուած խաղաղութեանց և սիրոյ եղիցի ընդ ձեզ ամէն:

¹ Ի միւսմ օրինակի հետան:

² Ի ձեռ. օրին. էր՝ յայտ:

Շինումն տաճարին Հռիփսիմեայ:

Եւ եղև յամի իր երորդի թագաւորութեանն Ապրուէզ Սոսրովու՝ քակեաց կաթուղիկոսն Կուժիտաս զմատուռ սրբոյն Հռիփսիմեայ ի Վաղարշապատ քաղաքի, զի կարի ցած և մթին էր շինուածն, որ շինեալ էր սրբոյն Սահակայ հայրապետի Հայոց կաթուղիկոսի՝ ուրդոյ սրբոյն ներսիսի:

Արդ՝ մինչդեռ քակէին զորմն մատրանն, երևեցաւ յանկարծակի լուսաւոր և չքնադագիւտ արքունական մարգարիտն՝ այսինքն կուսական մարմին սրբոյ տիկնոջն Հռիփսիմէի: Եւ քանզի անդամ անդամ յաւշեցին զնա յաւշեալ ի միմեանց, և երանելի սրբոյն Գրիգորի կնքեալ մատանեաւ իւրով և մատանեաւ երանելոյն Սահակայ Հայոց կաթուղիկոսի, զոր նա ոչ համարձակեցաւ բանալ: Եւ կնքեալ իւրով ևս մատանեաւ, որ արժանի իսկ էր կնքել զայսպիսի մարգարիտ՝ երից հաւատարմաց երբորդ մատանեաւք:

Ո՞վ մարգարիտ, որ ոչ ծովածին, այլ մարգարիտ՝ որ ծնեալ ի թագաւորական ազգէն, և սնեալ ի գիրկս սրբութեան, և նուիրեալ Աստուծոյ, որում ցանկացեալ էին տեսանել զքեզ արդարք, և խանդակաթէր ի սէր քոյ երանելին Կուժիտաս:

Չափ հասակի էր երանելոյն ինն թղաւ և

չորս մատուենս, և դղրդեալ ամենայն կողմն հիւսիսոյ գայր յերկրպագութիւն, և բազում ախտաժետաց լինէր բժշկութիւն ամենայն ցաւոց: Շինեաց զեկեղեցին՝ և գերանելին եթող ի բացեայ վասն գիշութեան որմոյն մինչև ցամաքել կրոյն: Ապա ամփոփեցաւ ի կայանս իւր:

Վերացոյց և զփայտայարկս սրբոյ կաթուղիկէին. նորոգեաց և զխախուտ որմոյն, շինեաց զքարայարկան: Այս եղև յամս Յովհանկան վանաց երիցու սրբոյ կաթուղիկէին:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ի Զ.

Գալ Խոռեմայ դօրու բագմաւ ի Քաղկեդոն առնուլ զԿ. Պօլիս. յորդոր և ընծայ կայսերն, հաւանիլ նոցա և դառնալ յետս. դարձեալ գալ Պարսից ի Բիւզանդիա. պատերազմ մեծ ի ծովու. պարտութիւն Պարսից. հրովարտակ Խոսրովայ սու Հերակլոս. չուելն Հերակլի ի վերայ Պարսից. պատերազմ առ Տիգրանակերտիւ՝ և յաղթութեամբ և աւարաւ գալ Հերակլի ի Կեսարիա Կապադովկացոց՝ և անտի վերստին դիմել ի վերայ Խոսրովու, և պատերազմ ի դաշտն Նինուէի. պարտութիւն Պարսից:

Եւ եղև յայնմ ժամանակի զիմեաց գնաց Խոռեամ զաւրու իւրով ի Քաղկեդոն, և բնակեցաւ դէմ յանգիման Բիւզանդիայ, և խնդրէր անցանել և գերել զքաղաքն թագաւորանիստ:

Արդ իբրև ետես կայսրն Երակղոս զհէնն՝ որ եկն ի կործանել զթագաւորութիւնն նորա՝ ահամայ բարեկամանայ և մեծարէ զնոսա իբրև զվաստակաւորս և զսիրելի հիւրս. եւ ընդ առաջ նորա պատարագաւք, և սայր զաւրովարին և իշխանացն մեծամեծ ընծայս: Եւ բաշխէր զաւրացն հոռգս և ճաշ և ընթրիս ամենայն զաւրացն մինչև ցելթն աւր. և ինքն նստեալ ի վերայ նաւու կայր ի մէջ ծովուն և խաւսէր ընդ նոսա այսպէս. «Զի՞նչ կամիք առնել, կամ է՞ր եկի՞ք ի տեղիս յայս. մը՞թէ զծով իբրև զցամաք համարիք մարտնչել ընդ նմա: Կարող է Աստուած՝ եթէ կամի, ցամաքեցուցանել զսա առաջի ձեր. բայց զգոյշ լերուք՝ գուցէ ոչ հաճեսցի Աստուած և խնդրեսցէ ի ձէնջ զվրէժ անդունդք ծովուն: Քանզի ոչ եթէ վասն աստուածսլաշտութեան ձերոյ ետ ձեզ յաղթութիւն, այլ վասն մերոյ անաւրէնութեան. մեզք մեր արարին զայս, և ոչ թէ քաջութիւն ձեր: Եւ կամ զի՞նչ խնդրէ թագաւորն ձեր յինէն՝ որ ոչ առնէ ընդ իս զհաշտութիւն. բառնալ կամիցի զթագաւորութիւնս իմ, մի շանասցի¹, քանզի զսա Աստուծոյ հաստատեալ է, և բառնալ զսա ոչ ոք կարէ, բայց եթէ յԱստուծոյ այնպէս ինչ թուեսցի, կամք Աստու-

¹ Տես Թում. Արծր. եր. 99. իսկ ի տպ. և ի ձեռ. օրին. էր լով՝ շանասցի:

ծոյ կատարեսցին: Եւ կամ ասիցէ, եթէ ես նրատուցից ձեզ թագաւոր. արասցէ զո՛վ և կամեսցի, և մեք ընդունիմք: Այլ զքէն արեան Մաւրկանյ խնդրիցէ՝ խնդրեաց Աստուած ի ձեռաց Փոկասայ ի ձեռն հաւր իմոյ Հերակղի. այլ տակաւին ծարաւի է արիւնարբութեամբ: Մինչև յէրբ ոչ յագեսցի արեամբ. միթէ ո՞չ կարէին Հոռոմք սպանանել զնա և բառնալ զտէրութիւնն պարսից, յորժամ ետ զնա Աստուած ի ձեռս մեր. այլ արար ի վերայ նորա ողորմութիւն: Եւ ես զնոյն խնդրեմ ի նմանէ՝ զհաշտութիւն և զսէր: Եւս ես խնդրեմ ի ձէնջ երիս ինչս, և լուարուք ինձ. ի բաց արարէք յաշխարհէս՝ զհուր և զսուր և զգերութիւն. և յերեցունցդ աւզուտ գտանէք, զի ոչ դուք նուագիք ի սովու, և ոչ հարկք արքունի կորնչիցին: Եւ ես առաքեմ աւասիկ թագաւորի ձերոյ հրովարտակ պատարագաւք խընդրել ի նմանէ զհաշտութիւն և ընդ իս զխաղաղութիւն»:

Եւ նոցա ընկալեալ զընծայս՝ հաւանեցան առնել ըստ խնդրոյ նորա: Իսկ թագաւորն պարսից ընդունէր զպատարագան բերեալ ի կայսերէ, և զհրեշտական անդէն ոչ արձակէր: Եւ հրաման տայք զաւրաց իւրոց նաւաւք անցանել ի Բիւզանդիա: Եւ կազմեալ նաւ սկսաւ պատրաստել նաւամարտութիւն ընդ Բիւզանդիայ. և ելին ընդ առաջ նորա ի Բիւզանդիոյ զաւրք նաւամարտիկ: Եւ եղև պատերազմ ի մէջ ծովուն՝

ուստի դարձան ամալթով զաւրքն պարսից, և կորեան դ հազար մարդ նաւաւք, և այլ ոչ ևս համարձակեցան ի նոյն գործ:

Եւ եղև յամի լդ երորդի Խոսրովայ արքայի՝ գրէ առ Երակղոս հրովարտակ այսպէս:

«Աստուածոց պատուական և ամենայն երկրի տէր և թագաւոր և ծնունդ մեծի Արամադրայ Խոսրով՝ առ Երակղէս անմիտ և անպիտան ծառայդ մեր:

«Ո՛չ կամեցեալ տալ զանձն ի ծառայութիւն, այլ տէր և թագաւոր կոչես զքեզ, և զանձ իմ որ առ քեզ են, ծախես, և զծառայս իմ պատրես, և զզաւրս աւագակաց ժողովեալ՝ չտաս ինձ հանգչել: Ո՛չ ապաքէն սպառեցի զյոյնս: Եւ դու ասես վատահանալ յԱստուածն քոյ, վասն էր ոչ փրկեցին զԿեսարիա և զՆրուսաղէմ և Աղէքսանդրիա մեծ ի ձեռաց իմոց: Միթէ և այժմ ո՛չ զիտես՝ եթէ զծով և զցամաք ինձ հնազանդեցուցի, իսկ արդ՝ միայն զԿոստանդնուպաւլիս ո՛չ կարացից բրել: Բայց արդ՝ զամենայն յանցանս թողում քեզ, արի՛, առ զկին քո և զորդիս, և եկ այսր: Եւ տաց քեզ ագարակս, այգիս և ձիթենիս, որով կեցցես, և մեք սիրով նայեսցուք ի քեզ: Մի խաբեսցէ զքեզ սնտաի յոյսն ձեր, զի Քրիստոսն այն՝ որ զանձն իւր ոչ կարաց ապրեցուցանել ի հրէիցն, այլ սպանին կապեալ զփայտէ, զքեզ զիւրդ կարէ ապրեցուցանել ի

ձեռաց իմոց: Զի եթէ իջանիցես յանդունդս ծովու՝ ձգեցից գծեռն իմ, և ըմբռնեցից զքեզ. և ապա տեսցես զիս, որպէս դու ոչ կամիցիս»:

Եւ առեալ Երակլի կայսեր զհրովարտակն՝ հրամայեաց ընթեռնուլ առաջի հայրապետին և մեծամեծացն: Եւ մտեալ ի տունն Աստուծոյ՝ տարածեցին զհրովարտակն առաջի սրբոյ սեղանոյն. անկան ի վերայ երեսաց իւրեանց յերկիր առաջի Տեառն, և լացին դառնապէս, զի տեսցէ զնախատինսն՝ զոր նախատեցին զնա թշնամիք նորա:

Հաճոյ թուեցաւ Երակլի և ամենայն սինկղիտոսացն նստուցանել զԿոստանդոս՝ որդի Երակլի, յաթոռ թագաւորութեանն՝ որ էր մանուկ փոքր: Եւ Երակլի հանդերձեալ զինքն՝ առնուլ զկին իւր և զնալ յարևելս. ապա յայնժամ աւելի ևս հաստատեցին զԿոստանդին ի պատիւ թագաւորութեան ըստ առաջին բանին:

Ապա պատրաստեցաւ Երակլոս կնաւն և ներքինեաւքն և իշխանաւք զբանն և արար զԶատիկն ի Կոստանդնուպաւլիս; և զայգոյ Զատիկն նաւեաց ի ծով ի Քաղկեդոն: Հրաման տայ զաւրայ իւրոց ժողովել ի Կեսարիա Կապադովկացւոց. և ինքն չու արարեալ ի Քաղկեդոնէ՝ եկն ի Կեսարիա, և եհար զխորան իւր ի մէջ բանակին, և կոչել հրամայեաց զամենայն զաւրսն և ընթեռնուլ զհրովարտակն առաջի նոցա, և սլատմէր

զելն իւր առ նոսա: Իսկ զաւրն թէպէտ և ընդ բանան խոռովեցան, սակայն խնդութեամբ ուրախ եղեն ի վերայ գալստեան նորա: Աւրհնեցին նմա զյաղթութիւնն և ասեն. «Ամենայն ուրեք սըր և երթիցես՝ ընդ քեզ եմք ի կալ և ի մեռանիլ. և եղիցին ամենայն թշնամիք քոյ հող ի ներքոյ օտից քոց, ի ջնջել զնոսա յերեսաց երկրէ տեառն Աստուծոյ մերոյ, և ի բառնալ զնախատինս իւր ի մարդկանէ»: Չուեաց զնաց Երահլոս ճի հազարաւ, և երթեալ ի դուռն թագաւորին պարսից. և ճանապարհ կալեալ ընդ կողմանս հիւսիսոյ՝ ել դէպ ուղիղ ի Կարնոյ քաղաք, և հասեալ ի Դըւին այրարատեան՝ աւերէ զնա և զնախճաւանս:

Եւ դիմեալ ի Գանձակ արի դեւղն այն ¹, կործանէ և զբազինս Հրատին մեծի՝ որում Վըշնասպն ² կոչէին: Եւ արքայ Սոսրով փութացուցանէր զզաւրս իւր՝ որ ի յունաց գաւառին՝ զի

¹ Առ Թովմ. Արժ. եր. 102՝ Գանձակ Ատրպատականի:

² Ի ձեռ. օրին. էր՝ Վշնասպն կրէին: Ի տպ. Վըշնասպն: Մեք եղաք Վշնասպ, ուղղագոյն համարեալ զայս ձև ըստ հնչման Հայոց. տես յեր. 29 Վարդան Վշնասպ. նոյնպէս առ Ղազ. Փարպ. եր. 359, 390, 487, 489, 325, և այլն, նոր տպ. գանուանս՝ Ատր Վշնասպ, Նիխոր Վշնասպդատ, Միհր Վշնասպ, Յզատ Վշնասպ և այլն: Իսկ ըստ պարսից հնչման անունս հրատիս էր՝ گوشسپ Գուշասպ, թերևս Վշասպ, այլ ոչ Վնասպ կամ Վշնասպ:

հասցէ նմա յաւգնականութիւն: Զի թէպէտ և կազմեցին գերիվարս իւր, և ետ ի ձեռս Շահենայ պատգոսապանի, այլ նուազ էր զաւրն և չկազացին ունել զդէմ. զգանձս իւր ամբարէր ի Տիգրոն, և ինքն պատրաստէր ի փախուստ: Իսկ զաւրն պարսից փութանակի հասանէին ի Մըրծուին: Ազդ լինի Երակլի կայսեր եթէ եկն Խոռեամ ի Մըրծուին. առնու զգաւրս իւր և գերութիւն, և դառնայ առ ամուր աշխարհաւն Մարայ. գայ հասանէ ի Փայտակարան: Ազդ եղև Խոսրովու՝ եթէ դարձաւ Երակլոս և եհաս ի Փայտակարան, և կամի ընդ Աղուանս անցանել ի Վիրս. հրաման ետ զաւրավարի իւրոյ Շահր Վարազայ՝ զի զառաջն կալցի: Եւ նա փութով հասանէ յԱյրարատ, և անցանէ ի Գարդման ընդդէմ նորա, և բանակի ի միւս Տիգրանակերտի յանդիման նորա: Եւ Շահէնն լռ աւ հասեալ բանակեցաւ ի թիկանց Երակլի ի Տիգրանակերտ աւանի: Եւ էին սոքա աստի, և նոքա անտի բանակեալ: Եւ բանակն Երակլի ի մէջ նոցա երկոցունց:

Իբրև ետես Երակլոս, եթէ ի մէջ արկին զնա՝ դարձաւ ի վերայ զաւրուն՝ որ ի թիկանց կողմանէ, հասլձէս զաւրութեամբ եհար զնա և խորտակեաց և գնաց ընդ Ծղուկս. և թափեցաւ ընդ լեռնակողմն ի դաշտն Նախճուանն ի ձմերան ժամանակի:

Եւ Շահր Վարադ գաւրու իւրով, և Շահենն իւրովք զերծելովք գնացին գհեա նորա: Իսկ նորա հասեալ անցանէ ընդ հուն գետոյն Երասխայ՝ յաւանն Վրնջունիս և բանակի յանդաստանս նորա: Եւ գաւրն սարսից հասեալ՝ ոչ կարացին անցանել զգետովն տյն աւրն: Հասանէ Երակլոս ի Բագրևանդ և անցանէ յԱպահունիս, և բանակի ի գեւղն՝ որ կոչի Հրճմունք: Եւ Շահր Վարադ սփռէր զգաւրս իւր յԱղիովիդ, և ինքն այրընտիր եղեալ զհազար սպառազինաց վառելոց քաջաց: Եւ երթեալ նստի յԱրճէշ գաւառի՝ դարանամուտ լինել, որպէս զի ի մէջ գիշերին անկցի ի վերայ բանակին Երակլի:

Ազդ լինի Երակլի ի ձեռն արձակելոյ լրտեսաց՝ եթէ եկն Խոռեամ, և դարանակալ եղև ի վերայ քոյ: Յայնժամ Երակլոս ըստ նմին աւրինակի այրընտիր և ձիընտիր առնէ, և յարձակի ի վերայ նորա քսան հազարաւ, և հասեալ յԱղի, գտանէ զարսն յառաջմարտիկ¹ հինգ հարիւր: Նախ՝ զնոսա կոտորէ, և զերծեալ մի ոմն ի հեծելոցն՝ հասեալ ի յԱրճէշ գոյժ արկանէ Խոռեամյ՝ եթէ հասեալ է թշնամին ի վերայ քոյ, և կոտորեցին զգաւրն պէշոպա² յԱղի: Եւ բարկացաւ Խո-

¹ Այսպէս ի ձեռ. օրին. իսկ ի տպ. էր՝ զաւրսն քաջամարտիկ:

² Ոչ է այս անուն գաւրապետի ուրուք, այլ աղա-

ուեամ ի վերայ առնն, հրամայեաց զնա կապել ոտիւք և ձեռաւք, և ասէ. «Երակլոս ցարդ յինէն փախստական զնայր. արդ եկեալ հասեալ եմ այսպիսի զինու, և նա յինէն ո՞չ փախիցէ»: Այն ինչ նորա բանքն ի բերան էին, և նոքա հասին ստիպով ի վերայ նոցա, պատեցին զքաղաքն երեք կուսէ, և բորբոքեցին զնա հուրբ, և այրեցին զգաւրացն բազմութիւնս: Եւ եթէ ելանէր ոք ի նմանէն ի փախուստ, անդէն ըմբռնեալ սատակէին. և ապրեալ ոչ ոք ել ի նոցանէ, զի զամենեսին եկեր հուր անազին: Բայց Շահր Վարազ զերծաւ՝ նստեալ ի վերայ նուաստ երիւվարի. այնպէս զերծեալ զնաց առ զաւրս իւր, զոր ժողովեալ էր յԱղիովիտ գաւառի:

Իսկ Երակլոս առ զաւար և զկապուտ՝ բանակի նոցա՝ դարձաւ յաղթութեամբ մեծաւ, և երթեալ հասանէ ի կողմանս Կեսարացոց. և Շահր Վարազ զնաց զհետ նորա փութանակի: Բայց զի յաւգնեալ էր զաւրն՝ խորհեցաւ բազում գաւառս ընդ մէջ արկանել, զի հանգիցէ զաւրն և կաղմիցի. և զնացեալ ի կողմանս Ասիացոց, անդ սփռեալ դադարեցին:

Յայնժամ առեալ Երակլի զգաւրս իւր՝ դար-

ւաղութիւն պարսիկ բառիս شور փեշուա, թերևս ըստ նախկին հնչման՝ պեշովայ, այսինքն՝ յառաջապահ գունդ:

ձաւ յերկիրն Հայոց, անցեալ ընդ Շիրակ հասանէ ի հուն գետոյն Երասխայ, և անց ընդ գետաւն առ Վարդանակերտաւն աւանաւ, երթեալ թափեցաւ ի Գոգովիտ գաւառ: Եւ Ռոճիկ Վահանայ և զաւրուն պարսից կարծեցեալ գնոսա փախստական գնալ: Իսկ նորա ճանապարհ կալեալ ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառ, դէպուղիղ ի Տիգրոն ի վերայ Խոսրովու: Եւ իբրև միջամուխ եղև ի սահմանս Ատրպատական գաւառի, ապա ուրեմն լուր եղև Ռոճ Վեհանայ, առ զգաւրս իւր և գնաց գհետ նորա ի Նախճաւան քաղաք: Այնպէս փութով գնացեալ զտիւ և զգլիշեր, մինչև չոգաւ եհաս մերձ ի նա: Եւ նորա անկեալ յայնկոյս լերինն Զարասայայ¹ յերկիրն Ասորեստանեայց: Եւ սոքա պնդեցան գհետ նորա, և նոցա դարձեալ ընդ արևմուտս՝ գնաց ի Նինուէ: Եւ եկեալ այլ զաւրս յաւգնականութիւն Ռոճ Վեհանայ ի դրանէ արքային՝ արք ընտիր յամենայն թագաւորութենէն, և խառնեալ ի միմեանս՝ հետամուտ եղեն Երակլի: Իսկ Երակլոս ձգեաց գնոսա մինչև ի դաշան Նինուէի՝ և դարձ ետ ի վերայ նոցա սաստիկ զաւրութեամբ. և էր բալ ի վերայ դաշտին: Եւ ոչ գիտացին զաւրն պարսից զդարձն Երակլին ի վերայ նոցա մինչև երթեալ խառնեցան ընդ միմեանս:

¹ τὸ ὄρος τοῦ Ζόρα. Chron. Pasch.

Եւ այնպէս զաւրացոյց տէր զողորմութիւնս իւր ի վերայ Երակլի յաւուր յայնմիկ, մինչև հարեալ սատակեցին զնոսա իբրև զայր մի և սպանին զզաւրավարն ի պատերազմի: Եւ զմնացեալսն շրջափակ արարեալ՝ կամէին զամենեսեան սատակել: Իսկ նոցա բողոք կալեալ՝ թէ «աստուածասէր և բարերար տէր, արն ի վերայ մեր ողորմութիւնս»: Յայնժամ Երակլոս հրամայեաց զնոսա թողուլ ի բաց: Եւ ինքն հրամայեաց Երակլոս ասպատակել ի վերայ երկրին:

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

Փախուստ Խոսրովայ. առնուլ Հերակլի զՏիզբոն և այրել, և դառնալ յԱտրպատական. սպանումն Խոսրովայ և քառասուն որդւոց նորին. թագաւորել Կաւատայ և հաշտութիւն առնել ընդ Յոյնս, և ի բաց թողուլ զսահմանս:

Իսկ Խոսրով արքայ պարսից փախստական զնաց՝ անցանել ընդ Դգլաթ գետաւ՝ ի վեհ Կաւատ, հատեալ զլարս նաւակամրջացն: Եւ Երակլոս հասեալ բանակեցաւ առ դուռս մերձ Տիզբոն քաղաքի, և այրեաց զամենայն սպարանս թագաւորականս շուրջ զքաղաքաւն: Եւ ինքն զնաց յԱտրպատական ամենայն աղխիւն և բազմութեամբ իւրով՝ զի էին միտք Երակլի զարհուրեալ ի Խոռեմայ: Իսկ Խոռեմ ոչ եկն Խոսրով

արքայի յաւգնականութիւն, այլ եկաց անդէն ուր էրն ի կողմանս արեմտից: Եւ Սոսրով արքայ դարձաւ անդրէն ի տուն, և հրամայեաց կազմել գնաւակամուրջսն: Բայց տիկնայքն և որդիքն արքայի և գանձն և ախոռն արքունի երկվարացն էին ի Վեհկաւատ:

Սկսաւ Սոսրով ժողովել զմնացեալ նախարարսն. և խաւսէր ընդ նոսա անագին դատաստանաւք՝ եթէ «ընդէր և ոչ դուք մեռարուք ի տեղոջ պատերազմին, քան եթէ գալ առ իս. արդեօք զՍոսրով մեռեալ կարծէիք»: Յայնժամ խորհուրդ միաբանութեան ի մէջ առեալ ասեն. «Թէպէտ ի թշնամեացն ասրեցաք, բայց ի ձեռաց դորա ոչ գոյ մեզ ասրել. այլ եկայք իմասցո՞ւք ինչ»: Յայնժամ երդուան առ միմեանս, և գնացեալ ի զիշերի ընդ գոմն ի Վեհկաւատ, կալան գնա և կարգեցին ի վերայ նորա պահապանս. և թաղաւորեցուցին զկաւատ գորդի նորա. նաև գերիվարսն որով եկեալ էր Սոսրով ի Տիգրոն, հանին գաղտաբար: Իսկ յորժամ եհաս գոյժ աղաղակին այսորիկ առ Սոսրով՝ ընդոստուցեալ յանէն՝ զարհուրեցաւ. խնդրեալ երկվար, և մտեալ յասպատանն ոչ գտին: Եւ արքայ կաւատ եկն անց ամենայն գաւրաւքն իւրովք: Եւ արքայ Սոսրով յայլակերպս եղեալ՝ եմուտ ի բուրաստանն արքունի, և մտեալ ընդ թաւ թփով ծաղկոցին դաւղեալ դադարեաց: Եւ

եկեալ Կաւատ արքայ հրամայեաց խնդիր առնել, և գնացեալ ի բուրաստանն՝ գտին զնա. կալան զնա և ածին դահիճ անդր: Եւ հրամայեաց Կաւատ արքայ և սպանին զնա: Եւ վասն որդւոցն Սոսրովու ասեն նախարարքն. «Ո՛չ է արժան ապրել նոցա. զի խռովութիւն յարուցանեն»: Յայնժամ հրաման ետ արքայ Կաւատ և սպանին զամենեսին ի միում ժամու՝ արս խ. և խընդրեաց յինքնն գտիկնայս և զգանձս և զախոռ արքունի:

Ապա սկսաւ արքայ Կաւատ խորհուրդ առնել ընդ նախարարս թագաւորութեանն իւրում եթէ «պարտ է հաշտութիւն առնել ընդ կայսեր, և ի բաց թողուլ զամենայն սահմանս թագաւորութեան նորա. և ընդ ամենայն կողմանս հաշտութիւն արասցուք»: Եւ հաւանեցան միաբանութեամբ առնել այնպէս: Յայնժամ հրամայէ Կաւատ արքայ գրել առ Երակլոս հրովարտակողջունի. և թողու ի բաց զամենայն սահմանս նորա: Եւ տայ տանել նմա երդումն. աղ կնքել և տանել ընդ հրովարտակին. արձակէ զՌաշ¹ ոմն իշխան, մեծամեծ ընծայիւք հաստատել զնա ի վերայ միաբանութեանն այնորիկ:

Արդ՝ իբրև եհաս Ռաշն այն և ետ աւետիս և մատոյց զհրովարտակն, և կալաւ զառաջեալ

¹ Ի ձեռ. օրին. էր՝ զըռաշան ոմն:

զընծայսն, մեծապէս գոհացան զԱստուծոյ Երակ-
լոս արքայ և ամենայն զաւրբ իւր: Յայնժամ
հրաման ետ արքայ Երակլոս արձակել զբազմու-
թիւն գերութեանն և զաւարն ամենայն ի բաց
տալ: Եւ գրէ կտակ աւրհնութեան, և հաստատէ
խաղաղութիւն հանդերձ երդմամբ, և արձակէ
զոմն յիւրոց գլխաւոր նախարարացն՝ որում ա-
նունն էր Յուստաթ¹, հանդերձ մեծամեծ ընծա-
յիւր: Եւ զՌաշն այն մեծարեալ ընու պատուա-
կան գանձիւք, և արձակէ: Եւ իւր չուեալ խա-
ղաղութեամբ գնաց ի տեղի իւր: Եւ Յուսդատ
երթեալ ընծայիւք առաջի Կաւատայ արքայի, և
մատուցանէ զհրովարտակն, և առաջի ունի զըն-
ծայսն: Իսկ արքայ Կաւատ խնդութեամբ ընկա-
լաւ գնա. և դարձեալ վերստին հաստատէ առ
նմա զբանս խաղաղութեան, և սահմանացն հա-
տելոց երդմամբ հրովարտակաց. և կնքեալ ազ
ըստ առաջին աւրինակին զՅուսդատ ըստ առա-
ջին թագաւորաց: Եւ յանդիման նորա հրամայէ
գրել առ Շահր Վարազ, զի ժողովեսցէ զգաւրն
և եկեսցէ անցցէ յերկիրն պարսից, և ի բաց
թողցէ զսահմանս յունաց. թէպէտ և նա ոչ կա-
մեցաւ լսել հրամանին այնմիկ. և զՅուսդատ ար-
ձակեցին լի գանձիւք, և գնաց:

¹ Εὐστάθιον μεγαλοπρεπέστατον ταβουλάριον. Chron. Pasch.

Գ Լ ՈՒ Մ Ի Ը.

Մարգարան լինել Վարազտիրոցի որդւոյ Սմբատայ. ընտրել կաթողիկոս Բրիստապօրայ և անկանիլն. յաջորդելն Եզրի. վախճանիլ Կաւատայ, և թագաւորել Արտաշրի որդւոյ նորա. գիր Հերակլի առ Սոսեամ, և խնդրել զսուրբ խաչն ի նմանէ. սպանումն Արտաշրի և թագաւորել Սոսեմայ. սպանումն Սոսեմայ և թագաւորել Բբոր դստերն Սոսրովայ. յետ սորա Սոսրովայ ումնն. և յետ սորա Ազարմիզուխտ դստեր Սոսրովայ. յետ սորա Որմզդի. սալա թագաւորել Յագիկերտի:

Յայնժամ կոչէ արքայ Կաւատ զՎարազտիրոց զորդի Սմբատայ Բագրատունւոյ՝ Սոսրով Շում կոչեցելոյ, և տայ նմա զիշխանութիւն տանուտէրութեանն. առնէ զնա մարգարան. և արձակէ ի Հայս հանգերձ ամենայն ընչիւք հայրենի, զի զաշխարհն ի շինութեան պահեսցէ: Եւ իբրև եկն նա ի Հայս, խնդութեամբ ընկալան զնա ամենայն աշխարհն Հայաստանեայց. բայց զի մեռեալ էր երանելին Կումիտաս կաթողիկոսն և կայր տեղին անհրամանատար. խորհուրդ առնէր ընդ ամենեցուն տեսանել զոմն արժանաւոր: Յայնժամ առաջադրութեամբ Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեառն՝ ընտրեցին զոմն անապատա-

կան՝ յԱբրահամեան տանէ՝ որում անունն էր Քրիստափոր: Զնա նստուցին կաթողիկոս, և նա դիպաւ այր հպարտ և ամբարտաւան, որոյ լեզու իւր էր իբրև գսուր սուսեր: Սա բազում խռովութիւն յուզեաց և արկ սուր ի մէջ ընդ Ասպետ և ընդ եղբայր իւր չարախօսութեամբ: Կալաւ սա գաթոռ հայրաստեութեան ամս բ. և յամին երրորդի եդին ի վերայ նորա բամբասանս: Եւ ժողովեալ ամենայն եպիսկոպոսունս և իշխանս արարին քննութիւն: Եւ եկեալ արք երկու ի նորին ընտանեաց և վկայեցին գնմանէ առաջի ամենայն բազմութեանն. ապա արձակեալ զոմանս յեպիսկոպոսաց անտի: Եւ անին ի նմանէ դիակեդն պատուոյ քահանայապետութեան, և ընկեցին գնա ի կարգէն և հալածեցին գնա անարգանաւք: Եւ անդէն փութանակի նստուցին կաթողիկոս գեզր ի Նիգ պաւառէ, որ էր առ երանելոյն Կումիտասաւ կարգեալ փակակալ սրբոյն Գրիգորի. և սա էր այր խոնարհ և հեղ, որ ոչ կամէր զօք ցասուցանել, և ոչ ելանէր ի բերանոյ նորա բան տգեղ:

Եւ արդ՝ մինչդեռ խորհէր Կաւատ արքայ շինութեան աշխարհի, և կամէր ընդ ամենայն կողմանս խաղաղութիւն առնել, կեցեալ ամիսս վեց՝ վախճանեցաւ: Եւ նստուցին թագաւոր զԱրտաշիր զորդի նորա. և նա էր մանուկ տղայ: Յայնժամ Երակլոս գրէ առ Խոռեամ այսպէս.

«Կաւատ թագաւոր ձեր վախճանեցաւ և քեզ հասեալ թագաւորութեանն այն աթոռ. և ես քեզ տամ զնա, և զաւակի քո՝ յետ քո: Եւ եթէ զաւր պիտոյ է՝ արձակեցից յաւզնականութիւն որչափ և պիտոյ իցէ քեզ, և ուխտ դիցուք ի մէջ իմ և ի մէջ քո հանդերձ երդմամբ գրով և կնքով»: Յայնժամ դիւրաւ հաւանեալ Սոռեմայ՝ թողու ի բայ զԱղեքսանդրիա, և առեալ զամենայն զաւրս իւր և ի մի վայր դումարեաց, և թողեալ զնոսա, և ինքն սակաւուք զնաց ի ժամադիր տեղին, ուր ասացեալ էր նմա Երակլի: Եւ տեսեալ զմիմեանս ուրախ լինէին մեծապէս: Յայնժամ երգուաւ նմա Երակլոս՝ տալ զթագաւորութիւնն զայն, և խոստանայ նոյնպէս որդւոց նորա յետ նորա, և զաւր որչափ և պիտոյ իցէ: Եւ խնդրէր առաջին խնդիր ի նմանէ զՍաչն կենսաբեր՝ զոր գերեաց նա յերուսաղէմէ: Յայնժամ երգուաւ նմա Սոռեմայ և ասէ. «Յորժամ հասից ի դուռն արքունի, նոյն ժամայն խնդիր արարից Սաչին. և տայ բերել առ քեզ: Այլ և պայման սահման եղից՝ ցոր վայր և դու կամիցիս, արն վասն նորա հաստատութիւն գրով և կնքով և աղիւ»: Եւ խնդրեաց ի նմանէ զաւր սակաւ, և մեկնեցան զնացին ի միմեանց: Իսկ Սոռեմայ առեալ զբաղմութիւն զաւրաց իւրոյ՝ զնաց ի Տիգրոն, և հրաման տուեալ ոմանց՝ սպանին զսոլայ թագաւորն զԱրտաշիր, և ինքն երթեալ նստաւ յաթոռ թա-

զաւորութեանն. և զամենայն արս գլխաւորս՝ որ ի դրանն կամ որ ի զաւրուն, յորում ոչ կարէր վստահանալ, հրաման ետ սրով սատակել զնոսա, և զայլս կապանաւք ետ տանել առ Երակլոս:

Յայնժամ արձակեաց երանելին Երակլոս արս հաւատարիմս առ Խոռեամ վասն անբունեան Խաչին: Եւ նորա խնդիր արարեալ մեծաւ ստիպով հազիւ հազ ետ ցարսն, որ եկեալ էին: Եւ նոքա առեալ գնացին փութանակի: Եւ ետ նոցա ինչս ոչ սակաւ, և մեծաւ ուրախութեամբ արձակեաց զնոսա պատուով:

Իսկ Խոռեամ յաւուր միում զգեցեալ էր զհանգերձ թագաւորական և նստեալ ի վերայ երիվարի շրջէր ի մէջ զաւրուն ցուցանել զինքն. յանկարծակի ի թիկանց կուսէ յարձակեցան ի վերայ նորա, հարին զնա և սատակեցին: Եւ թագաւորեցուցին զԲբորն զուստը Խոսրովայ՝ որ էր կին նորին, և կարգեցին հրամանատար ի դրանն զԽոռոխ Որմիզզ՝ որ էր իշխան կողմանց Ատրըպատականի: Արդ՝ Խոռոխն այն յղէ առ Բամբիշն՝ թէ «լեր ինձ կին», և նորա յանձին կալեալ ասէ, «Ե՛կ միով արամբ հասարակ գիշերի, և ես արարից զկամս քո»: Եւ յարուցեալ հասարակ գիշերի միով մանկամբ գնաց. և իբրև եմուտ ի տաճարն արքունի՝ յարեան ի վերայ նորա պահապանք դրանն և հարեալ սպանին զնա: Եւ կալաւ Բամբիշն զթագաւորութիւնս ամս ք և մե-

ուսւ: Յետ նորա Սոսրով ոմն յազգէ Սասանայ: Եւ յետ Սոսրովայ՝ Ազարմիզուխտ զուստը Սոսրովայ: Եւ յետ սորա Որմզդի՝ Թոռն Սոսրովայ՝ զոր խեղզամահ՝ արարին զաւրն Սոռեմայ: Եւ ապա Թագաւորէ Յազկերտ որդի Կաւատայ՝ Թոռն Սոսրովայ, որ ունէր զԹագաւորութիւնն երկեւզիւ, զի պատառեալ բաժանեցան զաւրք աշխարհին պարսից՝ յերիս մասունս: Զաւր մի այն՝ որ ի պարսից և ի յարևելից կողմանէ: Եւ զաւր մի Սոռեմայ՝ որ յԱսորեստանեայց կողմանէ: Եւ զաւր մի՝ որ յԱտրպատական կողմանէ: Բայց Թագաւորութիւն նորա էր ի Տիզբոն, և ամենեքին միաբան պատուէին զնա միաբանութեամբ ամէն ¹:

¹ Ի ձեռ. օրին. էր՝ այսէ:

Գ Լ ՈՒ Ն Ի Թ.

Դալ սրբոյ Սաշին ի սուրբ Երուսաղէմ. որոշիլ սահման թագաւորացն երկոցունց. ընդունել Եզրի զժողովն Քաղկեդոնի յատկամանէ Մժէժ Գնսունուոյ. խորհուրդ Մժէժի ընդ Ռատովմայ ի վերայ Վարազտիրոց ասպետի. փախուստ Վարազտիրոցի. երզնուլ թագաւորին նմա. երթալն նորա ի պալատն և մեծարիլ. չար խորհուրդ Աթալարիկոսի ընդ իշխանաց ի վերայ հօրն. յայանել խորհրդոյն և մահ նոցա. աքսոր Վարազտիրոցի. քաջութիւն Դաւթի Սահասունուոյ և լինիլ կիւրապապատ. գործք Թէոդորոս ի Ռշտունեաց տեառն:

Իսկ զտէրունեան սուրբ Սաշն ընկալեալ երանելի աստուածասէր և երջանիկ թագաւորին Երակլի, գումարէ զզաւր իւր յորդոր և խնդալից սրտիւ: Եւ չու յուղի անկեալ հանդերձ ամենայն թագաւորական սպասաւորութեամբն պատուելով զսուրբ հրաշալի և գերկնաւոր գիւտն, և տարեալ հասուցանէ ի քաղաքն սուրբ հանդերձ ամենայն սպասիւք եկեղեցւոյ՝ որ ասլրեալ էր ի ձեռաց թշնամեացն ի Բիւզանդիա քաղաքի: Ասլանդ ոչ սակաւ ինչ լինէր ուրախութիւն յաւուր յայնմիկ ի մտանել նոցա յերուսաղէմ: Չայն լա-

լոյ և ողբոյ և հեղումն արտասուլաց անագին բորբոքման սրտից նոցա խանդաղատանաց, և կսկըծելոյ աղեացն թագաւորին և իշխանացն և զաւրացն ամենեցուն և բնակչացն այնոցիկ՝ որ ի մէջ քաղաքին: Եւ ոչ ոք կարէր երգել զտէրունեան երգս յանագին և յաղիողորմ խանդաղատանացն թագաւորին և ամենայն բազմութեանն: Եւ կարգեալ հաստատեաց ի տեղի իւր. և զամենայն սպասս եկեղեցեացն եղ յիւրաքանչիւր տեղիս, և բաշխեաց ամենայն եկեղեցեացն և բնակչաց քաղաքին աւրհնութիւն և գինս խնկոց:

Եւ գնաց ինքն զճանապարհս իւր դէպ ուղիղ ի միջագետս Ասորոց, զի կալեալ հաստատեսցէ ընդ ինքեան զքաղաքս սահմանացն: Եւ սահման հաստատեցաւ նոյն՝ որ առ Սոսրովաւ և Մաւրկաւ հաստատեալ էր: Եւ եկաց Սաչն տէրունական յաստուածակերտ քաղաքին մինչև ցմիւսանգամ առած Երուսաղէմի յորդոցն Իսմայելի: Եւ ապա գնաց փախստական ի քաղաքն թագաւորանիստ հանդերձ ամենայն սպասիւք եկեղեցւոյն:

Եկն ապա զաւրավարն յունաց Մժէժ Գնունին ի Հայաստան երկրէն, և յինքն կալաւ զամենայն երկիրն ըստ ասացելումն սահմանին: Ասէ ցկաթուղիկոսն ցեղը՝ երթալ նմա յերկիր սահմանացն և հաղորդել աւրինաւք ընդ կայսեր. ապա թէ ոչ՝ արասցուք մեզ այլ կաթուղիկոս. և

դու կալ զիշխանութիւնդ քոյ ի պարսից կողմանէ: Իսկ կաթուղիկոսն իբրև ոչ կարաց թողուլ զերկիր իշխանութեան իւրոյ՝ խնդրեաց ձեռնարկ հաւատոյ ի թագաւորէն: Եւ վաղվաղակի առաքեցաւ նմա տուժար գրեալ ձեռամբ թագաւորին, և նզովեալ զՆեստոր և զամենայն հերձուածոցս: Բայց ոչ էր նզովեալ զժողովն Քաղկեդոնի: Եւ գնաց կաթուղիկոսն յերկիրն Ասորեստանի, ետես զթագաւորն և հաղորդեցաւ ընդ նմա աւրինաւք: Եւ խնդրեալ ի թագաւորէն պարգևս զաղն Կողբայ, և առեալ զպարգևն դարձաւ մեծաւ շքով ի տուն իւր: Եւ ապա յայնմ հետէ նստէր ի մէջ բանակի յունաց, մինչև զաւրավարին հաճոյանալ ըստ կամաց նորա: Կարգէր զկարգս զինուորացն և բաշխումն շտեմարանաց ի վերայ ամենայն երկրին:

Իսկ Վարազտիրոց ասպետ՝ անուանեալ ի թագաւորաց Զաւիտեան Սոսրովու՝ որդի մեծին Սոսրովայ Շումն, շինեաց բոլորովին զամենայն աշխարհն Հայոց: Բայց ոչ նուաճեալ հնազանդեցաւ իշխանին մեծի՝ որ յԱտրպատական աշխարհին՝ որում Սոռոխ Որմզդն կոչէին: Նաև ոչ յետ նորա որդոյ նորին՝ Ռոստոմայ՝ որ էր իշխան ի կողմանս Ատրպատականի. և էր խռովութիւն մեծ ի մէջ երկոցունց: Ապա և զաւրավարն յու-

Կայ Մժէժ սկսաւ և կայ առնել չարախաւսութիւն զասպետէ առ Ռոստոմայ իշխանին՝ որ յԱտրրպատական աշխարհին: «Մի կացցէ սա ի Հայս. ապա թէ ոչ՝ խռովութիւն մեծ լինիցի ի մէջ երկոցունց թագաւորացն»: Եւ արձակեալ նորա զեղբայր իւր Գարիբալտ, զի երթեալ ձմերեացէ ի Դըւնի, և ապա կապեսցեն զասպետ և առեալ գնացեն: Արդ՝ զի ամենայն դաւըն պարսից սիրէին զասպետ, մի ոմն յիշխանաց անտի մեծ ազդ արար նմա և ասէ. «Տես զանձն քոյ՝ զի վազիւ կապելոց են զքեզ»: Իսկ ասպետ առեալ զկին իւր և զորդիս՝ փախեալ ի գիշերի, և ճանապարհ կալեալ գնաց ի Տարոն: Եւ անդ երթեալ ժողովեաց զգաւրս իւր. և խնդրեալ երգումն ի թագաւորէն Երակլէ՝ զի մի հեռացուցէ զնա յաշխարհէն իւրմէ, և ընկալեալ երգումն հաւատարիմ՝ երթեալ յանդիման լինէր նմա յԱտրեստանեայց աշխարհին: Յայնժամ երգուաւ նմա թագաւորն Երակլոս և ասէ. «Կացցես առ իս սակաւ ժամանակս, ապա արձակեցից զքեզ պատուով մեծաւ յերկիր քոյ»: Եւ մեծացոյց զնա քան զամենայն պատրիկսն՝ որ էին ի թագաւորութեան նորա: Եւ գնացեալ ի պաղատն՝ ետ նմա ապարանս թագաւորականս և դահոյս արծաթի և դանձս բազումս յոյժ: Եւ որդի նորա Սմբատ էր սիրելի սենեկապետին Երակղի:

Եւ այս է չարութիւն եղեալ յորդի կայսերն

Երակղի՝ ի յանցս մեծս, որում անուան էր Աթա-
լարիկոս՝ որ ի խոր վիրաւորեաց՝ զսիրտ հաւրն
և խրամատեաց զհրաշայի անձն, և յերեսաց նո-
րա զգեղեցկութիւնն, և պատճառք (կորստեան)
իւր անձին և բազմաց: Քանզի միաբանեալ սա և
Թէոգորոս եղբաւր որդի Երակղի անուանեալն
Մագիստրոս և բազումք ի մեծամեծաց քաղա-
քին, և Վահան Սոսիսոռունի: Սորա ամենեքին
միաբանեալ սպանանել զԵրակղոս, և զորդի նորա
զԱթաղարիկոս նստուցանել յաթոռ թագաւորու-
թեանն: Գտաւ ի խորհրդեանն յայնմիկ լեալ Վա-
րագաիրոց՝ որդի Սոսրովայ Շումն Սմբատայ-
բայց չէր միաբանեալ սպանման թագաւորին և
որդւոց նորա. այլ ասէ. «Դուք ասէք զնոսա տե-
ղապահս Ասատուծոյ, ապա ոչ է պարտ լինել այդմ
բանի, և յայդմ խորհրդի ոչ միաբանիմ ընդ ձեզ»: Եւ բանք խորհրդեանն պատմեցաւ լիով յունկն
թագաւորին յումնմնէ կորատորէ՝ որ էր լեալ ի
խորհրդեանն: Իբրև հաւաստութեամբ ի վերայ
եհաս թագաւորն՝ հրամայեաց ընդ առաւաւսն
ունել զորդի իւր և զեղբաւրորդի և զամենեսեան
որք ընդ նոսա էին. կտրել զքիթս և զաջոյ ձեւնն
ամենեցուն: Բայց արձակեալ պատգամ առ աս-
պետ՝ ասէ. «Փոխանակ զի արարեր դու այդ-

¹ Այսպէս ի տպ. ուղղեալ. իսկ ի ձեռ. օրին. էր
որ ի Սոսիսոռունեաց:

պիտի առ իս, և ոչ կամեցար արկանել զձեռն քոյ յարևուն իմ և յարևուն որդւոց իմոց, և ես ոչ արկից զձեռն իմ ի քեզ և յորդիս քոյ: Բայց երթ կաց ուր և հրամայեցից քեզ, և արարից ի վերայ քոյ ողորմութիւն»: Եւ թէպէտ բազում անգամ աղաղակեցին կողմունքն՝ թէ «մեռցի», սակայն նա ոչ կամեցաւ լսել նոցա: Այլ հրամայեաց սանել զնա և զկին նորա և զորդիս նորա ի կղզի և ի քաղաքն նեղութեանն՝ որում Սքսորն կոչեն:

Գտաւ լեալ ի խորհրդեանն յայնմիկ և Գաւիթ Սահառունի, զոր կապեալ Մժեժայ՝ առաքէ ի պաղատն: Եւ հատեալ նմա զկապանս իւր ի ճանապարհին, սաստակէ զարոն՝ որք տանէին զնա: Եւ դարձեալ անդրէն միաբանէ ընդ ինքեան զգաւրս Հայոց՝ յարձակի ի վերայ Մժեժի Գնունւոյ զաւրավարին յունաց, հարեալ սաստակէ զնա և զվարագ Գնել Գնունի: Եւ առ յինքն զաւրավարութիւնն կամակցութեամբ և սիրով ամենայն զաւրացն:

Իսկ թագաւորն առնէ ըստ խնդրոյ իշխանացն զնա իշխան ամենայն աշխարհացն՝ և տայ նմա պատիւ կիւրապաղատութեանն, և հաստատէ զնա ի ծառայութիւն իւր, և կալեալ զիշխանու-

՝ Ի ձեռ. օրին. ամենայն ուրեք էր՝ Մեժեժ, ըստ յուն. Μεζέζος.

Թիւնն ամս գ ամենայն ճոխութեամբ մեծապէս: Ապա անարգեալ ի գաւրացն՝ հալածեցաւ, և անմիաբան լեալ ամենայն ազատացն՝ կորուսին գերկիրս Հայոց: Բայց միայն աստուածասէր իշխանն Ռշտունեաց գաւառին Թէոդորոս կազմէր զգաւրս իւրոյ կողմանն հանապազ և զգուշանայր զաիւ և զգիշեր ըստ իւրոյ քաջ իմաստութեանն, ոչ սակաւ աւճիրս գործէր ի թշնամեացն: Եւ շինեալ զԱղթամար կղզի՝ անդ ապրեցուցանէր զբազում գաւառս:

Գ Լ Ո Ւ Ն Լ .

Բարձունն Սատանականին որ կալաւ զիշխանութիւնն ամս շիրք. և ծագունն Մահմետի. և մուտ որդւոցն Իսմայէլի յաշխարհն Հայոց. մահ Երակլի և թագաւորել կոստանդեայ:

Ձերբահամեանն ճառեցից զգաւակէ. ոչ զազատէն, այլ զայն՝ որ յաղախնոյն ծնեալ, յորոյ վերայ անսուտ կատարեալ աստուածային բանն, եթէ «Ձեռք նորա յամենեսեան, և ամենեցուն ձեռք ի նա»:

Յայնժամ երթեալ ժողովեցան յԵզեսացւոց քաղաքն՝ երկոտասան ազգք ամենայն ցեղիցն հրէից: Եւ եղև իբրև տեսին՝ թէ գնաց մեկնեցաւ ի նոցանէ գաւրն պարսից, և թողին ի բաց

դքադաքն խաղաղութեամբ, փակեցին զդուռն և ամրացան ի նա. և ոչ ետուն մտանել ի նոսա դաւրացն Հոովմայեցւոց տէրութեանն: Իսկ թագաւորն յունաց Երակլոս հրաման ետ պաշարել զնա: Եւ իբրև գիտացին սոքա՝ եթէ ոչ կարեմք ունել զգէմ նորա պատերազմաւ. խաւսեցան ընդ նմա ի խաղաղութիւնն: Եւ բացեալ զդուրս քաղաքին՝ երթեալ կացին առաջի նորա: Յայնժամ հրաման ետ նոցա երթալ դադարել իւրաքանչիւր ի բնակութիւն. և գնացին նոքա: Եւ կալեալ զճանապարհս անապատին գնացին ի Տաճկաստան առ որդիսն Իսմայէլի, կոչեն զնոսա յիւրեանց աւզնականութիւն, և ծանուցանեն նոցա զհարազատութիւն իւրեանց զրոց կտակաւ: Իսկ նոցա թէպէտ և հաւանեալ վասն մերձաւոր հարադատութեանն, այլ ոչ կարէին առնել հաւանութիւն ի մէջ բազմութեանն նոցա, և զի էին պաշտամունք նոցա բաժանեալ ի միմեանց: Յայնժամ անակի այր ոմն ի նոցունց իսկ յորդուցն Իսմայէլի՝ որում անունն էր Մահմէտ, թանկանդար: Որպէս ի հրամանէն Աստուծոյ երևեալ նոցա քարոզ՝ ճշմարտութեանն ճանապարհ, զԱբրահամեանն ուսուցանէր նոցա ճանաչել զԱստուած. մանաւանդ զի՝ հմուտ և տեղեակ ևս էր Մովսիսական պատմութեանն: Արդ՝ զի վերուստ էր հրամանն, ի միողէ հրամանէ ժողովէին ամենեքեան ի միաբանութիւն աւրինացն: Եւ թո-

գետլ զուռնայնութեան պաշտամունսն՝ դառնային առ աստուած կենդանի՝ որ երևեցաւ հաւրն նոցա Աբրահամու: Արդ՝ աւրինադրէ զնոսա Մահմէտ, ոչ ուտել մեռելոտի, և ոչ ըմպել գինի, և ոչ խաւսել սուտ, և ոչ խառնակիլ ի պոռնկութիւն: Եւ ասէր. «Երգամաբ խոստացաւ աստուած զերկիրն զայն Աբրահամու և զաւակի նորա յես նորա մինչև յաւիտեան: Եւ կատարեաց որպէս խաւսեցաւն առ այնմ ժամանակաւն, մինչ սիրէրն զԻսրայէլ: Իսկ արդ՝ դուք էք որդիք Աբրահամու, և կատարէ աստուած զխոստումն Աբրահամու և զաւակի նորա ի վերայ ձեր. այլ միայն սիրեցէք զաստուածն Աբրահամու և երթայք կալարուք զերկիրն ձեր՝ զոր ետ աստուած հաւր ձերում Աբրահամու, և ոչ կարէ ոք ընդդէմ ձեր կալ պատերազմաւ՝ զի աստուած ընդ ձեզ է»:

Յայնժամ ամենեքեան ժողովեցան միաբան յԵւիւլայ մինչև ցՍուր և յանդիման Եգիպտոսի, և գնացին յանապատէն Փառանու երկոտասան ցեղ՝ ըստ ցեղի տանց նահապետաց իւրեանց: Եւ բաժանեցին ժբ հազար արանց՝ որ յորդուոցն Իսրայէլի ի ցեղսն իւրեանց, հազար այր մի ի ցեղ մի՝ առաջնորդել նոցա յերկիրն Իսրայէլի¹: Եւ չուեալք գնացին բանակք բանակք ըստ իւրա-

¹ Ի տպ. էր՝ Երուսաղէմի:

քանչիւր նահապետութեանց, Նաբէուլթ. Կեդար. Աբդիւղ. Մոսամբ. (Մաստ). Մասմայ. Իզովմայ. Մասէ. Քոզգատ. Թեման. Յետուր. Նափէս և Կեդմայ ¹: Այս են ազգք Իսմայէլի: Եւ հասեալ յԸնաբովթ Մովաբու ի սահմանս Ռուբէնի. զի բանակն յունաց բանակեալ էին յԱրաբիա, և անկեալ ի վերայ նոցա յանկարծակի՝ հարին գնոսա ի սուր սուսերի, և փախստական արարին զԹէոդոս ² եղբայր կայսերն Երակղի, և դարձեալ բանակեցան յԱրաբիա:

Եւ ամենայն մնացորդք ժողովրդեան որդւոցն Իսրայէլի ժողովեալ միաբանեցան ի միասին, և եղեն զաւր մեծ: Եւ եղև յետ այնորիկ արձակեցին պատգամս առ թագաւորն յունաց, և ասեն այսպէս. «Հաւր մերում Աբրահամու էտ աստուած զերկիրդ զայդ ի կալուած ժառանգութեան և զաւակի նորա յետ նորա: Եւ մեք եմք որդիք Աբրահամու. շատ լիցի քեզ ունել զերկիրդ մեր. ի բաց թող խաղաղութեամբ և մեք ոչ եկեսցուք յերկիր քոյ. ապա

¹ Ի կարգս ժբ ցեղից իսմայէլականաց աւելորդ համարիմք փակագծիւ եղեալն մեր՝ Մաստ, նախ՝ զի այսու ժգ լինին թիւք նոցա. երկրորդ՝ զի ի գիրս Ծննդ. գլ. իե, 13—16 ոչ յիշատակի ի շարս որդւոց Իսմայէլի: Տես՝ նոյնպէս Պատ. Վարդանայ տպ. ի Վեն. եր. 63:

² Նոյն և Թէոդորոս. Տես. Պատմ. Վարդ. եր. 64:

Թէ ոչ՝ տոկոսիւք պահանջեսցուք ի քէն զկալեալն»։ Իսկ կայսրն ոչ առնոյր յանձն, և ըստ պատգամին պատշաճի ոչ առնէր նոցա պատասխանի, այլ ասէ. «Իմ է երկիրս և քոյ վիճակ ժառանգութեան՝ անապատն. երթ գնա խաղաղութեամբ յերկիր քոյ»։ Եւ սկսաւ գունդս կազմել իբրև հո, և ետ նոցա զաւրավար՝ զօմն մի ի հաւատարիմ ներքինեաց իւրոց, և հրաման ետ երթալ նոցա յԱրաբիա, և պատուիրեաց չառնել պատերազմ ընդ նոսա, այլ զգուշանալ անձանց, մինչև իւր այլ զաւրս գումարեալ արձակեսցէ յաւգնականութիւն նոցա։ Իսկ նոցա հասեալ ի Յորդանան և անցին յԱրաբիա, և թողեալ զբանակս իւրեանց ի գետեզերին՝ հետիրոսս գնացին ի վերայ բանակի նոցա։ Իսկ նոցա զմասն ինչ ի բանակէն դարանակալ արարեալ աստի և անտի, և կարգեալ զբազմութիւն խորանացն շուրջ զբանակաւն, և ածեալ զուղտերամական՝ մակաղեցին շուրջ զբանակաւն և զվրանաւքն, և կապեցին չուանաւք զոտս նոցա. այս է ամբողջիւն բանակի նոցա։ Եւ սոքա յաւգնեալք ի ճանապարհին՝ ուր ուրեմն կարացին հատանել զամբողջիւն բանակին, և սկսան սատակել զնոսա։ Յանկարծակի յարեան դարանակալքն ի տեղոջէ իւրեանց և յարձակեցան ի վերայ նոցա, և անկեալ ան տեսուն ի վերայ զաւրացն յունաց, և ի փախուստ դարձան առաջի նոցա, և ոչ գոյր նոցա փախուստ

ի թանձրութենէ աւագոյն, զի թաղէին ոտքն մինչև ի սրունան, և տաղնապ մեծ յարեգականն ջերմութենէն, և սուր թշնամւոյն ի վերայ նոցա: Արդ՝ անկան ամենայն գաւրավարքն և կործանեցան: Եւ եղև թիւ անկելոցն աւելի քան զերկու հազարս: Եւ սակաւք ի նոցանէ ապրեալքն փախստական անկանէին ի տեղի ապաստանի:

Եւ նոքա անցեալք ընդ Յորդանան՝ բանակեցան յերիքով: Յայնժամ անկաւ ան նոցա ի վերայ բնակչաց երկրին, և հնազանդեցան ի ծառայութիւն նոցա ամենեքեան: Յայնմ գիշերի և երուսաղէմացիքն փախուցեալ գտէրունեան Խաչն, և զամենայն սպասս եկեղեցեացն Աստուծոյ և արկեալ ծով, նաւաւք յուղարկեցին ի պաղատն Կոստանդնուպալսի: Եւ ապա խնդրեալ նոցա երդումն ի նոցանէ՝ հնազանդեցան ի ծառայութիւն նոցա:

Իսկ թագաւորն յունաց այլ ոչ ևս կարաց գումարել զգաւրս իւր ընդդէմ նոցա: Եւ նոքա բաժանեցին զգաւրս իւրեանց յերիս մասունս: Մասն մի յեգիպտոս՝ որ երթեալ կալան մինչև ցԱղէքսանդրիա: Եւ մասն մի ի հիւսիսոյ կողմանէ, ընդդէմ թագաւորութեանն յունաց: Եւ յական թաւթափել կալան իվերջնոյ ծովուն մինչև ցեզր գետոյն մեծի Եւփրատայ, և յայնմ կողմն գետոյն՝ գՈւրհայ և զամենայն քաղաքս միջագե-

տաց: Եւ մասն մի յարեելա՛ ի վերայ թագաւորութեանն պարսից:

Եւ նուագեցաւ թագաւորութիւնն պարսից ի ժամանակին յայնմիկ և զաւրք նոցա բաժանեալ յերիս մասունս: Յայնժամ զաւրացն Իսմայէլի՛ որ էին գումարեալ ի կողմանս յարեելից, երթեալ պաշարեցին զՏիգրեովն, զի անդ նստէր թագաւորն պարսից: Եւ զաւր աշխարհին Մարաց գումարեալ ի ձեռն զաւրավարին իւրեանց Ռըստոմայ ձռ վառելոց՝ ժողովեցան և գնացին ի վերայ նոցա ի պատերազմ. յայնժամ թողեալ զքաղաքն՝ անցին յայնկոյս զետոյն Դզլադայ: Եւ գնացին և անցին նոքա զգետաւն և պնդեցան զհետ նոցա, և նոքա ոչ դադարեցին մինչև ի սահմանս իւրեանց՝ ի գեւղն՝ որ կոչի Հերթիճան: Եւ սոքա պնդեալք զհետ նոցա՝ և չոքան բանակեցան ի դաշտին: Էր անդ և Մուշեղ Մամիկոնեան որդի Դաւթի՛ զաւրավարն Հայոց երեք հազար սպառազինաւք, և Գրիգոր իշխանն Սիւնեաց տէրն՝ ու արամբ: Եւ եղև յարձակումն ի վերայ միմեանց. և փախեան զաւրն պարսից առաջի նոցա. իսկ նոքա զհետ մտեալ հարին գնոսա ի սուր սուսերի իւրեանց: Եւ մեռան ամենայն նախարարքն զլիսաւորք՝ մեռաւ և զաւրավարն Ռըստամն. սպանին և զՄուշեղ երկու քեռորդւովքն, և զԳրիգոր Սիւնեաց տէր միով որդւով: Եւ այլքն զերծեալ գնացին փախստական յաշխարհն իւ-

բեանց: Եւ մնացորդք զաւրացն պարսից յԱտրպատական գումարեալ ժողովեցան ի մի վայր, և նստուցին իւրեանց զաւրավար զՍոտոխագատ, և փութացեալ ի Տիզբոն էառ զամենայն գանձս թագաւորութեանն և զբնակիչս քաղաքացն և զթագաւորն իւրեանց, և փութացաւ հասուցանել յԱտրպատական, և իբրև մեկնեալ հեռացան՝ յանկարծակի եհաս ի վերայ նոցա զաւր Իսմայէլի: Եւ նոքա զարհուրեալ թողին զգանձս և զբնակիչս քաղաքին և փախեան, փախեաւ և թագաւորն իւրեանց, և անկաւ ի զաւրն հարաւոյ: Իսկ նոցա առեալ զգանձն ամենայն դարձան ի Տիզբոնն, առին և զբնակիչսն քաղաքացն, և աւարեցին զամենայն երկիրն:

Յայնժամ կատարեալ երանելոյն Երակլի զկեանս իւր բարւոք ծերութեամբ, և էին աւուրք իւրոյ թագաւորութեանն ամբ ւ: Երդմնեցուցանէ զորդի իւր զԿոստանդին՝ առնել (զթութիւն) ի վերայ ամենայն յանցաւորացն՝ զոր հրամայեալ էր առնել յաքսորսն, և դարձուցանել զնոսա յիւրաքանչիւր տեղիսն: Երդմնեցուցանէ և վասն ասպետի՝ ածել զնա և զկին նորա և զորդիս նորա, և հաստատել ի կարգն առաջին: Եւ եթէ կամեսցի գնալ յաշխարհն իւր, երդուալ եմ նմա, մի եղիցի սուս երդումն իմ: Արձակեսն զգա և թնոյ երթայ խաղաղութեամբ:

Մեռաւ Երակղոս, և թագաւորեաց որդի նո-

րա կոստանդին: Եւ ոչ ոք ընտրեցաւ զաւրաւար յաշխարհին Հայոց. քանզի անմիաբան լեալ իշխանացն՝ մեկնեցան ի միմեանց:

Եւ ել զաւր ապականիչ յԱսորեստան կողմանէ ընդ ճանապարհս ձորոյ յաշխարհն Տարօնոյ. առին զնա և զԲգնունիս և զԱղիովիտ: Եւ ճանապարհ կալեալ ի Բերկրոյ ձորն ընդ Որդըսպոյ և ընդ Գոգովիտ՝ թափեցան յԱյրարատ: Եւ ոչ ոք կարաց ի զաւրացն Հայոց արկանել գոյժ ի Դրւին աւան. բայց արք երեք յիշխանացն, որք երթային ժողովել զզաւրն ճապաղական՝ Թէոդորոս Վահևունի, և Խաչեան Առաւելեան, և Շապուհ Ամասունի: Որք զնացեալ փախստական ի Դրւին, և հասեալ ի կամուրջն Մեծամալրի, ի բաց աւերեցին, և ինքեանք անցեալք գոյժ արկանել ի յաւանին: Եւ ի բերդն ժողովեցին զամենայն մարդիկ աշխարհին՝ որ եկեալ էին ի կուլթս այգեստանին:

Բայց Թէոդորոսն զնացեալ ի Նախճաւան քաղաք: Եւ հասեալ թշնամին Բուշայն¹ ի կամուրջն Մեծամալրի ոչ կարաց անցանել. բայց ունէին առաջնորդ իւրեանց զՎարդիկ իշխան Մոկաց՝ որ կոչէր Ակնիկ: Ապա անցեալ ընդ կամուրջն Մեծամալրի, հարին ասպատակաւ զամենայն երկիրն, և ժողովեալ զաւար և զգերու-

¹ Ի ձեռ. օրին. էր՝ Բուղայն:

թիւն բազում յոյժ, և եկեալ բանակեցան ի յեզր մայրւոյն Խոսրակերտի¹ :

Եւ եղև յաւուրն հինգերորդի դիմեցին ի վերայ քաղաքին. մասնեցաւ քաղաքն ի ձեռն նոցա. քանզի արկին մուխ շուրջանակի, մերժեցին ծխովն և նետաձգութեամբն զպահապանս պարսպին, և կանգնեալ սանդուխս՝ ելին ի պարիսպն և անկեալ ի ներքս քացին զդուռն քաղաքին: Եւ դիմեալ ի ներքս գաւրք թշնամեացն սատակեցին սրով զբազմութիւն քաղաքին, և առեալ գաւար և զկապուտ քաղաքին՝ ելին և բանակեցան ի հմին բանակետեղն. որ աւր ի էր տրէ ամսոյն՝ յաւուր ուրբաթի: Եւ զաղարեալ աւուրս ինչ ելին և գնացին ընդ նոյն ճանապարհ՝ ընդ որ եկեալն էին: Եւ խաղացուցին զբազմութիւն գերւոյն՝ լե հազար ոգի: Իսկ իշխանն Հայոց Ռշտունեաց տէրն դարանակալ եղեալ ի Գոգովիտ գաւառի՝ դիմէ ի վերայ նոցա սակաւաւ: Եւ ոչ կարաց զղէմ ունել նոցա. փախըստական լինի առաջի նոցա. և նոքա զհետ մտեալ նոցա՝ սատակէին զբազումս ի նոցանէն. և ինքեանք չոքան անցին յԱսորեստան: Եւ եղև այս յամս Եզրի կաթուղիկոսի:

Իսկ ի ձեռն այնր պատերազմի ի կայսերէ հրաման հասեալ գաւրավարութեանն Թէոգորոսի

¹ Ի միում օրինակի՝ Խոսրովակերտի:

Ռշտունեաց տեառն՝ հանդերձ պատրկութեան պատուով:

Այս ամենայն լինի ի ձեռն կաթողիկոսին Ներսիսի՝ որ յաջորդեցաւ ի նմին ամի յաթոռ կաթողիկոսութեան՝ փոխանակ Եզրի կաթողիկոսի:

Բայց յորժամ ելին յարևելք որդիքն Իսմայէլի ի Սին անապատէն, ոչ ել ընդ նոսա և թագաւորն նոցա Ամռ. այլ իբրև յաղթեցին պատերազմաւք վանեալ զերկոսին թագաւորութիւնն՝ կալան յԵզիպտոսէ մինչև ցլեառն մեծ Տորոս, և ի ծովէն արևմտից մինչև ցՄարս և Խուժաստան. ապա ելին արքունական բանակաւքն ի բուն սահմանս կալուածոցն Իսմայէլի: Եւ հրաման ետ արքայ ժողովել զնաւ և զնաւորդս բազումս, և անցանել ընդ ծով ի հարաւակողմն, յարևելս ի Պարոս. և ի Սագաստան. և ի Սընտ, և ի Սրման, յաշխարհն Տուրան, և ի Մակուրան՝ մինչև ի սահմանս Հնդկաց: Իսկ զաւրացն փութանակի պատրաստեալ՝ զհրամանսն կատարէին. և այրեցին զամենայն երկիրն, և առեալ զաւար և զկապուտ՝ դարձան անդրէն արշաւանս զնելով ի վերայ ծովուն մկանանցն՝ հասանէին ի տեղիս իւրեանց:

Զայս լուաք յարանց գերելոց ի Խուժաստան Տաճկաստանէ, որոց ինքեանք իսկ ականատես եղեալ պատմեցին մեզ զայս բան:

Գ Լ Ո Ւ Ն Լ Ա.

Վասն Հրէից և Հար խորհրդոց նոցա:

Ասացից և զհրէիցն զապստամբողացն զխորհուրդան՝ որ սակաւ ժամանակս աւգնականութիւն գտեալ ի Հագարացւոցն, առին խորհուրդ շինել զաաճարն Սողոմոնի: Եւ գտեալ գտեղի՝ որ կոչի սրբութիւն սրբութեանց՝ շինեցին զնա խարըսխով շինուածով տեղի աղաւթից իւրեանց: Եւ նախանձեալ ընդ նոսա Իսմայէլացւոցն՝ մերժեցին զնոսա ի տեղւոջէ յայնմանէ. և անուանեցին զնոյն (տուն) աղաւթից իւրեանց. նոքա յայլում տեղւոջ անդէն յատակս տաճարին շինեցին այլ տեղի աղաւթից իւրեանց: Եւ անդէն առաջի արկեալ զիւրեանց Հարութեան խորհուրդ՝ լնուլ կամեցեալ զերուսաղէմ ծայր ի ծայրէ արեամբ, ջնջել զամենայն քրիստոնեայան յերուսաղէմէ: Արդ՝ այր ոմն ի մեծամեծացն Իսմայէլի երթայր յերկրպագութիւն ի տեղի աղաւթից իւրեանց միայն. ի գիմի հարան նմա արք երեք հրէայք ի գլխաւորաց նոցունց, որոց էին սպանեալ խոզս երկուս՝ և տարեալ եղեալ ի տեղի աղաւթիցն, և զարիւնն հեղեալ զորմովք և

զյատակաւք տանն: Եւ եղև իբրև ետես¹ զնոսա
այրն՝ զտեղի էառ և խաւսեցաւ ընդ նոսա, զի՞նչ
և խաւսեցաւ. և նոքա պատասխանեալ նմա զանց
արարին զնովաւ, և զնացին: Եւ նա իսկոյն մտեալ
ի ներքս կալ յաղաւթս ետես զչարիս, և դարձաւ
փութանակի՝ զի կալցի զարան: Եւ իբրև ոչ եգիտ
զնոսա՝ լուռ եղև և զնաց ի տեղի իւր. և ապա
բազումք մտեալ տեսին զչարիան, և գոյժ արկին
քաղաքին: Եւ ուսուցին հրէայքն իշխանին՝ թէ
քրիստոնեայքն պղծեցին զտեղի աղաւթիցն. հրա-
ման ետ իշխանն՝ և ժողովեցին զամենայն քրիս-
տոնեայսն, և մինչ կամէին զնոսա սրով սատա-
կել՝ եկն այրն և եկաց յանդիման: Ասէ. «Ընդէ՞ր
հեղուք զայդչափ արիւն ի տարապարտուց. հրա-
մայեցէք ժողովել զամենայն հրէայսդ, և ես ցու-
ցից զմահապարտսն»: Եւ եղև իբրև ժողովեցին
զամենեսեան, և մտեալ ի մէջ նոցա՝ ծանեաւ
զարան զերիսն՝ որ դիպեցան նմա: Եւ կալեալ
զնոսա՝ դատեցին անագին դատաստանաւք, մինչև
յայանեցին զխորհուրդն: Եւ զի իշխան նոցա էր
ի հրէից անտի, հրամայեաց սպանանել արս
վեց զպլխաւորս խորհրդեանն. և այլոցն թոյլ ետ
զնալ ի տեղի իւրեանց:

¹ Այսպէս ի ձեռ. իսկ ի տպ. էր՝ եհաս:

Գ Լ ՈՒՆ Լ Բ.

Մեռանիլ Կոստանդնի դաւեալ ի մօրէն՝ և թագաւորել Երակլոսի որդւոյ երկրորդ կնոջն Երակլեայ. դալ ի Կոստանդնուպօլիս Վաղենատինի գօրավարի և նստոնցանել թագաւոր զԿոստաս զորդի Կոստանդնի. պատերազմ Պարսից ընդ Իսմայելացիսն և պարտիլ. դառնալ Վարազտիրոց Ասպետի յաքսորէ, և բազմաց. դալ Իսմայելացւոց յԱտրպատական և բաժանիլ յերիս. առին զբերդն Արժափու արշաւեալք ի գունդն սեփհական:

Եւ եղև ի մահուանն Երակլի թագաւորեաց Կոստանդին որդի նորա, և կարգէ ի վերայ զաւրաց իւրոց զաւրավարս զՎաղենատիանոսն, որ կոչէր Արշակունի: Եւ հրամայեաց իւրոց երթալ յարևելս:

Եւ սակաւ ինչ աւուրս թագաւորեալ Կոստանդին, դաւեալ ի Մարտինեայ մաւրէ իւրմէ՝ ի կնոջն Երակլի՝ մեռանէր: Եւ թագաւորէ Երակլոս որդի Երակլեայ՝ որ ի Մաւրիսեայ Աւգոստեայ. քանզի Կոստանդին էր յառաջին կնոջն: (Եւ) Վաղենատինի գործեցեալ իրս՝ գնայ ի վերայ նորա զաւրու իւրով ի Կոստանդնուպաւ-

լիս: Եւ կալեալ զՄարտինէ, կտրէ զլեզու նորա և ապա սպանանէ զնա հանդերձ երկու որդւովք նորա: Եւ նստուցանէ թագաւոր զԿոստաս զորդի Կոստանդնի, և անուանէ յանուն հաւրն իւրոյ Կոստանդին: Եւ ինքն գումարէ զգաւրսն, և զնայ ընդ արևելս:

Եւ եղև յառաջնում ամի Կոստանդեայ թագաւորին յունաց, և յամի տասներորդի Յագկերտի արքային պարսից՝ գումարեցան զաւրքն պարսից ընդ Իսմայէլի կռ արանց վառելոց սպառազինաց: Եւ իսմայէլացւոցն ճակատեցան ընդդէմ նոցա խռ առանց սուսերամերկաց, և բաղխեցին զմիմեանս պատերազմաւ ի Մարսս գաւառի, մինչև յերիս աւուրս յերկարեալ պատերազմն. մինչև նուաղեալ երկոցունցն կողմանցն հետեւակն մարտին: Յանկարծակի ազդ եղև զաւրացն պարսից՝ եթէ եկն զաւր յաւգնականութիւն իսմայէլացւոցն: Եւ փախեան զաւրն պարսիցն ի բանակէն զգիշերն ամենայն. և մնացորդքն զաւրուն Իսմայէլի գնացին ի վերայ նոցա ընդ առաւաւտն: Եւ ոչ զոք գտին ի բանակին. և ասպատակ սփռեալ ընդ ամենայն երեսս երկրի՝ հարին զմարդ և զանասուն սրով. և առեալ բերդս իբ՝ սատակեցին զամենայն կենդանի՝ որ էր ի նոսա:

Բայց զահագին աղէտս հէնին Իսմայէլի՝ որ բորբոքեաց հրդեհեալ զծով և զցամաք, ո՞վ կա-

ըիցէ պատմել¹: Բայց երանելին Դանիէլ կանխաւ գուշակէ մարգարէութիւնն զայսպիսի նեղութեանս որ եկն եհաս ի վերայ երկրի՝ որ չորս գազանաւք նշանակէ զչորս թագաւորութիւնսն՝ որ յառնելոցն էին ի վերայ երկրի: Եւ նախ առաջին զԱրևմտից թագաւորութիւն զմարգացեալ գազանն, որ է յունաց. և յայտ անտի է. ասէ. «Թափեցան վարազաթևքն և ջնջեցաւ յերկրէ»: Զգիւական կռամորութեանն ասէ զՆնջումն: «Եւ եկաց իբրև ի վերայ ոտից մարդոյ, և սիրտ մարդոյ տուաւ նմա»: Եւ ահա գազանն երկրորդ նման արջոյ, և եկաց ի կողմն մի՝ յարևելից կողմանէ՝ զՍասանականին ասէ զթագաւորութիւն: «Եւ կողք երեք ի բերան ունելով՝» զՊարսից և զՄարաց և զՊարթևաց թագաւորութիւնն: Եւ յայտ անտի է՝ որ ասէին ցնա. «արի կեր զմարմինս բազմաց»: Որպէս և եկեր իսկ ամենեցուն գիտելով: «Իսկ գազանն երրորդ իբրև զինձ, և չորք թևք թռչնոյ ի վերայ նորա. և չորք գլուխ գազանին՝ «զհիւսիսային ասէ զթագաւորութիւն՝ Գոգ և Մագոգ, և երկու ընկերք նոցին՝ որոց տուաւ իշխանութիւն թռչել զաւրութեամբ ի ժամանակի իւրում ի կողմանս հիւսիսոյ: «Իսկ գազանն չորրորդ ահեղ և զարմանալի, և ժանիք նորա երկաթիք, և մագիլք նորա պղնձիք, ուտէր և

¹ Այսպէս ի ձեռ. օրին. իսկ ի տպ. էր՝ պարտել:

մանրէր և զմնացուածսն առ ոտն կոտորէր»։ Այս չորս յարուցեալ ի Հարաւոյ կողմանէ Իմամ-
 յէլեան թագաւորութիւնն, որպէս հրեշտակա-
 պետն մեկնեաց եթէ՝ «Գագանն չորրորդ թա-
 գաւորութեանն կացցէ որ առաւել իցէ քան զա-
 մենայն թագաւորութիւնս, և կերիցէ զամենայն
 երկիր»։ «Եւ ժ եղջիւրք՝ ժ թագաւորք յարիցեն,
 և զկնի նորա յարիցէ այլ՝ որ առաւել է չար-
 եաւք քան զամենայն առաջինսն»։ և որ ի կար-
 գին է։

Եւ եղև յերկրորդում ամի Կոստանդի՝ թո-
 ուին երանելոյն Երակլի՝ խորհեր Վաղենատին ան-
 տի ի միտս իւր ճարտարութեամբ խաբել զսին-
 կղիտոսն, և համբառնալ զինքն ի պատիւ թագա-
 ւորութեանն, որպէս զի պսակեալ զինքն այնպէս
 արասցէ զգաւրավարութիւն։ Եւ ծանրացոյց ըզ-
 լուծ ծառայութեան ի վերայ բնակչաց քաղա-
 քին, և զայն երեք հազար սպառազէնս՝ զոր ընդ
 ինքն տարաւ, և զաւրս բազումս այլ միաբա-
 նեալ՝ իւր թիկունս հաստատէր։ Յայնժամ ժո-
 դովեցան արք քաղաքին ի սուրբ եկեղեցին Աս-
 տուծոյ առ հայրապետն՝ և ծանուցանեն՝ նմա
 բառնալ զծանրութիւնն ծառայութեան, և առա-
 քեցին առ Վաղենատին ի բաց բառնալ զծառա-
 յութիւն զայն, և նա ոչ կամեցաւ լսել։ Եւ անդ
 էր մի ոմն յիշխանացն՝ որում անունն էր Ան-
 տոնինոս, ասէ ցՎաղենատին. «Զի՞նչ է նոցա միա-

բանութիւնն այն և խորհուրդն. կամ զի՞ իսկ իշխեցին համարձակաբար արձակել առ քեզ զայսպիսի բանս. բայց եթէ հրամայեսցես ինձ՝ ես երթայց և քակեսցից զմիաբանութիւն նոցա և զխորհուրդն: Եւ հալածեմ զնոսա յիւրաքանչիւր տեղիս, զի կատարեսցին կամք քոյ»: Եւ ասէ. «Երթ և արահ որպէս ասացերդ»: Եւ նա յարուցեալ զնաց արամբք հազարաւք, և իբրև եմուտ յեկեղեցին, սկսաւ պատուհասել զգլխաւորսն գանիւ: Յոտն եկաց հայրապետն, և ասէ. «Շատ և ոչ է իրաւացի առնել ի տեղւոջս յայսմիկ այգպիսի ինչ»: Եւ յարձակեալ Անտոնի՝ ած ապտակ ի ծնաւտ նորա, և ասէ. «Երթ կալ զտեղին քոյ»: Յայնժամ խռովեալ ամբոխն՝ յարձակեցան ի վերայ նորա: Եւ ըմբռնեալ զնա քարշեցին զոտանէ ի մէջ քաղաքին, և այրեցին հրով: Ազդ եղև Վաղենտինի և դողումն կալաւ զնա: Եւ անդէն վաղվաղակի հեղաւ ամբոխն ի վերայ նորա, և քարշեալ արտաքոյ տանցն՝ գլխատեցին. և տարեալ ի տեղին՝ ուր այրեցին զԱնտոնիոնոս, ի նմին տեղւոջ այրեցին և զնա: Եւ զԿոստանդին հաստատեցին յաթոռ թագաւորութեանն: Եւ արարին զաւրավար զԹէոդորոս զոմն հաւատարիմ իշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի յունաց կողմանէ:

Սա իբրև առ զաւրավարութիւնն՝ աղաչեաց ղթագաւորն և խնդրեաց պարգևս՝ առնել ողոր-

մուծիւն այնոցիկ, զորս էր աքսորեալ յԱփրիկէ: Եւ մանաւանդ վասն Ասպետի՝ որդւոյ Սմբատայ Սոսրով Շում կոչեցելոյ: Եւ քաղցրացոյց Աստուած զսիրտ թագաւորին և հրամայեաց ածել զնոսա ի քաղաքն թագաւորական: Եւ ընկալաւ զնոսա իբրև զսիրելիս թագաւորութեանն, և զսղզի նորա առաջին սպաթար զՍմբատ ի մէջ ամենայն սպաթարացն, և կանախաատ: Եւ անդէն կարգեաց ի կարգն առաջի յամին հինգերորդի թագաւորութեան իւրոյ: Նոյնպէս և զՎահանն Սոսրովունի, և զայլ ևս: Եւ արձակեաց ի Հայսայր ոմն իշխան՝ անուն Քումա: Սա եկեալ ոչ կամէր եղծանել զուխան՝ որ ի մէջ կայսեր և իշխանին Մարաց, միաբանեաց զամենայն իշխանսն ընդ ինքեամբ և զնաց առ իշխանն Մարաց և խաւսեցաւ ընդ նմա ի խաղաղութիւն: Եւ առ ի նմանէ ինչս բազումս և խոստացաւ նմա երդմամբ, զի տացէ տանել զԹէոդորոս կապանաւք ի պաղատն, զի նա էր իշխան աշխարհիս Հայոց: Եւ դարձաւ եկն անդրէն ի գաւրս Հայոց: Եւ իբրև եկն յերկիրն Կոստից, յանկարծակի յարձակեցան ի վերայ նորա, կալան զնա և կապեցին, և ետուն տանել յանդիման թագաւորին: Իսկ արքայ Կոստանդին իբրև լուաւ՝ խռովեցաւ յոյժ. զի ոչ էր ի հրամանէ նորա կապելն, և հրամայեաց լուծանել զնա ի կապանացն, և ընթեռնուլ զգիրս ամբաստանութեանն: Եւ ծանու-

ցեալ զնենգութիւնն՝ հրամայեաց կոչել զառաջեալ և ընկալաւ զնա սիրով, և նորին իշխանութեամբն պատուով: Եւ կարգեաց նմա ոռճիկ և ընդունելութիւն յարքունուստ: Ապա հրամայէ կոչել զԹումաս ոմն, և ոչ հրամայեցաւ նմա մտանել յարքունիսն, այլ արտաքոյ քննութիւն առնել. և արդարացուցին զԹէոդորոս Ռըշտունեաց տէրն ի բանս իւր. և եղեն իրաւունս ի վերայ նորա: Իսկ զԹումաս անարգեալ ի բաց ընկեցին ի պատուոյն: Յայնժամ տեսին զմիմեանս Ասպետ և Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն, և հեղուին արտասուս ի վերայ պարանոցի իւրեանց՝ զի էին աննդակիցք միմեանց ի գրանն Խոսրովայ արքային պարսից: Բայց Ասպետ ոչ կարաց նուաճիլ ընդ իշխանութեամբն յունաց, այլ արկ ի միտս իւր նենգութիւն. և հրամանս խնդրեաց ի թագաւորէն Կոստանդեայ՝ զի արձակեսցէ արսչորս յընտանեաց իւրոց ի Հայս՝ տանել առ նա զինչս իւր: Եւ հրամայեաց թագաւորն տալ նմա զհրամանսն. իսկ նա այլակերպեալ զինքն՝ առ ընդ իւր արս երիս, և հասեալ ի ծովեզր՝ եցոյց զհրամանն արքունի: Ել ի նաւն և էանց ընդ ծովն, և հապճեպ գնացեալ ի նմանութիւն թրուչնոյ՝ եկն եհաս փութանակի ի Տայս և ամրացաւ անդ. քանզի ընկալան զնա Տայեցիքն խնդութեամբ:

Յայնմ ժամանակի ոչ սակաւ յուզմունք լի-

նէին ի մէջ աշխարհիս Հայոց. քանզի փութանակի եկն եհաս հրամանն արքունի առ զաւրաւարն Հայոց ունել զամենայն անցս ճանապարհացն, և յուզել յամրոցս աշխարհին: Ապա ազգ լինէր՝ եթէ եկն և ամրացաւ ի Հայս ի Տայս:

Յայնժամ հրաման ետ զաւրաւարն յունաց թէոզորոս հանգերձ իշխանաւքն զաւրուն և նախարարաւքն Հայոց՝ արձակել զներսէս կաթողիկոս առ Ասպետ, և տանել նմա երդումն հաւատարմութեան ի խնդրել նմա զիշխանութիւն աշխարհին, և ածել նմա զկին իւր և զորդիսն:

Եւ զնաց Կաթողիկոսն, հաստատեաց առ նմա զերդումն, զի մի այլ ուրեք կայցի ճանապարհ. և դարձաւ եկն անդրէն: Եւ գրեցին նոքա առ թագաւորն Կոստանդին առնել նմա ըստ երդմանն, զոր խոստացաւ. քանզի էր գրեալ Ասպետ առ թագաւորն այսպէս՝ եթէ՝ «ծառայ քոյ եմ, և ոչ ուրեք երթամ ի ծառայութենէդ ձերմէ. բայց զի ասացին ցիս ոմանք՝ եթէ «անդրէն երթալոց ես՝ ուստի եկիրն»: Վասն այնորիկ զահի հարայ և փախեայ. բայց արդ՝ եթէ արժանի համարիք՝ միամտութեամբ վաստակիրմ, և կեամ և մեռանիմ ի վերայ ձերոյ աստուածաշարութեանդ»: Յայնժամ հրամայեաց թագաւորն Կոստանդին առնել զնա կիւրապաղատ, և տալ նմա պոսակ պատուոյն և զիշխանութիւն աշխարհին: Եւ հրամայեաց արձակել զկին և զորդիսն մեծաւ

շքով, և ետ տանել զգահոյս արծաթեղէնս հան-
դերձ այլովք մեծամեծ ընչիւք:

Արդ՝ մինչդեռ դայր հրովարտակն և պա-
տիւն առնել զնա կիւրապաղատ, յանկարծակի
եհաս նմա հիւանդութիւն և մեռաւ. և բարձին
զմարմին նորա և տարան թաղեցին առ հաւրն
իւրում ի Դարիւնս: Եւ զորդի նորա զանդրանիկ՝
որում անունն էր Սմբատ, կարգեաց արքայ ի
պատիւ հաւր իւրոյ, տուեալ նմա իշխանութիւնն
ընիկ տանուաւթութեանն ասպետութեան, և արար
զնա դրունգար զաւրաց իւրոց: Ետ նմա կին ի
տանէն Արշակունեաց և յիւրոց մերձաւորաց, և
արձակեաց ի բանակն առ զաւրս իւր: Եւ յետ
այսորիկ արձակեաց զԹէոդորոս Ռշտունեաց տէրն
ի Հայս մեծաւ պատուով, և ետ նմա զնոյն իշ-
խանութիւն զաւրավարութեան, եթէ կամիցին
իշխանքն Հայոց և եթէ ոչ կամիցին. և եկն կար-
գեցաւ ի նոյն իշխանութեանն:

Եւ եղև ի գալ միւսում ամի եկն զաւրն
Իսմայէլի յԱտրպատական, և բաժանեցան յերիս:
Առաջ մի յԱյրարատ. և առաջ մի ի սեփհական
գոգին կողմանս. և առաջ մի յԱղուանս: Արդ՝
որք ի կողմանս սեփհական գնդին, արշաւեալ
սփռեցան և հարեալ զամենայն կողմանսն զայ-
նոսիկ սրով սուսերի, առին զաւար և զգերու-
թիւն: Եւ եկին ժողովեցան ի յերևան՝ և մար-
տեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ: Եկին

ի յՈրդսպու, և ոչ նմա ինչ կարացին առնել: Գնացին անտի և բանակեցան յԱրծափս՝ հանդէպ բերդին առ ջրովն: Եւ սկսան պատերազմիլ ընդ բերդին, և բազում աւճիրս վնասուց գործեցին անդ ի բերդէն: Արդ՝ էր նոցա ի թիկանց կողմանէ ել, ի գլուխ անդը յԱսորենայ կողմանէ՝ որում Կախանակտուցն կոչէն: Արդ՝ իջին ընդ այն արք ի վայր ի բերդէն՝ երթալ խնդրել ի բերդէն Դարաւնից զաւր յաւգնականութիւն իւրեանց: Եւ ետ նոցա Սմբատ Բագրատունի, որդի Վարազ Սահակայ՝ արս խ:

Եւ գնացեալ ի գիշերի ելին ի բերդն և ոչ զգուշացան տեղոյն, և գիտացին իսմայէլացիքն գտեղին, և գնացեալ ի նոյն հետին ելին ի բերդըն: Եւ կալան գտեղին մինչև ցառաւաւտն: Եւ արս ժ պահապանս տեղոյն ըմբռնեցին ի քուն, և սպանին:

Գ Լ ՈՒ Ն Լ Գ.

Ազատել Տեառն զգերիան և խորտակել զԻսմայէլացիան. հարկանել զՏայս, զՎիրս և զԱղուանս սփռելոցն յԱյրարատ, նաւամարտութիւն Իսմայէլացւոց ընդ Յոյնս. երթալ Պոսկոպայ առ Մաւրաս իշխանն Իսմայէլի և հաշտութիւն ընդ Յոյնս. գործք Ներսիսի Կաթողիկոսի. վէճ հաւատոյ ընդ Հայոց. պատասխան Հայոց առ Կաստանդին կայսրն:

Եւ եղև յամին երկրորդի Կոստանդինի, յամսեանն հոռի, որ աւր իգ էր ամսոյն, յաւուր կիւրակէի ընդ առաւաւտս՝ ճչեցին իսմայէլացիքն ի բերդին վերջոյ և առաջոյ, և հարին զնոսա սրով սուսերի: Եւ բազումք զահավէժ լեալ սատակէին: Եւ զկանայս և զմանկունս իջուցին ի բերդէն՝ կամէին սատակել. և ոչ գոյր թիւ գերւոյն, և անասուն պաճարացն բազում յոյժ: Եւ եղև ի վաղիւ առաւաւտուն՝ եկն եհաս ի վերայ նոցա զաւրավարն Հայոց, և եհար զնոսա անհուն կոտորածով: Եւ էին նոքա երեք հազար ընտիր սպառազէնս յամենայն զաւրացն Իսմայէլի, և ոչ ոք զերծաւ ի նոցանէ. բայց սակաւ ճողոպրեալք հեռակալք երթեալ ամբայան ի Շամբին: Եւ ապ-

րեցոյց տէր յաւուր յայնմիկ զբաղմութիւն գեր-
ւոյն ի ձեռաց իսմայէլացւոցն. և զԻսմայէլ խոր-
տակեաց կործանմամբ մեծաւ. և մեռան բ իշ-
խանքն Իսմայէլի՝ Աւթման և Ոգոմայ: Եւ եղև
յաղթութիւն մեծ զաւրավարին Հայոց, և ետ
տանել զաւրավարն Հայոց զընծայս Կոստանդնի
ի պատերազմէն՝ զընտիր ընտիր երիվարացն ճ
ձի. զոր առեալ արքայի ուրախ եղև ինքն և ամե-
նայն պաղատն, և սրձակեաց անդրէն շնորհա-
կալութիւն մեծ:

Իսկ այն զաւրն՝ որ ի կողմանս այրարա-
տեան, եհար սրով մինչև ի կողմանս Տայոց,
Վրաց և Աղուանից՝ առ զաւար և զգերութիւն,
և եկն էանց ի Նախճաւան առ այն զաւր, որ
մարտ եղեալ կռուէին ընդ բերդին Նախճուանի:
Բայց սակայն ոչ կարացին առնուլ զնա: Առին
զբերդն Խրամայ, և սատակէին գնոսս սրով, և
զկանայս և զմանկունս գերի վարեցին:

Իսկ որ ի կողմանս Պաղեստինացւոցն, հրա-
մայեաց կազմել նաւատորմիդս բազում. և եմուտ
ի նաւ, և կալաւ գործ պատերազմի ընդ Կոս-
տանդնուպալիս. և ոչ յաջողեցաւ նմա նաւա-
մարտութիւնն. քանզի ելին ընդդէմ նորա զաւ-
րացն բազմութիւն նաւաւք. և կործանեցին զնո-
սս ի խորս ծովուն, և զբազումս վանեցին հրով,
և զբազումս փախստական արարեալ հալածեցին:
Բայց սակայն զարհուրեցաւ արքայն Կոստանդին.

լաւ համարեցաւ տալ սակ, և առնել հաշտութիւն պատգամաւորաւք. և փոլթացուցանէին իամայէլացիք զյոյնս՝ զի կատարեսցեն զբան հաշտութեանն: Իսկ թագաւորն յունաց Կոստանդին՝ քանզի մանուկ էր, ոչ իշխեաց կատարել առանց կամաց զաւրուն, և գրէ առ Պոռկոպ՝ զի երթիցէ ընդ նմա Դամասկոս առ Մաւրաս իշխանն զաւրուն Իամայէլի, և կատարեսցէ զպայման հաշտութեան ըստ զաւրուն կամացն: Արդ՝ իբրև ետես Պոռկոպ զհրամանն արքունի, և լուաւ բանս ի զաւրացն, զնաց զհետ նոցա ի Դամասկոս առ Մաւրաս իշխան զաւրուն Իամայէլի. և յայտնեաց զչափ սակին և ասաց զսահմանն և առ զհաշտութիւնն, և գնաց:

Յայնմ ժամանակի արկ ի միտս իւր կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս շինել իւր բնակութիւն մերձ առ սուրբ եկեղեցեացն՝ որ ի Վաղարշապատ քաղաքին ի վերայ ճանապարհին՝ յորում ասեն ընդ առաջ եղև թագաւորն Տրդատ՝ սրբոյն Գրիգորի: Շինեաց անդ և եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր Զուարթնոցն, որոց երևեալ ի տեսեան սրբոյն Գրիգորի բազմութիւն երկնաւոր զաւրացն, և շինեաց եկեղեցին բարձր շինուածովք և չքնաղ զարմանալեաւք, արժանի աստուածային պատւոյն՝ որում նուիրեացն: Ածջուր և եբեր զգետոյն և արկ ի գործ զամենայն վայրսն առասպար, սնկեաց այգիս և ծառատունկս,

և շուրջանակի պատուարեաց զբնակութեամբ գեղեցկադիր յաւրինուածով բարձր պարսպաւ ի փառս աստուծոյ:

Այլ ոչ դադարեաց վիշապն այն ապստամբ, այլ թէ և աստուածամարտ լինել կամեցաւ յիւրոց խորամանկութենէ. այլ երկնէր յարուցանել հալածանս ի վերայ եկեղեցեացն Հայաստանեայց աշխարհին: Քանզի յամս Կոստանդինայ թագաւորի թոռին Երակլի, արկ ի գործ զխորամանկութիւն իւրոյ չարութեանն, արբանեակս կալաւ զգաւրան, որ ի յունաց աշխարհին: Քանզի ոչ երբէք ընդունէին Հայք զՀռոմի հաղորդութիւն մարմնոյ արեանն Տեառն: Եւ արդ՝ զրեն նոքա ամբաստանութիւն առ թագաւորն յունաց Կոստանդին և հայրապետն՝ թէ՛ «իբրև զանաւրէնս համարեալ եմք յաշխարհիս յայսմիկ: Քանզի անարգանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զժողովն Քազկեղոնի և զտումարն Լևոնի, և նզովեն զնոսա»: Յայնժամ հրաման ետ թագաւորն հայրապետուն հանդերձ, և զրեն հրովարտակ առ Հայս, զի միաբանութիւն հաւատոյ արասցեն ընդ Հռոմի, զի մի խոտեսցեն զժողովն և զտումարն զայն: Եւ էր անդ այր մի ի Բագրաւան գեղջէ՛ որ էր ուսեալ զարուեստ փիլիսոսփայութեան, և անուն նորա Բաւիթ: Զնա հրամայեաց արձակել ի Հայս՝ զի երթեալ ի բաց հատցէ զհակառակութիւնն: Եւ ժողովեցան ամենայն եպիսկոպոսունքն

և նախարարքն Հայոց ի Դըւին առ քրիստոսասէր կաթողիկոսն Ներսէս և առ բարեպաշտ գաւրավարն Հայոց Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն: Եւ տեսին զհրամանս թաղաւորին, և լուան զբանս փիլիսոփային՝ որ ուսուցանէր զԵրորգութիւնն բաժանմամբ ըստ տումարին Լևոնի: Եւ իբրև լուան՝ չառին յանձն փոխել զճշմարիտ վարդապետութիւնն սրբոյն Գրիգորի՝ ըստ տումարին Լևոնի: Հաճոյ թուեցաւ ամենեցուն առնել թղթոյն պատասխանի:

Պատճէն պատասխանի թղթոյն եկելոյ ի Հայս ի Հոռոմոց թագաւորէն Կոստանդինայ, զոր գրեցին Հայոց եպիսկոպոսունքն և կաթողիկոսն Ներսէս հանդերձ նախարարաւքն և գաւրավարին Թէոդորոսիւ Ռշտունեաց տեառն:

Ճշմարիտ և ուղղադաւան նամակ Նիկիական:

Ազաչեմ զքեզ, ընթերցիր՝ որ գրիստոնէական հաւասանունիս, Աստուածասէր:

Հոգիւնկալ մարգարէիցն և յառաքելոցն Քրիստոսի ունիմք զպատուէր՝ առնել աղաւթս խնդրուածովք ի վերայ աստուածասէր թագաւորութեանդ և ամենայն իշխանացն և գաւրաց, և բոլորովին ամենայն աստուածապահ պաղասոյդ, յոր սէրն աստուծոյ հանգուցեալ է, և շնորհք աստուածային պարգևացն յայսնի են ի վերայ ձեր:

Զի ահա թագաւորութիւն մեծ և հզաւր քան զամենայն թագաւորութիւնս, զոր ոչ ձեռին մարդկան, այլ աստուծոյ աջովն պսակեալ, զոր ոչ ոք կարասցէ փոխանորդել՝ բայց Քրիստոսի թագաւորութիւն: Նոյնպէս և քահանայապետութիւն սուրբ՝ շնորհիւն Աստուծոյ:

Նախարարք և զաւրք քրիստոսասէրք. և մեր պանծացեալ ի լոյս աստուածասէր թագաւորութեանդ՝ անշարժ մնացաք ի մէջ չար և անաւրէն թագաւորացն պարսից: Զի յորժամ բարձին զթագաւորութիւնն և կորուսին զամենայն զաւրս աշխարհին Հայաստանեայց, և ի գերութիւն վարեցին զարս և զկանայս: Իսկ ի մնացելոցն վերայ սուր եղեալ և շողացուցեալ՝ ջանացան դարձուցանել ի մոլորութիւն, այլ ոչ կարացին շարժել, նաև «ամաչեցին ևս անաւրէնք յունայնութեան իւրեանց»: Մինչև հրաման տալ Կաւատայ արքայի և որդւոյ նորին Խոսրովու՝ եթէ «իւրաքանչիւր ոք զիւր հաւատս կայցէ, և զՀայս նեղել ոք մի իշխեսցէ, ամենեքին մեր ծառայք են մարմնով իսկ վասն հոգւոցն, որ զհոգին դատէ՝ նա գիտէ»: Ապա դարձեալ Խոսրով Որմզդի՝ յեգերութեանն Երուսաղէմի, հրաման ետ ամենայն եպիսկոպոսաց կողմանցն Արևելից և Ասորեստանի ժողովիլ ի դուռն արքունի և ասէ. «Լսեմ եթէ երկու կողմանք են քրիստոնէիցն, և մին գմիւսն նզովէ. զի՞ ոչ համարին իրաւացի: Արդ՝ միաբա-

նութեամբ ժողովեսցին ի դուռն արքունի, զի դուղիդն հաստատեսցեն և զթիւրն ի բաց մերժեսցեն»։ Եւ ժողովեցան ամենայն եպիսկոպոսունք և երիցունք և ամենայն հաւատացեալք կողմանցն այնոցիկ, և կացոյց ի վերայ նոցա ոստիկան զՍմբատ բազրատունի զանուանեալն Խոսրովայ Շընումն. և զբժշկապետն արքունի։ Եւ անդ էր ի գերութեանն և Զաքարիաս հայրապետն Երուսաղէմի և այլ բազում իմաստասէրք, զորս և գերեալ էր յԱղէքսանդրացւոց քաղաքէն. որոց հրաման ետ արքայ Խոսրով արդարութեամբ ի վերայ հասանել, և զճշմարիտն ծանուցանել արքայի։

Եւ ժողովեցան ամենեքեան ի դահլիճն արքունի և եղև աղաղակ. քանզի էին ոմանք ուղղափառ հաւատով՝ գրով և կնքով հին թագաւորացն։ Եւ այլ նեստորականք, և այլ բազում խառնիճազանճ ժողովրդոց։ Նաև հայրապետն իսկ յառաջ մատուցեալ ասէր. «Մի կոչեսցի Աստուած այրն այն ¹»։ և ծանուցին զբանս թագաւորին։

¹ Ասողիկ, եր. 95՝ և ոմանք նեստորականք և Սեւերիտք և այլ բազմութիւն խառնիճազանճ ազանդոյն։ Նա և հայրապետն ևս իւրովք համազգեւք յառաջ մատուցեալ՝ առնէր ամբաստանութիւն ըստ իւրոց բնիկ սովորութեանց։ «Մի կոչեսցի, ասեն, աստ այրն այն. եւ ծանուցին, և այլն։

Պատասխանի ետ թագաւորն և ասէ. «Ո՞ր հրամանաւ եկին նա ի սեղին յայն, արդ զանաւից լիցի և գնասցէ». նոյնպէս և այլ բազմութիւն աղանդոց հրամայեաց հանել յատենէն, բայց միայն գնիկիականն, և զԿոստանդնուպաւսին, և զՍփեսոսին, և զՔաղկեդոնին հրամայեաց քննել: Դիպեցան անդ արք երկու եպիսկոպոս յաշխարհէն Հայոց, արք հաւատարիմք, զոր վասն բնուութեան աշխարհին էին արձակեալ, զի ծանուցեն թագաւորին. Կու՛մխտաս Մամիկոնէից եպիսկոպոս և Մատթէոս Ամատունեաց: Ունէին պատարաստական անդ ընդ ինքեանս զգիր սրբոյն Գրիգորի: Եւ հրամայեաց թագաւորն հարցանել, եթէ՛ «յորո՞ց թագաւորաց ժամանակս եղեն ժողովքդ այդոքիկ»: Եւ նոքա ասացին, եթէ՛ «Նիկիոյ ժողովն առ Կոստանդիանոսիւ եղև, իսկ Կոստանդնուպաւսին առ Թէոդոսիւ մեծիւ, և Սփեսոսին առ փոքր Թէոդոսիւ, և Քաղկեդոնին առ Մարկիանոսիւ»: Պատասխանի ետ թագաւորն և ասէ. «Երից թագաւորաց հրամանքն ճշմարիտ թուի լինել՝ քան միոյն»: Եւ ի վերայ հասեալ թագաւորն և վասն Նեստորի՛ թէ ո՞, կամ ուստի, կամ յորո՞ւմ ժողովի, և թէ զի՞նչ խաւսեցաւ: Եւ հրամայեաց զՆեստորեանքն հանել յատենէն անտի արտաքս: Նոյնպէս և վասն Քաղկեդոնի ժողովոյն եհարց, եթէ՛ «ոյք էի՞ն գլխաւորք». և ծանուցին նմա զամենայն, և ասացին՝ եթէ ինքեանք

իսկ ի Նիկիայ և Կոստանդնուպոլսի թագաւորքն Կոստանդիանոս և Թէոդոս մեծն: Իսկ եփեսոս՝ Կիւրեղ Աղէքսանդրու եպիսկոպոսն. և ի Քաղկեդոնի՝ Թէոդորեոս եպիսկոպոսն, որ զՆեսաորին խորհէր»:

Էր անդ Երան անուանեալ կաթուղիկոսն, և այլ եպիսկոպոսունք յԱսորեստանէ և յԱրուստանէ և ի Սուժաստանէ, և յայլոց աշխարհաց. վասն որոյ հրաման ետ արքայ Սոսրով քանդել զամենեցունց նոցա զեկեղեցիան և սրով սատակել զնոսա, թէ ոչ դարձցին ի մոլորութենէն և ելանիցին յարքայական պողոտայն: Իսկ որք զՔաղկեդոնին և զՎրաց և զԱղուանից կաթուղիկոսն, և այլ բազում եպիսկոպոսունք ի յունաց կողմանէ, և իշխանք՝ որք եկեալ էին ի ծառայութիւն պարսից թագաւորին, որով և չըփայքարն ¹ իսկ հրամայեաց տալ. բայց խնդրեաց յետկար ի կողմանցն երկոցունց: ԶՆիկիայն՝ որ առ Կոստանդիանոսիւ. և զԿոստանդնուպոլսին՝ որ առ մեծն Թէոդոսիւ. և զԵփեսոսին՝ որ առ փոքր Թէոդոսիւ. և զՔաղկեդոնին որ առ Մարկիանոսիւ: Եւ զամենայնն քննել և ի վերայ հա-

¹ Այսպէս ի տպ. և ի ձեռ. օրինակին: Առ Ասողկայ, եր. 97՝ զփաքարն: Թուի լինել պարսիկ բառ՝ پاكړ կամ پاكړ, փաքար կամ փայքար, որ նշանակէ զհարկապահանջն և զտուրս հարկաց ի պէտս կալուածատեարց:

ասանել: Եւ իբրև ծանեալ զամենայն հաւաստեալ, և ճշմարտութեամբ ի վերայ եհաս՝ եհարց ցնոսա և ասէ. «Նոքա երեքին ընդէր ոչ ասացին երկուս բնութիւնս՝ բաժանմամբ, որպէս զսոսայս. յայտ է եթէ պարտ է և զմեզ յերկուս բաժանել և երկուս ասել թագաւորս՝ և ոչ մի: Զի և ես յերկուց բնութեանց եմ, թէպէտ ի հաւրէ և ի մաւրէ. թէպէտ ի հոգւոյ և ի մարմնոյ: «Բայց Աստուածութիւնն թէ յամենայն տեղուջ ոչ է, և զի՞նչ կամի՝ զամենայն լինել կամ առնել ոչ կարէ: Աստուածութիւնն զի՞նչ է»: Ապա հրամայեաց հարցանել զԶաքարիաս հայրապետն Երուսաղէմի. և զիմաստասէրն՝ որ յԱղէքսանդրացւոց քաղաքէն, զի զարդարն ասացեն երդմամբ: Եւ նոցա պատասխանի տուեալ ասեն. «Եթէ ոչ էաք մեք խոտորնակս գնացեալ առ Աստուծոյ, և ոչ նա բարկութեամբ խոտորնակս գնացեալ էր առ մեզ. բայց արդ՝ երկուցեալ յԱստուծոյ առաջի ձեր զճշմարիտն ասեմք: Հաւատ ճշմարիտ այն է՝ զոր ի Նիկիայն ասացին առ երանելւոյն Կոստանդիանոսիւ: Եւ նմին միաբան Կոստանդնուպաւսին և Եփեսոսին. և նոցին միաբան Հայոց հաւատն ճշմարտութեամբ. իսկ Քաղկեդոնի ասացեալն ոչ է միաբան նոցին, որպէս ձեր բարերարութիւնդ ծանեալ»: Եւ հրաման տուեալ թագաւորն խնդիր առնել ի գանձու տեղւոյն, և գտին զրեալ զՆիկիայն հաւատս ճշմարիտս, և ի վե-

րայ հասեալ ըստ միաբանութեան հաւատոյ աշխարհիս Հայոց, որ էր կնքեալ մատանեալ Կաւատայ արքայի և որդւոյ նորա Սոսրովու: Յորոյ վերայ հրաման ետ արքայ Սոսրով՝ եթէ ամենայն քրիստոնեայք՝ որ ընդ իմով իշխանութեամբս են, հաւատ զՀայոցն կալցեն: Եւ որք միաբանին ընդ Հայոց հաւատոյն ի կողմանս Ասորեստանեայց, Կամյիշով¹ մետրապաւլիտ, և այլք տանն եպիսկոպոս. և աստուածասէր թաղուհի Շիրին. և քաջն Սմբատ. և բժշկապետն մեծ: Իսկ զպատճէն ուղիղ խոստովանութեան աշքայ Սոսրով հրամայեաց կնքել իւրով մատանեալն և տալ ի գանձս արքունի:

Իսկ արդ՝ զի եհան զմեզ Աստուած ի ծառայութենէ խաւարային իշխանութեանն և արժանի արար երկնաքաղաքացի թագաւորութեանդ. ո՞րչափ ևս առաւել պարտիմք խնդրել ի Քրիստոսէ Աստուծոյ վասն բարեպաշտ և աստուածասէր թագաւորութեանդ անշարժ մնալ մինչև յաւիտեանն, իբրև զաւուրս երկնից ի վերայ երկրի հանդերձ յաղթութեամբդ բազմաւ, տիրելով ամենայն տիեզերաց, ծովու և ցամաքի: Որ թէպէտ և մարմնով էք ի մարդկային յազգէ, այլ

¹ Կամյիշով, Kamjesu, որ թարգմանի «յարեալ Քրիստոս», է անուն ոմանց յեպիսկոպոսաց Ասորւոց: Տես Աստեմ. II, 414:

ունիք գտեղիք աստուածային աթոռոյն. և լոյս փառաց աստուածասէր թագաւորութեանդ լցեալ ունի գառ ի ներքոյս ամենայն, պսակեալդ յերկնուստ, պարծանքդ ամենայն քրիստոնէից զաւրութեամբ աստուածային Խաչին նշանաւն, նմանեալդ աստուածասէր, աստուածապաշտ, աստուածաշնորհ, քաջ և յաղթող փրկութենագործ երջանիկն Երակլի հաւրն քոյ, որ փրկեացն զամենայն երկիր ի դառն դահճէն: Եւ այժմ գնոյն շնորհեսցէ Քրիստոս Աստուած ի ձեռն բարեպաշտութեան քոյ:

Եւ որ վասն միաբանութեան հաւատոյ խընդիր հրամայեալ էր առնել, և զգիր բարեպաշտութեան խոստովանութեան արձակեալ էր առ մեզ անարժան ծառայսս, զոր իբրև տեսաք՝ երկրրպագութիւն մատուցաք, և մեծաւ խնդութեամբ փառաւորեցաք զՔրիստոս, և աւրհնեցաք զբարեբարութիւնն: Եւ արդ՝ այսպէս ուսաք զհաւատոցն ճշմարտութիւն: Յովհաննէս աւետարանիչն ասէ. «Ի սկզբանէ էր բանն, և բանն էր առ Աստուած և Աստուած էր բանն»: Եւ նոյն դարձեալ ի կաթողիկէին իւրում ասէ. «Որ էրն ի սկզբանէ՝ զորմէ լուաքն՝ որում ազանատես իսկ եղաք, ընդ որ հայեցաք, և ձեռք մեր շաւշափեցին ի վերայ բանին կենաց: Ահա մարմին եղև բանն, և կեանքն յայսնեցան, և տեսաք և վկայեմք և պատմեմք ձեզ զյաւիտենական կենացն՝

որ էր առ հաւր, և երևեցաւ մեզ»։ Եւ նոյն Յովհաննէս ասէ յաւետարանին, թէ՛ «զաստուած ուրուք չիք տեսալ»։ Եւ Պաւղոս ասէ. «Զոր ոչ ոք ետես ի մարդկանէ, և ոչ տեսանել կարող է»։ Իսկ զիմորդ ասէ, եթէ՛ «ակնատես իսկ եղաք»․ և եթէ՛ «ընդ որ հայեցաք և ձեռք մեր շաւշափեցին ի վերայ բանին կենաց»․ և եթէ՛ «որ էրն առ հաւր, և երևեցաւ մեզ»։ Այն կարի ահագին, որպէս պարտ իսկ է՝ ըստ աստուածութեանն. և այս կարի խոնարհագոյն և մարդասիրաբար՝ ըստ մարդկային բնութեանս։ Բայց յայտ իսկ է. զի զմարմնանալն Աստուծոյ պատմէ, որպէս տէրունականն պատմէ բան՝ եթէ՛ «որ ետես զիս՝ ետեսն զհայր»։ «Զիս՝» ասաց, որպէս զմի, և ոչ «զմեզ» որպէս զերկուս։ Անդ զաստուածութենէն միայն ասէ. «Որ միայն ունի զանմահութիւն բնակեալ ի լոյս ահեղ և անմատոյց»։ Իսկ արդ՝ զմարդկութենէն և զաստուածութենէն. զի անտեսանելին ոչ երևէր, այլ ի տեսանելումն տեսանէին զանտեսանելին. զի ի տեսանելումն հայրենի բնութիւնն աստուածային, և մայրենի բնութիւնն ի մարդկային։ Զի հայրենի բնութիւնն ի մարդկային բնութիւն միացաւ անփոփոխելի միութեամբ։ Եւ ծնաւ մի տեսակ՝ Աստուած և մարդ, որպէս ճրագն։ Տարսոնացին պատմէ. «Մի է, ասէ, Աստուած, և մի միջնորդ Աստուծոյ և մարդկան»։ Իսկ միջնորդն միոյ ուրուք ոչ

է. զի յերկոցունցն գմիութիւնն. որպէս յԱբրահամէ և ի Սառայէ Իսահակ ծնեալ միաբանութեամբ: Այսպէս և Քրիստոս ի Հոգւոյն սրբոյ և ի Մարիամայ ծնեալ մի բնութիւն, անզանգ և անշփոթ միութեամբ, անճառ ըստ աստուծոյ ի հաւրէ, և զի ոչ լուծաւ կուսութիւնն:

Արդ՝ մի է տէր Յիսուս Քրիստոս Աստուած և մարդ. կեանք կախեալ զփայտէ առաջի աչաց, ըստ նախամարգարէին ձայնի, որոյ վիրաւքն բժշկեցաք ամենեքեան: Այսպէս և երանելին Յովհաննէս գմիաւորութիւն պատմէ ի կաթողիկէին իւրում ասելով. «Մա է՝ որ եկն ջրով և հոգւով և արեամբն Յիսուս Քրիստոս. ոչ ջրով միայն՝ այլ արեամբ և ջրով. և հոգին է, որ վկայէ, զի հոգին իսկ է ճշմարտութիւն: Սոքա երեքին են, որ վկայեն. հոգին և ջուրն և արիւնն. և երեքին մի են: Եթէ գմարդկան ինչ գվկայութիւն ունիցիմք, ապաքէն Աստուծոյ գվկայութիւն մեծ է, զոր վկայեաց ի վերայ որդւոյ իւրոյ, եթէ՛ դա է որդի իմ սիրելի ընդ որ հաճեցայ. դմա լուարուք»: Եւ ոչ բաժանեաց յերկուս բնութիւնս, և յերկուս անձին, և յերկուս միտս. այլ «դայն» և «դմայն» ասելով՝ գմիութիւնն յայտ արարեալ: Որպէս և սոյն իսկ աւետարանիչն յայտնէ ասելովն, եթէ՛ «Հոգին և ջուրն և արիւնն, և երեքին մի են»: Եւ ի միւսումն վայրի ասէ. «Եւ արիւնն Յիսուսի որդւոյ նորա սրբէ գմեզ յամենայն մե-

դաց»։ Ահա որդի Աստուծոյ է Յիսուս Քրիստոս, և որդի մարդոյ. և երկօքինն ի միասին մի բնութիւն։ Արդ՝ զի անմարմին և անմահ է աստուածութիւնն, ամենեցուն յայտնի է. բայց այն առաւել զարմացմամբ և բարերարութեամբ լի, սքանչելիք և յոյժ մարդասիրութեան նշանակ։ Զի անմարմինն մարմնանայր, և անտեսանելին տեսանիւր, անշաւշափելին շաւշափիւր, անժամանակն սկսանիւր, որդին Աստուծոյ որդի մարդոյ լինէր, և զմարդկութիւն իւր խառնէր ի թիւ Աստուածութեանն իւրում։ Արդ՝ զխոնարհելն մահու չափ և մահու խաչի՝ առաքեալն Աստուծոյ ասէ, եթէ՝ «մինչ թշնամիքն էաք, հաշտեցաք ընդ Աստուծոյ մահուամբ որդւոյ նորա»։ Եւ զարձեալ ասէ. «Որ յիւր որդին ոչ խնայեաց, այլ վասն մեր ամենեցուն մատնեաց զնա»։ Եւ զարձեալ, «եթէ էր ծանուցեալ՝ ոչ արդեաւք գտէրն փառաց ի խաչ հանէին»։ Եւ զարձեալ, եթէ՝ «Աստուած գորդին իւր առաքեաց ի նմանութիւն մարմնոյ մեղաց՝ և վասն մեղաց (աշխարհի). և զատապարտեաց զմեղս ի մարմնի անդ»։ Զի՛նչ լցէ «զատապարտեացն». այն է, զի խափանեաց զայն ուր զիշխանութիւն մահուն ունէր, այսինքն զսատանայ։ Իսկ զինչ և առ մշակս այգւոյն ասիցէ տէրն, եթէ՝ «Իբրև մերձեցաւ ժամանակ պտղոյն, առաքեաց զծառայս իւր առնուլ զպտուղ նորս. և կալեալ մշակացն

զժանուայս նորա՝ զոմանս տանջեցին, զոմանս քարկոծեցին, զոմանս սպանին. յետոյ առաքեաց զորդի իւր՝ ասէ. թերևս ամաչեսցեն յորդոյ աստի իմմէ: Իսկ մշակքն իբրև տեսին զորդին, ասեն. սա է ժառանգն, եկայք սպանացուք զսա. և մեր եղիցի ժառանգութիւնն: Եւ հանեալ զնա արտաքոյ այգւոյն սպանին: Արդ՝ ոչ միայն բանն է որդի Աստուծոյ: այլ և բանն և մարմինն. և մարմին բանին ի միասին. զի թէպէտ և մարդ է մարմինն. այլ և Աստուած է: Արդ՝ որք ի սկզբբանէ ականատեսք և սպասաւորք եղեն բանին՝ աշակերտաց իւրոց յայտնապէս ուսուցին: Եւ նոքա դարձեալ իւրեանց աշակերտաց զնոյն աւանդեցին: Եւ դարձեալ զնոյն աւանդութիւն գրով հաստատեցին: Եւ բազումք յառաքելոցն ընկալան զձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան. որպէս զՅուստիանոս: և զՆնանկլիտոս և զԿղեմենտոս ի Հռոմ, և զԱնանիաս յԱղէքսանդրիա, և զՇմաւոն Կղէովպեանց յԵրուսաղէմ, և զԴիոնէսիոս Արիսպագացի յԱթէնս և զմիւս և Դիոնէսիոս ի Կորնթոս, և զմիւս Տիմոթէոս յԵփեսոս, և զՏիտոս ի Կրետէս, և զՊաւղիկարպոս ի Չմիւռնիա Ասիացւոց, և զԵւոզիա՝ որ է Պետրոս յԱնտիոք, և Երենիոս Գալիլեացի աշակերտ Պաւղիկարպոսի յեկեղեցւոջն Լաւողիկեցւոց: Եւ այլ ևս անթիւ բազմութիւն սքանչելի եպիսկոպոսաց և քահանայից հոգեկիր ճարտասանից, փիլիսոփա-

յից, և սքանչելի մանկանց եկեղեցւոյ, որք զճըշմարիտ հաւատս եկեղեցւոյ ըստ առաքելական ձայնին գրով դրոշմեցին յիւրաքանչիւր յեկեղեցիս: Յայտնի ի Նիկիական ժողովոյն է, զի և նոքա լիով էին ամենեքին աշակերտք, որք յառաքելոցն ընկալան, և ի Նիկիայ զնոյն հաստատեցին: Քանզի ասացին զՈրդւոյ, եթէ «նոյն բնութիւնն Հաւր, որով ամենայն ինչ եղև յերկինս և ի վերայ երկրի. որ յազագս մեր մարդացաւ և յազագս մերոյ փրկուլթեան»: Այսպէս և սուրբն Գրիգոր յառաջնոցն ուսեալ՝ մեզ վարդապետեաց, եթէ՛ «որ ի մարմինն հաւատացին՝ ծանոյց նոցա զԱստուածութիւնն իւր. և որք ի մարմնոյն գթեցին՝ ուրացան զբնութիւնն նորա: Քանզի մարմնացաւ ի մի բնութիւն. և խառնեաց միացոյց զմարդկութիւնս ընդ իւրում աստուածութեանն՝ զանմահն ընդ մեռելոտւոյս, զի զամենայն մարդիկ անքակ արասցէ յանմահ աստուածութենէ իւրմէ»: Արդ ունիմք մեք հաւատս, ոչ ի նորագունից սահմանեալ, այլ որպէս ընկալաք մեք ի սուրբ առաքելոցն ի ձեռն հայրապետին մերոյ սրբոյն Գրիգորի վարդապետելով զՏրդատ արքայ և զիշխանսրն Հայոց աշխարհին, դողցես եթէ լ ամաւր յառաջ քան զԿոստանդիանոս: Նաև սուրբն Ղեւոնդ մեծ արքեպիսկոպոսն Կեսարու, ուր սնեալ և ուսեալ էր սուրբ Գրիգորիոս, որ և ձեռնադրեացն իսկ զնա ի քահանայապետութիւն, և նա

զնոյն հաստատեաց զաւանդութիւն: Երկրորդ անգամ զարձեալ ի Նիկիայն ժողովեցան սուրբ և ճշմարիտ հարքն հրամանաւ աստուածասէր Թագաւորին Կոստանդիանոսի, և ի բաց բարձին զամբարիշտ աղանդոյն մոլեգնութիւնն, և սերմանեցին հաւատս ճշմարիտս ընդ ամենայն տիեզերս: Ուստի և մերն հանդիպեալ անդ սուրբն Ռատակէս որդի սրբոյն Գրիգորի՝ որ ընկալաւ զհրամանս հաւատոյ ի սուրբ ժողովոյն և ի մեծ Թագաւորէն Կոստանդիանոսէ, բերեալ մատոյց սուաջի քրիստոսասէր Թագաւորին Տրդատայ և սուրբ քահանայապետին Գրիգորի հանդերձ հրամանաւք երջանիկն Կոստանդիանոսի: Եւ ի վերայ այնորիկ հաստատեալ կամք, և բաւական համարիմք զնոյնս ի վարդապետութիւն ուղիղ հաւատոյս ըստ ասացելումն՝ «մի փոփոխեր զսահմանս հաւատոյ՝ զոր հաստատեցին հարքն քոյ»:

Եւ զարձեալ երկրորդ անգամ յորժամ հանդերձեցաւ Թագաւորն Տրդատ, և առ ընդ իւր զսուրբ եպիսկոպոսն Գրիգորիոս և զնորին որդին զՌըստակէս եպիսկոպոս, և ի գինուորական կողմանէն զչորեսին գահերէցս իւրոյ տաճարին, և հանդերձ հ հազար արանց ընտրելոց գլխաւորաց յամենայն սահմանացն իւրոց՝ գնաց ի Հռոմ տեսանել զԿոստանդիանոս: Որ իբրև տեսին զմիմեանս՝ առաջի կալաւ Կոստանդիանոսի զսուրբն Գրիգորիոս, և նա խոնարհեալ յոտս սրբոյն Գրի-

գորի, զի աւրհնեսցի ի նմանէ: Յայնժամ միջնորդ
կալան զհաւատան՝ որ ի տէր Յիսուս Քրիստոս, և
երդմամբ միաւորեցան երկոքին թագաւորքն ան-
շուշտ ունելով զխաղաղութիւն ընդ միմեանս մին-
չև յաւիտեան ի մէջ թագաւորաց երկոցունց: Եւ
ևս հաստատեցին առ մեզ զհաւատոցն զճշմար-
տութիւնն, զոր հիմնադրեաց մեզ սուրբ Հոգին:

Չայլ ժողովան ուրեք ուրեք լեալ մեք ոչ
գիտեմք. և մեք այսպէս համարիմք՝ եթէ այդ
աստուածասէր պալատանդ յերանելոյն Կոստան-
դիանոսէ և ի ժողովոյն Նիկիոյ ունի զհաւատոցդ
հիմնադրութիւն: Եւ ամենայն որ աւելի քան
զայն ունի, թէ և յերկնից հրեշտակ իցէ՝ նզո-
վեալ եղիցի: Արդ ամենայն վարդապետք եկե-
ղեցւոյ՝ որք փիլիսոփայական արուեստիւ գերա-
զանցեալք և աստուածային տեսութեանն հասու
լեալ, ճշմարիտ հիմնադրութիւն ընկալեալ ի սուրբ
առաքելոցն՝ այտի ի ձէնջ աւետարանեցին ընդ
ամենայն տիեզերս: Սուրբ և ճշմարիտ կաթո-
ղիկոսն մեր Գրիգորիոս ի Կեսարիա Կապադով-
կացւոց սնեալ և ուսեալ վարդապետեաց մեզ,
յոր հիմնեցեալ անշարժ կամք մինչև ցայժմ, և ի
վերայ նորա ունիմք վարդապետս զսուրբ հարսն
ճշմարտապատումս՝ որ ամենեքեան զՆիկիայն
խաւսեցան. Յուստիանոս, Դիոնէսիոս և Բեկաովր՝
Հոռոմայ եպիսկոպոսք և Դիոնէսիոս Աղէքսանդ-
րացի. և Պետրոս վկայ. և Թէոփիլոս. և Աթա-

նաս. և Կիւրեղ Աղէքսանդրացի եպիսկոպոս, և Բարսեղ Կեսարու եպիսկոպոս. և Գրիգոր Նազիւացու. և Գրիգորն Նէոկեսարու սքանչելագործ. և Գրիգոր Նիւսացի՝ եղբայր Բարսղի. և այլ անթիւ հովիւք ուղղափառութեան համաբարբառք նոցին, որոց պատմութիւնքն յայտնի են:

Արդ՝ զի թշնամիք աստուածաշտուութեանն բազում անգամ արշաւեալ կորուսին գերկիրս մեր. և որպէս մարդիկ երկիրս կորուսին, և զկտակարանս եկեղեցւոյ և զվարդապետս նոյնպէս սպառեցին: Եւ արդ՝ կտակարանս և վարդապետս ոչ գոն. զգիրս և զգտրութիւն մեք ոչ դիտեմք. բայց որչափ ինչ մնացեալ են ի տեղիս տեղիս վարդապետական պատմութիւնք՝ ուսուցանեն մեզ այսպէս ճշմարտութիւնսն հաւատոցն, որ ի Նիկիայն աւետարանեցաւ լոյս յորս փութով հասանէր Ռատակէս, որզի սրբոյն Գրիգորի. և այսպէս քարոզեցաւ ձայն սիւնհոգոսական ժողովոյն Նիկիայ:

ՀԱՆԳԱՆԱԿ ՆԻԿԻԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅՆ

«Հաւատամք ի մի Աստուած հայր ամենակալ յարարողն երկնի և երկրի երևելեաց և աներևոյթից: Եւ ի մի տէր Յիսուս Քրիստոս որզի Աստուծոյ ծնեալ յԱստուծոյ Հաւրէ միածին, այսինքն յէութենէ Հաւր: Աստուած յԱստուծոյ. լոյս ի լուսոյ. Աստուած ճշմարիտ. յԱստուծոյ ճշմարտէ,

ծնեալ և ոչ արարեալ: Նոյն բնութիւնն Հաւը, որով ամենայն ինչ եղև յերկինս և յերկրի երևելիք և աներևոյթք: Որ յաղագս մեր մարդկան և վասն մերոյ փրկութեան իջեալ մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն՝ հոգևովն սրբով: Որ և (էառ) հոգի, և մարմին, և միտք, և ամենայն որ ինչ է ի մարդ՝ ճշմարտապէս և ոչ կարծեալք. չարչարեալ, այսինքն խաչեալ, թաղեալ, և յերիւր աւուր յարուցեալ, ելեալ ի յերկինս նովին մարմնով (նստաւ ընդ աջմէ հաւը: Գալոց է նովին մարմնովն և) փառաւք հաւը, դատել զկենդանիս և զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան: Հաւատամք և ի սուրբ Հոգին յանեղ և ի կատարեալ՝ որ խաւսեցաւ յաւրէնս և ի մարգարէս և յաւետարանս, որ էջն ի Յորդանան քարոզեաց յառաքեալս, և բնակեցաւ ի սուրբս: Հաւատամք և ի մի միայն ընդհանրական եկեղեցի, ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն, և ի թողութիւն մեղաց. ի յարութիւն մեռելոց, ի դատաստանն յաւիտենից հոգւոց և մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից և ի կեանսն յաւիտենականս: Իսկ՝ ոյք ասեն՝ էր երբեմն յորժամ ոչ էր Որդի, կամ էր երբեմն յորժամ ոչ էր սուրբ Հոգի. կամ թէ յոչէից եղեն, կամ յայլմէ էութենէ կամ ի գոյութենէ ասեն լինել զորդի Աստուծոյ, կամ զսուրբ Հոգին. կամ փոփոխելի, կամ այլայլելի. զանպի-

սխան նգովեմք. զի և զնոսա նգովէ կաթուղիկէ առաքելական եկեղեցի:

Իսկ մեք փառաւորեսցուք՝ որ յառաջ քան զյաւիտեանս, երկիրպագանելով սրբոյ երրոգութեանն և միասնական Աստուածութեանն Հաւր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ. այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն»:

Եւ ապա կոչեցան ի Հռովմ, և յանդիման եղեն Կոստանդիանոսի արքայի, և ուսուցին նմա զհաւատս ճշմարիտս, և վկայութեամբ հաստատեցին զհիմնադրութիւն հաւատոյն:

Յամի (երկերիւր ութսուն և չորրորդի¹) կենարարին և փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի թագաւորէ Դիոկղետիանոս երեք ընկերաւքն թագաւորութեանն Հռովմայեցւոց: (Եւ) յարուցին հալածանս ի վերայ քրիստոնէից, և աւերեցին զամենայն եկեղեցիս յամենայն տէրութեանն իւրեանց: Եւ յամի եւթանասուն և հինգերորդի (կենացն) մեռաւ Կոստանդէս, և թագաւորեաց Կոստանդինոս որդի իւր ի Գալլիա և ի Սպանիա. և էր քրիստոնեայ ճշմարիտ: Եւ ճակատ ընդ

¹ Թողաք զուղղադրեալն յառաջին հրատարակչէ պատմութեանս. իսկ ի ձեռ. օրին. էր՝ յամի ժգ երեքսասաներորդի:

Մաքսիմիանոսի և ընդ Մաքսիմինոսի որդւոյ նորա, և ընդ Լիկիանոսի, և ընդ Մարկիանոսի, և յաղթեաց նոցա, և կոտորեաց զնոսա. քանզի հաւատաց ի մի Աստուած տէր ամենայնի և յորդի նորա Յիսուս Քրիստոս: Եւ գիտաց՝ եթէ նա ետ նմա զյաղթութիւնն. և հրաման ետ քրիստոնէիցն շինել զեկեղեցիս, և ազատել զտեղիս՝ ուր եղեալ էին մարտիրոսք, և մեծաւ պատուով մեծարէր զքրիստոնեայսն: Եւ հրաման ետ ամենայն եպիսկոպոսաց ժողովիլ ի Նիկիա քաղաք. և ժողովեցան եպիսկոպոսունք և սուրբք բազումք: Եւ եղեն անդ աւուրս ժե. և ապա եմոյծ զնոսա ի պաղատն. և մինչ ժողովեալ կային միահամուր յոսկեզաւծ պատշգամի միոջ, եմուտ եկաց ի մէջ նոցա, և խոստովան եղև, եթէ՛ քրիստոնեայ եմ և ծառայ տեսոն Աստուծոյ ամենակալի, և Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյ նորա սիրելւոյ: Եւ եղև խնդիր ամենայն եպիսկոպոսաց վասն հաւատոյ առաջի Կոստանդիանոսի արքայի. քննեցին զգիրս, և գրեցին հաւատս ճշմարիտս, որ ի Նիկիայն աւետարանեցաւ մեզ:

Արդ՝ ի Ներովնէ կայսերէ մինչև յերջանիկն Կոստանդիանոս, և ի Կոստանդիանոսէ մինչև ի Մարկիանոս թագաւոր, ամենայն վարդապետաց գլխաւոր առաջնորդաց եկեղեցւոյ ի քաջէն Թէոփիլէ ի մեծ ճարտարապետէն սկսեալ արուեստաւոր քաղաքացն Եզիպտացւոց և Աղէքսանդ-

րացւոց և Հոռմայեցւոց և Կոստանդնուպաւլսեցւոց և Անտիոքացւոց և Կեսարացւոց և Աթենացւոց, և Կիւլիկեցւոց, և միանգամայն ընդհանուր ամենայն վարդապետաց եկեղեցւոյ. յաւուրս Մարկիանոսի ի ձեռն տումարին Լևոնի. Թէոդորիտոս գլուխ Քաղկեդոնի ժողովոյն՝ զոր նայն հաստատեաց չառափառութեամբ: Եւ մեզ մի լիցի պարծիլ. բայց միայն ի Խաչն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Նաև Դաւիթ իսկ պարծի ի խաչ որդւոյ իւրոյ. և ոչ անարգանս համարեցաւ Աստուածութեանն. այլ երբեմն կառք Աստուծոյ ասաց տէր, և երբեմն լեառն Սինեայ. և երբեմն բարձրութիւն երկնից: Քանզի ասէ. «կառք Աստուծոյ բիւրապատիկք, հազարք ուղղիչք և տէր ի նոսա ի Սինէ սրբութեան: Ել ի բարձունս և գերեաց զգերութիւն», և զայլն ևս: «Կառք Աստուծոյ բիւրապատիկք, հազարք ուղղիչք, և տէր ի նոսա»: Զի բիւրապատիկ է զաւրութիւն և փառք Խաչին Քրիստոսի, որ բարձեալ ի վեր ունի զարարիչն երկնի և երկրի: Եւ հազարքն ի Հրէից կանգնեցին զնա: «Եւ տէր ի նոսա ի Սինէ սրբութեան»: Յոյսք արդեաւք ի նոսա. յայտ է ի բիւրապատիկ զաւրութիւնն, և ի փառս Խաչին. ուստի և զգերութիւնն թափեաց, և վասն այնորիկ մեք ոչ ամաչեմք ասել ցորդին Աստուծոյ. «սուրբ և անմահ՝ որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա՛ մեզ»:

Իսկ վասն տէրունեան խորհրդեանն՝ զոր մեծաւ զգուշութեամբ բաշխեմք, այսպիսի ինչ վասն զի՝ ոչ ունիմք իշխանութիւն զսուրբն յասուրբան մատակարարել: Վասն զի ունիմք մեք կանոնք համաշխարհական կարգաց և աւրինաց, արանց և կանանց. զի որք կուսութեամբ զուգին՝ համարձակութեամբ վայելեն ի տէրունական մարմնոյն: Ըստ այնմ, թէ՛ «պատուական է ամուսնութիւն ամենեւեմք, և սուրբ են անկողինք»: Իսկ երկրորդեանքն, և եթէ մին կոյս իցէ, և միւսն երկրորդական՝ հրամայէ ապաշխարել երկոցունցն ի միասին զերեամ մի, և ապա հաւասարել աւրինաց: Իսկ զերրորդեանսն և զչորրորդեանսն ոչ ընդունի եկեղեցի, և ոչ իսկ իշխեն տալ զանուն հաղորդութեանն. ըստ այնմ թէ՛ «որ ուտէ և ըմպէ անարժանութեամբ, դատաստան անձին իւրում ուտէ և ըմպէ. զի ոչ խտրէ զմարմինն տեառն»: Եւ Աստուածայինն բողոքէ ձայն՝ «մի տալ զսրբութիւն շանց»:

Նաև ի տախտակսն քարեղէնս զմի ի տասն պատգամացն «զմի շնարհ» իւրով մատամբն գրեաց: Այլ տեսանեմք՝ զի և կարի իսկ ի հինսն և յառաջին փիլիսոփայսն պիղծ և գարշելի համարեալ էր պոռնկութիւնն: Զի Սողոմնի Աթենացւոյ աւրէնս եգեալ Աթենացւոցն ի բաց կալ ի պոռնկութենէն և ոչ ընդունել զպոռնկորդին ի ժառանգութիւն: Ղիկուրգոս Ղակեղովմայեցի աւ-

ըէնս եղ Ղակեղովմացւոց՝ ի բաց կալ ի պոռնկութենէն, և ոչ թաղել իսկ զպոռնկորդին:

Աթէանով¹ ոմն զկին մարդ գաշակերսա Պիլթազորայ հարցեալ եղև, թէ՛ յետ քանի՛ աւուր մերձաւորութեանն ի կին մարդ, արժան է յարքունիս մտանել»: Եւ նա ասէ. «յիւրմէն աւրէն է. յաւատարէն և ոչ բնաւ»:

Իսկ եթէ նոցա այնպէս զողջախոհութիւնն համբուրեալ, որչափ ևս առաւել երկիւղիւ արժան իցէ և մեզ զառաքելականն կատարել զձայն, եթէ՛ «փախերուք ի պոռնկութենէ»։ զի թէպէտ և ոչ ոք է արդար և ոչ մի, այլ ոչ եթէ պարտ իցէ ի ձեռն յանդգնութեան զաստուածային զմարմինն թշմամանել: Զի՞ պիղծն մերձեսցի բերան, կամ զիտորդ դողունն ոչ կալաւ զճաշակողն՝ ի հուրն կենդանի աներկիւղաբար մերձենալ. այլ ունելեալք, և ոչ մարգարէն արժանաւոր լինէր ճաշակել զնա, այլ միայն մերձենալով ի շրթունս նորա անդէն ընկալաւ զմաքրութիւն:

Իսկ արդ՝ արժան իցէ անսրբոցն և պղծոցն յերկրաւորացս յանդգնել յարքունիս: Եւ կամ ո՞ իսկ թոյլ տացէ մտանել, և կամ թէ ո՞չ հալածականս փախիցէ. այլ մանաւանդ եթէ և կամեսցի ևս յարքունական սեղանոյն վայելել. ո՞րչափ ևս առաւել յերկնաւոր թաղաւորին յարքունիս ու-

¹ Ի ձեռ. օրին. էր՝ զթէանով:

նիցի ոք համարձակութիւն մտանել ոչ ունելով հանդերձ մաքրութեան, և աներկիւղ լրբութեամբ մտիցէ ի հուրն կենդանի, և ճաշակեսցէ յարքունական և յերկնային սեղանոյն. այլ ոչ տարհալած լեալ արտաքս մերժեսցի, ըստ այնմ, թէ՛ «Ի բաց կացէք յինէն ամենեքեան՝ ոյք գործէք զանաւրէնութիւն»:

Մեք ընկալաք ի սրբոյ Գրիգորէ՛ և յաստուածասէր թագաւորացն Կոստանդիանոսէ և ի Տրդատայ, և յետ անորիկ ապա կարգեցաւ մեզ Նիկիական լոյսն ի ձեռն նորին իսկ երջանիկն Կոստանդիանոսի, և ի նորին աւանդութեան վերայ հաստատեալ կամք, և ոչ խոտորիմք ի նմանէ ոչ յաջ և ոչ յահեակ:

Եւ վասն այլ ժողովոց՝ որպէս և վերագոյն ասացաք, ճշմարտիւ ինչ մեք ոչ գիտեմք, բայց որպէս հին վարդապետացն ասացեալ է, սուրբ և ճշմարիտ ասացեալ է զժողով՝ որ ի Կոստանդնուպալիս ժողովեցան ի խափանումն Նեստորի: Զքաղկեդոնի ժողովն չասացին ճշմարիտ. քանզի ասացին առաջնորդք ժողովոյն այնորիկ որ յնփեսոս, զմիտսն Նեստորի ունէին, բայց ոչ իշխէին ի վեր հանել: Եւ թէպէտ և արարին զժողովն Եւտիքի ամբարշտութեանն, նման նորին այլանդակութեանն՝ զիւրեանց հաստատեցին չարափառութիւն. քանզի Եւտիքոսն այն վրիպեալ ասէր թէ՛ «յերկնից եբեր Քրիստոս զմարմինն»:

Իսկ նոքա զմի Քրիստոսն յետ միանալոյ բանին և մարմնոյ՝ յերկուս բնութիւնս բաժանեցին, և ետուն կարծիս՝ զսուրբ զԵրրորդութիւնն չորրորդութիւնն յաւելլով: Քանզի գտեալ զՏումարն Աւետի արձան չարափառութեան իւրեանց՝ ի վերայ նորին հաստատեցին զիւրեանց զժնդակութիւն, և ասացին զմի տէր Յիսուս Քրիստոս յերկուց բնութեանց՝ ոչ ինչ բարձեալ բնութեանցն զանազանութիւն: Վասն միանալոյն առաւել ողջախոհել զաւրութիւն երկաքանչիւր բնութեանց, և զերկաքանչիւրսն ի մի մի դէմս միաւորեալ. ոչ Աստուածային բնութեանն տալ զմարդկային բնութեանն նուաստութիւնս, և ոչ մարդկային բնութեանն՝ զաստուածային բնութեանն ճոխութիւն:

Անարժան և անկարելիս համարել՝ Աստուծոյ մարդ լինել, և ի կնոջէ ծնանիլ, և զամենայն կրել զմարդկային կիրս, և ի Սաշին բեւեռիլ և մեռանիլ:

Արդ՝ եթէ այդ ամենայն անկարելի էր լինել ըստ մարմնոյ իւրոյ բանին Աստուծոյ, անկարելի էր ապա կուսին առանց առն յղանալ, և անապական ծնանիլ զմարդացեալն Աստուած. և անկարելի էր մարդումն ի հինգ նկանակէ զհինգ հաղարսն կերակրել. և զջուրն ի գինի փոխել. և թքովն զաչս կուրին բանալ. և ի վերայ ջրոյն շրջել. և զգեւս հալածել. և զմեռեալս յարուցա-

նել. և դայլան ևս: Իսկ մեք և ամենեքին՝ որ
 զուղիղն խոստովանիմք, զի չէր լոկ մարդկային
 մարմինն, այլ Աստուածութիւնն էր ի մարմինն:
 Իսկ դայնոսիկ՝ որ յետ միաւորութեանն պատա-
 ռեն բաժանմամբ, խոտեմք և նզովեմք ըստ երա-
 նելւոյն Կիւրղի Աղէքսանդրացոյ՝ որ ասէ՝ «Եթէ
 ոք ոչ խոստովանեսցի՝ եթէ Աստուած է ճշմար-
 տութեամբ էմմանուէլ, վասնորոյ Աստուածածին
 կոյն Մարիամ ծնեալ ընդ մարմնոյ զմարմնա-
 ցեալ զբանն Աստուած, նզովեալ լիցի»: «Եթէ ոք
 ոչ խոստովանեսցի ի մարմնի բնութեամբ միա-
 նալ բանին Աստուծոյ, և մի Քրիստոս գնոյն
 հանդերձ մարմնով Աստուած՝ միանգամայն և
 մարդ, նզովեալ լիցի»: «Եթէ ոք զմի Քրիստոս
 բաժանեսցէ յերկուս դէմս յետ միանալոյն. և
 միայն մերձաւորութիւն և յարելութիւն ասիցէ,
 իբրև պատուով և կամ ճոխութեամբ զաւրու-
 թիւն գտեալ, և ոչ միութիւն բնութեամբ, նզո-
 վեալ լիցի»: Եւ մեզ տէրունական բողոքէ ձայնն՝
 «Այնպէս լուսաւորեսցի լոյս ձեր առաջի մարդ-
 կան, այսինքն հաւատոյն ճշմարտութիւն, որպէս
 զի տեսանիցեն զգործս ձեր բարիս, և փառաւոր
 առնիցեն զհայր ձեր՝ որ յերկինս է»:

Իսկ մեք որպէս ընկալաք զհրամանս երկնա-
 քաղաքացի և բարեպաշտ քո թագաւորութեանդ՝
 քաջ արանց արքայ Կոստանդին, լաւագոյն հա-
 մարեցաք զսահմանադրութիւնն ուղղափառ հա-

ւատոյն՝ գոր ընկալանն հարքն մեր ի բուն առաջին վարդապետացն, գործով ծանուցանել առաջի աստուածասէր և բարեպաշտ թագաւորութեանդ ի ձեռն պատճէնիս: Զի և մեր անարժանութեանս շնորհեցէ Աստուած արժանաւորապէս խնդրել յԱստուծոյ զգիտութիւն բարւոյ, և տւրհնել զաստուածասէր և զբարերար տէրութիւնդ, զի յաւիտեան տիրեսցես ի վերայ ամենայն երկրի, ծովու և ցամաքի, յաղթութեամբ բազմաւ:

Գ Լ Ո Ւ Մ Լ Գ.

Յարձակումն հազարացոց, և անցք ինչ ի հոռոմս:

Ճառեցից դարձեալ զրուցելով զբանս ըստ չարիս հասելոյ ի վերայ մեր ժամանակի՝ վասն պատառման առագաստին հին հաւատոյ, և շնչել ի մեզ մահաբեր խորշակին, որ տապախառն արարեալ զմեծամեծ վարսաւոր զեղեցիկ ծառս մատաղատունկս բուրաստանաց, և այս յիրաւի. զի տեսառն մեղաք, և բարկացուցաք զսուրբն Իսրայէլի: «Եւ թէ ախորժիցիք և լուիջիք ինձ, ասէ, զբարութիւնս երկրի կերիջիք. ապա թէ ոչ կամիջիք լսել ինձ՝ սուր կերիցէ զձեզ, զի բերան տեսառն խաւսեցաւ զայս»: Զսոյն իսկ մրրիկ ի վերայ Բաբելոնի տեսանի, այլ եկեալ հասեալ ի վերայ ամենայն երկրի. վասն զի մայր է ա-

մենայն ազգաց Բաբելոնի, և թագաւորութիւն նորա թագաւորութիւն կողմանց հիւսիսոյ:

Իսկ հարաւային անդ քան գնոսա, այսինքն Հնդիկք՝ և ի նոսին կողմանէ ազգք բնակեալք յանապատին մեծի, ուրանաւր որդիքն Աբրահամու, որ ի Հագարայ և ի Քետուրայ ծնեալք. Իսմայէլ. Ամրամ. Մադան. Մադիամ, Յեքսան, Յեսբոկ. Մելիսաւէ: Եւ որդիքն Դովտայ՝ Ամոն և Մովաբ: Եւ որդիքն Եսաւայ՝ այսինքն Եդոմ: Եւ այլք ևս, որ էին ի հարաւակողմն Հնդկաց նոցին ի հիւսիսոյ կողմանէ, ի մեծ և յահագին անապատէն, ուրանաւր Մովսէս և որդիքն Իսրայէլի բնակեալ էին՝ զոր ասաց մարգարէն, եթէ՝ «Որպէս մըրիկ ի հարաւոյ ընթացի, յանապատէ գնացեալ յահեղ տեղւոջէ», այն է անապատն մեծ և ահագին, ուստի մըրիկ ազգացս այսոցիկ փոթորկեալ ել և կալաւ զամենայն երկիր, կոխեաց և եհար գնա: Եւ կատարեցաւ ասացեալ, թէ՝ «զագանն չորրորդ՝ չորրորդ թագաւորութիւն կացցէ ի վերայ երկրի, որ առաւել է չարեաւք քան զամենայն թագաւորութիւնս, որ արար անապատ զամենայն երկիր»:

Եւ արդ՝ զի՛նչ ևս զՀոռովմոց թագաւորութեանն ասացից զխռովութիւն և զազէտս կործանման՝ որ ոչ երբէք դադարեաց յընտանի պատերազմին. և հեղումն արեան կոտորածոյ արանց գլխաւորաց և խորհրդականաց ի թագաւորու-

Թեանն, զոր ասացին խորհել խորհուրդ մահու ի թագաւորին վերայ: Եւ վասն այսորիկ կոտորեցին զամենայն արս գլխաւորս, և ոչ մնաց ի թագաւորութեանն այր խորհրդական. զի միահամուռ կոտորեալ սպառեցան բնակիչք աշխարհին, և իշխանքն՝ որ ի թագաւորութեանն: Սպանին և զԴէորդ Մագիստրոս, և զՄանուէլ զայրն առաքինի՝ որ էր աներ Սմբատայ ասպետի որդւոյ մեծին Սմբատայ Խոսրովայ Շումն կոչեցելոյ: Զորմէ ասացին ոմանք տեսանել ի գիշերի ճրագունս լուցեալս ի տեղւոջ սպանման նորա: Եւ արկին զՍմբատ յաքսորն. վասն զի պարտաւորեցին զնա զաւրն իւրեանց ի յապստամբութեան յետ իրացն եղելոց. զի ասացին զնմանէ ընդ թագաւորին՝ թէ՛ «ասէր նա՛ թէ պարտ է արեան Մագիստրոսին խնդիր առնել»: Եւ իշխան զաւրուն, որ յայնմ կողմանէ՛ և սիրելի ամենայն զաւրացն: Եւ Սմբատ էր իշխան զաւրու Թրակացւոց իշխանացն. և Մանուէլ գործէր ի Կոստանդնուպալիս զգործ Մագիստրէի: Եւ ոչ կոչեաց թագաւորն զՄագիստրոսն համարձակապէս իշխանութեամբ՝ երկուցեալ յապստամբութենէն զաւրացն. այլ կոչեաց առ ինքն զասպետն Սրմբատ՝ և երդմնեցոյց զնա ի Խաչն տէրունական՝ որ ընդ անձին իւրում՝ զի մի ումէք հանցէ զբանսն ի վեր, և արձակեաց զնա ի զաւրս իւր. և զի խաւսեսցի ընդ Մագիստրոսն խաղաղու-

Թեամբ՝ տարցի գնա խաբելով: Իսկ նա երթեալ ոչ կարաց գնա խաբել, և մանաւանդ զի ոչ թագուցաւ ի նմանէ բանն: Ապա խաւսեցաւ ընդ ամենայն իշխանս զաւրուն, և ետ նմա հրամանն արքունի: Իսկ նոքա և ամենայն զաւրն իբրև ոչ կարացին ընդդիմանալ արքունի հրամանին, ետուն գնա ի ձեռս նոցա. զոր կալեալ կապեցին գնա՝ և տարան յանդիման թագաւորին. և վասն այսորիկ զաւրք Թրակացւոց իշխանացն խորհեցան ի վերայ նորա մահ, և ասացին գնմանէ պատճառս ապստամբութեան խորհելոյ՝ զի մեռցի. բայց արքայն խնայեաց ի նա, և մերժեալ ի նոցանէ ապրեցոյց գնա:

Գ Լ ՈՒ Մ Լ Ե.

Պատերազմ Իսմայէլացւոց ընդ Պարսից և բառնալ զտէրութիւն Պարսից. մահ Յազկերտի. Մարաց և Հայոց ծառայել Հաղարացւոց. Կոստանդնի զալ ի Հայս. պատրաստութիւն Իսմայէլացւոց ընդ Յոյսս. և վասն Հայոց կաթողիկոսին Ներսիսի:

Եւ եղև ի քսաներորդի Յազկերտի արքայի պարսից, ի մետասան ամի Կոստասի կայսեր՝ որ կոչեցաւ յանուն հաւր իւրոյ Կոստանդին, և յամին ժթ երորդի Իսմայէլացւոց տէրութեանն, զաւրն Իսմայէլացւոց՝ որ էր յերկրին պարսից և Խուժաստանի, գնացին ընդ արևելս ի կողմանս

Պահլաւն կոչեցեալ երկրի, որ էր երկիր Պարթեւաց, ի վերայ Յազկերտի արքային պարսից: Եւ փախեալ Յազկերտ յերեսաց նոցա, և ոչ կարաց ճողոպրել. քանզի հասին զհետ նորա մերձ ի սահմանս Քուշանաց, և կոտորեցին զամենայն զաւրս նորա. և փախուցեալ անկաւ ի զաւրս Թէտալաց, որ էին ի կողմանցն եկեալ նմա յաւգնականութիւն: Եւ իշխանն Մարաց՝ գորմէ վերագոյն ասացի, եթէ գնաց յարևելս առ արքայն իւրեանց, ապստամբեալ ի տեղի մի ամրացաւ և խնդրեաց երդումն յԻսմայէլացւոցն, և գնաց յանապատն ի ծառայութիւն Իսմայէլացւոցն: Իսկ զաւրացն Թէտալաց կալեալ զՅազկերտ սպանին, որ կալաւ զԹագաւորութիւնն՝ ամս ի. և բարձաւ սէրութիւնն Պարսից և ազգին Սասանայ, որ կալան զԹագաւորութիւնն ամս շիբ:

Արդ՝ իբրև ետես արքայն Իսմայէլի զյաջողումն յաղթութեանն, և զի բարձաւ Թագաւորութիւն պարսից. իբրև լցան ամք գ պայմանի խաղաղութեանն, ոչ կամեցաւ այլ աւելի առնել զխաղաղութիւն ընդ Թագաւորն յունաց, այլ հրաման ետ զաւրաց իւրոց ունել գործ պատերազմի ընդ ծով և ընդ ցամաք, զի բարձցէ և զայն ևս Թագաւորութիւն յերկրէ՝ յերկոտասաներորդ ամի Թագաւորութեանն Կոստանդի:

Եւ ի նմին ամի ապստամբեցին Հայք, և ի բաց կացին ի Թագաւորութենէն յունաց՝ և հնա-

զանդեցան ի ծառայութիւն արքային Իսմայէլի, եղին ուխտ ընդ մահու, և ընդ դժոխոց դաշինս կռեցին Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր՝ ամենայն իշխանաւքն Հայոց ի բաց ընկեցեալ զաստուածային դաշնաւորութիւն: Արդ՝ խաւսէր ընդ նոսա իշխանն Իսմայէլի և ասէր. «Այս լիցի ուխտ հաշտութեան իմոյ ընդ իս և ընդ ձեզ որչափ ամաց և դուք կամիջիք, և ոչ առնում ի ձէնջ սակ զերրեամ մի. ապա յայնժամ տաջիք երդմամբ, որչափ և դուք կամիջիք. և հեծեալ կալէք յաշխարհիդ ժե հազար: Եւ հաց յաշխարհէն տուք, և ես ի սակն արքունի անգարեմ, և զհեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ. բայց այլուր և հրամայեմ, պատրաստ լիցին ի գործ. և ոչ արձակեմ ի բերդորայն ամիրայս, և ոչ տաճիկ սպայ՝ ի բազմաց մինչև ցմի հեծեալ: Թշնամի մի մտցէ ի Հայս. և եթէ գայ Հոռոմ ի վերայ ձեր՝ արձակեմ ձեզ զաւրս յաւզնականութիւն որչափ և դուք կամիջիք: Եւ երդնում ի մեծն Աստուած՝ եթէ ոչ ստեմ»: Եւ այնպէս քակեալ պատառեաց զնոսա ի Հոռոմոց նեռին արբանեակն, զի թէպէտ և բազում աղաչանս և պաղատանս գրեաց առ նոսա կայսրն և կոչեաց զնոսա առ ինքն, և ոչ կամեցան լսել նմա: Ապա ասէ. «Ես գամ ի Կարնոյ քաղաք, և եկայք դուք առ իս: Եւ կամ՝ ես գամ առ ձեզ, և տամ ձեզ աւզնութիւն հոռոգի, և խորհիմք ի միասին՝ եթէ զի՞նչ արժան

իցէ՛ առնել»։ սակայն և այնպէս ոչ կամեցան լսել նմա։

Եւ ամբաստանութիւն ամենայն զաւրացն Հոռոմին և տրտունջ զՌշտունեաց տեառնէն լինէին, և զՀայոց՝ առաջի թագաւորին իւրեանց վասն հարուածոց՝ որ եղեն ի Մարդոցէսն։ Զի սասցին՝ թէ՛ «միաբանեցան ընդ Իսմայէլացիսն. զմեզ վստահացուցին. և զզաւրսն ճապաղել ետուն յասպատակ յԱտրպատական, և զնոսա ածին ի վերայ մեր յանկարծակի, և հարկանել ետուն զմեզ. և մեր ամենայն ինչ անդ անկաւ. բայց թող երթամք ի Հայս և մեր իրացն խնդիր առնեմք»։

Յայնժամ արքայ Կոստանդին հաւանեցաւ առնել զկամս զաւրացն։ Եւ առ զզաւրս իւր և գնաց ի Հայս ճ հագարաւ։ Եւ իբրև եհաս ի Դերջան՝ ընդ առաջ եղեն նմա արք իսմայէլացիք՝ և մատուցին նմա թուղթ յիշխանէն իւրեանց, որ էր գրեալ այսպէս, թէ՛ «Հայք իմ են, անդ մի երթաք. ապա թէ երթաս՝ ես գամ ի վերայ քոյ, և առնեմ զքեզ որ անդրէն վախճիլ ոչ կարես»։ Իսկ արքայ Կոստանդին ասէ. «Աշխարհն իմ, և ես երթամ. դու եթէ գաս ի վերայ իմ, Աստուած արդարութեան դատաւոր է»։ Եւ անտի գնացեալ եկն ի Կարնոյ քաղաք. յամի ժբ երորդի թագաւորութեան իւրում, ի քսան ամի Իսմայէլացւոց տէրութեանն։

Եւ նստաւ արքայ Կոստանդին ի Կարնոյ քաղաքի աւուրս ինչ. անդ ընդ առաջ եղեն նմա իշխանք և զաւրք չորրորդն կոչեցեալ Հայոց, և այլ ամենայն զաւրք և իշխանք՝ որ յայնմ կողմանէ գնացեալ էին յՌշտունականէն: Ընդ առաջ ելին նմա Սպերացիքն, իշխանքն Բագրատունեաց, և Մանաղայքն, և Դարանաղայքն, և որք յԵկեղեաց զաւառէ, և ամենայն զաւրք տեղեացն այնոցիկ, և Կարնացիք, և Տայեցիք, և Բասենացիք: Եւ անդ ընդ առաջ եղեն նմա իշխանք Վանանդայ՝ հանդերձ զաւրուն իւրեանց, և Շիրակացիք, և Սոսիսոռունին, և արք տանն Դիմաքսենից: Անդ ընդ առաջ եղև նմա Մուշեղ Մամիկոնեան համազգեաւքն իւրովք հանդերձ, և այլովք ոմամբք իշխանաւք, և զաւր ըստ Այրարատայ կողմանէ, Առաւելեանք, և Առանեանք, և Վարաժնունիքն, և Գնթունիք, և Սպանդունիք, և այլք ընդ նոսին: Ընդ առաջ եղև նմա կաթողիկոսն Ներսէս եկեալ ի Տայոց. և պատմեցին ամենայն իշխանքն թագաւորին և զմիտս և զկամս սպստամբութեան Ռշտունեաց տեառն, և փութանակի երթևեկս առ նա զեսպանացն Իսմայէլի: Յայնժամ նզովեաց թագաւորն և ամենայն զաւրք իւր զՌշտունեաց տէրն, և լուծին զնա ի պատուոյ իշխանութենէն, և արձակեցին այլ այր փոխանակ նորա՝ և իս այր ընդ նմա: Որ իբրև չողան՝ հասին առ նա՝ կալան զնոսա և կապե-

ցին, և ետուն տանել ի բերդն Բաղիշոյ, և զամանս ի կղզիս Բզնունեաց. և ինքն չոգաւ եմուտ յԱղթամար կղզի. և զաւրացն կողմանցն այնոցիկ ետ հրաման երթալ ամրանալ յիւրաքանչիւր գաւառի: Եւ էին ընդ նմա միաբան Վրացին և Աղուանն և Սիւնին, որք ըստ հրամանի նորա գնացին յիւրաքանչիւր աշխարհս և ամրացան ի նմին: Իսկ Թէոդորոս Վահեւունեաց տէրն կալաւ զբերդն Արփայս. և Գրիգոր որդի նորա էր փեսայ Ռշտունեաց տեառնն. և Վարազ Ներսէհն Դաշտկարին ամրացան ի բացւոյն, և բռնացան ի վերայ գանձուցն. զի անգ էին ամենայն գանձքն աշխարհին, եկեղեցւոյ, և իշխանաց, և վաճառականաց:

Իսկ արքայ Կոստանդին իբրև զայն լուաւ՝ կամեցաւ առնուլ աւար զզաւրացն բազմութեան, և երթալ ձմերել ի Հայս՝ զի բարձցէ գերկիրն ի միջոյ: Եւ անդէն անկան ի վերայ երեսաց իւրեանց կաթուղիկոսն և Մուշեղ ամենայն իշխանաւքն Հայոց, և մեծաւ աղաչանաւք և արտասուալից պաղատանաւք խնդրեցին ողորմութիւն, զի մի ըստ նոցա յանցանացն իսպառ բարկացի և գերկիրն կորուսցէ: Լուաւ արքայ պաղատանաց նոցա և արձակեաց անդրէն զզաւրացն բազմութիւնն. և ինքն գնաց Այրարատ ի հազարաւ: Եւ երթեալ ի Դըւին՝ նստաւ ի տան կաթուղիկոսին: Եւ արար արքայ զՄուշեղ Մամիկոնէից

տէր՝ իշխան Հայոց հեծելոցն, և արձակեաց զնա ի կողմն սեփհական զնդին գ հագարաւք. նոյնպէս արձակեաց ի զաւրաց իւրոց ի Վիրս և յԱղուանս, և ի Սիւնիս քակտել զնոսա ի միաբանութենէ: Այլ զաւրքն նստէին շուրջ զարքայիւ ի լեռնակողմանն և ի դաշտակողմանն, իսկ թէպէտ առ ժամանակ մի ոչ կամեցան հնազանդիլ, սակայն յետոյ նուաճեալ ի ծառայութիւն: Բայց յԱղուանն և ի Սիւնին և գունդն սեփհական ոչ հնազանդեցան, զորոց զերկիրն աւար առեալ տարան զինչ և զտին, և դարձան անդրէն առ արքայ:

Վասն Հայոց կաթուղիկոսին Ներսիսի:

Արդ՝ ասացից փոքր մի ի շատէ վասն Հայոց կաթուղիկոսին Ներսիսի, զի էր նա բնակութեամբ ի Տայոց, ի գեղջէն՝ որում Իշխանն կոչեն: Եւ սնեալ ի մանկութենէ յաշխարհին յունաց և ուսեալ զլեզուս և զդպրութիւն Հռոմին, և շրջեալ ընդ աշխարհս զաւրու կարգաւք զինուորութեան. և հաստատեալ զմիտ իւր ի վերայ ժողովոյն Քաղկեդոնի, և ի վերայ տումարին Լեւոնի: Եւ ոչ ումեք ի վեր հանէր զխորհուրդս ամբարշտութեանն՝ մինչև եհաս յեպիսկոպոսութիւն յաշխարհին, և անտի կոչեցաւ յաթող կաթուղիկոսութեան: Եւ էր այր առաքինի վարուք պահաւք

և աղաթիւք: Բայց ի սրտի իւրում ծածկեալ ունէր զթիւնս դառնութեան, և խորհէր հաւանեցուցանել զՀայս Քաղկեդոնի ժողովոյն, բայց ի վեր հանել զբանն ոչ համարձակէր: Մինչև եկն արքայ Կոստանդին և նստաւ ի տան կաթողիկոսին. և քարոզեցաւ յեկեղեցւոջն սբբոյն Գրիգորի ժողովն Քաղկեդոնի յաւուր կիւրակէի: Եւ մատեաւ պատարագ հոռոմերէն ի Հոռոմ երկցուէ, և հաղորդեցաւ թագաւորն և կաթողիկոսն և ամէն եպիսկոպոսունքն, որ կամաւ և որ աւկամայ: Եւ այսպէս շարժեաց կաթողիկոսն զճըշմարիտ հաւատս սբբոյն Գրիգորի, զի կալեալ էր ամենայն կաթողիկոսացն հաստատուն հիմնադրութեամբ ի սբբոյ եկեղեցւոջն ի սբբոյն Գրիգորէ մինչև ցայսաւր: Եւ զսուրբ և զվճիտ և զականակիտ աղբերացն պղտորեաց զջուրս, զոր ի վաղնջուց իսկ ունէր ի միտս իւր կաթողիկոսն, և ոչ իշխեաց յայանել մինչև ցայն աւր: Եւ ապա գտեալ ժամանակ, կատարեաց զկամս իւր, մատնէր զմի մի յեպիսկոպոսացն, և բեկանէր ահիւ: Մինչ զի առ մահուն երկիւղիւ ամենեքեան զհրամանսն հաղորդութեանն կատարէին. մանաւանդ զի մեռեալ էին երանելիքն՝ որք էին հիմնաւորագոյնք. բայց յումեմնէ եպիսկոպոսէ ըմբերանեալ առաջի թագաւորին՝ պապանձէր: Քանզի յառաջագոյն ձեռն արկեալ էր նորա և ամենայն եպիսկոպոսացն, նզովէր զժողովն Քաղ-

կեղոնի և գտումարն Լևոնի, և մերժէր ի հաղորդութենէ Հռոմին. և կնքեալ զնա մատանեալ կաթուղիկոսին և ամենայն եպիսկոպոսացն և մեծամեծ իշխանացն մատանեալքն. և ետուն առ նա զի պահեսցէ յեկեղեցւոջն: Իսկ յորժամ մատեալ պատարագն, և հաղորդեցան ամենայն եպիսկոպոսունքն. եպիսկոպոսն այն՝ զորմէ վերագոյն ասացի, ոչ հաղորդեցաւ, այլ չոգաւ էջ ի բէմբէն, և ծածկեցաւ յամբոխին:

Եւ իբրև կատարեցին զգործ հաղորդութեանն և եմուտ թագաւորն ի սենեակն, մատեալ կաթուղիկոսն և Հռոմ երիցունքն և արարին զամբաստանութիւն զեպիսկոպոսէն զայնմանէ՝ եթէ՝ «ոչ նստաւ յաթոռ, և ոչ հաղորդեցաւ ընդ մեզ, անարժան համարեցաւ զմեզ և զձեզ, չոգաւ էջ ի բէմբէն, և ծածկեցաւ յամբոխին»: Եւ խոովեցաւ թագաւորն և հրաման ետ երկու արանց՝ զի կալցեն զնա, և տարցեն յանդիման նորա ի սենեակն: Պատասխանի ետ թագաւորն և ասէ. «Քահանայ ես». ասէ եպիսկոպոսն. «Եթէ կամի Աստուած և ձեր փառք»: Ասէ թագաւորն. «Եւ զի՞նչ ես դու, որ ես քո թագաւոր՝ և դա քո կաթուղիկոս և հայր մեր. և դու ոչ արժանի համարիս զիս ընդ քեզ հաղորդութեանն, և ոչ զդա»: Ասէ եպիսկոպոսն. «Ես այր մեղաւոր եմ և անարժան, չեմ արժանի ընդ ձեզ հաղորդութեան, բայց թէ Աստուած արժանի առնէր ընդ ձեզ, համարէի թէ ընդ

Քրիստոսի ի սեղանոյ և ի նորին ձեռացն վայելեցայց»։ Ասէ թագաւորն. «Թող զայդ և զայս ասա ինձ՝ եթէ դա Հայոց կաթուղիկոս է՝ թէ ոչ»։ Ասէ եպիսկոպոսն. «Այնպէս որպէս զսուրբն Գրիգոր»։ Ասէ թագաւորն. «Ունի՞ս զդա առ կաթուղիկոս»։ Ասէ «Այո»։ Ասէ թագաւորն. «Հազորդիս ընդ դմա»։ Ասէ. «Այնպէս որպէս ընդ սրբոյն Գրիգորի»։ Ասէ թագաւորն. «Իսկ այսաւր վասն է՞ր չհազորդեցար»։ Ասէ. «Բարերար թագաւոր, մեք զձեզ մինչ ի յորմն նկարեալ տեսանէաք, դողումն ունէր զմեզ. թող թէ ահաւասիկ դէմ յանդիման տեսանեմք, և բերան ի բերան խաւսիմք. մեք մարդիկ եմք տղէտ և տըխմար, ոչ լեզու գիտեմք և ոչ դպրութիւն. բայց եթէ նախ ուսանիմք՝ և ի վերայ հասանիմք. այլ զբարերար հրամանսդ բուժելով իշխէ։ Այս աշխարհ ամենայն կարգաց հրամանք, յայս տեղւոյս և ի դմանէ ի դուրս ելանէ. յառաջ քան զայս չորս ամաւք՝ ժողով արար դա, և զամենայն եպիսկոպոսունս այսր ժողովեաց, և վասն հաւատոյ գիր ետ առնել, և կնքեաց նախ իւրով մատանեաւն, և ապա մեր, և ապա ամենայն իշխանացն մատենեաւք։ Եւ գիրն այն այժմ առ դմա է. հրամայեցէք խնդրել և տեսանել»։ Եւ նա կայր պապանձեալ։ Եւ գիտացեալ թագաւորն զնենգութիւն նորա, յանդիմանեաց զնա բանիւք բազմաւք ի լեզու իւր։ Եւ հրաման ետ թագա-

ւորն երթալ հաղորդիլ ընդ կաթուղիկոսին: Եւ իբրև կատարեաց եպիսկոպոսն զհրամանս թագաւորին՝ ասէ. «Աւրհնեսցէ Աստուած զբարերար և զաստուածասէր թագաւորութիւնդ յաւիտեան, տիրելով ի վերայ ամենայն ծովու և ցամաքի հազերձ յաղթութեամբ բազմաւ»: Աւրհնեաց և թագաւորն զեպիսկոպոսն՝ և ասէ. «Աւրհնեսցէ Աստուած զքեզ, այնպէս արարեր որպէս վայելէ քո իմաստութեանդ, և ես շնորհակալ եմ»:

Եւ սաստիկ ստիպով փութացուցանէին զարքայ ի Կոստանդնուպալիս վաղ հասանել անդր. և զնաց փութանակի: Եւ արար իշխան Հայոց զՄորիանոս ոմն հանդերձ Հայ զաւրուն՝ որ ի նոցուն կողմանէ:

Իբրև զնաց արքայ Կոստանդին ի Դըւնայ՝ զնաց և կաթուղիկոսն ընդ նմա: Եւ երթեալ դարեաց ի Տայս, և այլ ոչ դարձաւ ի տեղի իւր. զի իշխան Ռշտունեաց և այլ իշխանքն որ ընդ նմա, անհնարինն ցասմամբ փքացեալ էին ի վերայ նորա: Իսկ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր դարանակալ եղև յԱղթամար կղզի՝ ինքն և փեսայ իւր Համագասպ Մամիկոնէից տէր. և խնդրեաց յիւր զաւրս ի յԻսմայէլացոցն, և եկն է հազար այր յաւզնակահութիւն նմա, և նստոյց զնոսս յԱղիովիս և ի Բզնունիս, և ինքն առ նոսս ելեալ, կայր ի մէջ նոցա:

Եւ իբրև անցին աւուրք ձմերայնւոյն մերձ ի գատիկն մեծ, փախեալ Հոռոմ և անկաւ ի Տայս՝ և հանին անտի, և ոչ ուրեք կարաց զետեղել, այլ գնացին փախստական մինչև մերձ ի ծովեզերն և աւերեցին զամենայն երկիրն, առին և զՏրապիզոն քաղաք, և խաղացուցին առ և աւար և գերութիւն բազում յոյժ:

Յետ այսորիկ գնաց Թէոգորոս Ռշտունեաց տէրն առ Մաւրիաս իշխանն Իամայէլի ի Դամասկոս՝ և ետես զնա մեծամեծ ընծայիւք: Եւ ետ նմա իշխանն Իամայէլի հանդերձս ոսկեղէնս և ոսկեթելս, և վառ մի նորին աւրինակաւն: Եւ իշխանութիւն ետ նմա զՀայս և զՎիրս և զԱղուանս և զՍիւնիս, մինչև ցԿապկոն և ցՊարհակն Ճորայ, և արձակեաց զնա պատուով: Եւ նորա պայման էր եղեալ նմա՝ ածել զերկիրն զայն ի ծառայութիւն: Եւ եղև յամին մետասաներորդի Կոստանդի, լուծումն լինի հաշտութեանն՝ որ ընդ Կոստանդին և ընդ Մաւրիաս իշխանն Իամայէլի: Եւ հրաման ետ արքայն Իամայէլի ժողովել զամենայն զաւրս իւր ի կողմանս արևմտից, և ունել զգործ պատերազմի ընդ Հոռոմոց թագաւորութեանն՝ զի առցեն զԿոստանդնուպաւլիս, և ի բաց բարձցեն զայն ևս թագաւորութիւնն:

Գ Լ ՈՒ Ն Լ Զ.

Թուղթ արքային Իսմայէլի առ թագաւորն Յունաց Կոստանդին. գալ Մաւրաա իշխանին Իսմայէլացւոց ի Քաղկեդոն, և յաղթիլ տերամբ:

«Եթէ կամիս՝ ասէ, խաղաղութեամբ ունել զկեանս քոյ, ի բաց կաց յունդունայն պաշտամանէդ յայդմանէ՝ զոր ուսեալդ ես ի մանկութենէ: Ուրացիր զՅիսուան զայն և դարձիր առ աստուածն մեծ՝ զոր եան պաշտեմ՝ զԱստուած հաւր մերում Աբրահամու:

«Եւ զբազմութիւն զաւրաց քոց արձակեա՛ս ի քէն յիւրաքանչիւր տեղիս և ես արարից զքեզ իշխան մեծ ի կողմանսդ յայդոսիկ, և արձակեմ ի քաղաքդ ոստիկանս, և քննեմ զամենայն զանձըս՝ և հրամայեմ բաժանել ի չորս մասունս: Երեքն՝ ինձ և մի՛ զքեզ, և տամ քեզ զաւրս որչափ և կամիցիս, և առնում ի քէն սակ՝ որչափ և դու կարես տալ: Ապա թէ ոչ, Յիսուան այն՝ զոր դու Քրիստոս կոչես, մինչ զանձն ոչ կարաց ապրեցուցանել ի Հրէիցն, զքեզ զիմորդ կարէ ապրեցուցանել ի ձեռաց իմոց»: Եւ ժողովեցան ամենայն զաւրքն՝ որ ի կողմանս արևելից ի

Պարսից և ի Սուլթաստանէ՛ և ի կողմանէն Հընդկաց և յԱրուաստանէ և յԵգիպտացւոց կողմանէ առ Մաւրաա իշխան զաւրուն՝ որ նստէր ի Բամասկոս: Եւ կազմեցին նաւս պատերազմականս յԱղէքսանդրիա և յամենայն քաղաքս ծովեզերեայս. և լցին զինուք և մեքենայիւք զնաւս. գճ նաւս մեծամեծս, առ մի նաւն հազար այր յընտիր ընտիր հեծելոց: Եւ հրամայեաց զործել նաւս թեթևս հինգ հազարս: Եւ գումարեաց ի նոսա արս սակաւ վասն թեթևութեան՝ առ մի նաւ արս հարիւր, զի արագապէս ճախրեսցեն սլանալով առ մեծամեծ նաւաւք շուրջանակի ի վերայ մկանանց ծովուն. և արձակեաց զնոսա ընդ ծով: Եւ ինքն առ զգաւրս իւր՝ որ ընդ իւր, և զնաց ի Քաղկեդոն: Իբրև եհաս ի վերայ ամենայն երկրի՝ հնազանդեցան ամենայն աշխարհին բնակիչք ի ծառայութիւն՝ որ զծովեզերքն և լեռնականս և դաշտականս: Իսկ բազմութիւն զաւրաց Հոռոմին չոգան մտին ի Կոստանդնուպալիս պահապան քաղաքին. և ապականիչն չոգաւ եմուտ ի Քաղկեդոն, յամի երեքտասաներորդի Կոստանդնու. կազմեալ ունէր յեզր ծովուն նաւս բազումս թեթևս, զի յորժամ ծանրագոյն նաւքն հասանիցին ի Քաղկեդովն՝ նա վութանակի հասցէ յաւգնականութիւն նոցա: Եւ զթուղթ արքային իւրեանց ետուն տանել ի քաղաքն առ Կոստանդինս:

Եւ առ արքայ զթուղթ և եմուտ ի տունն Աստուծոյ, և անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց՝ և ասէ. «Տես Տէր զնախատինս՝ զոր նախատեցին զքեզ Հագարացիքս այս. եղիցի ողորմութիւն քոյ Տէր ի վերայ մեր, որպէս յուսամք ի քեզ: Լից զերեսս նոցա անարգանաւք և խնդրեսցեն զանուն քո Տէր. ամաչեցեալ խռովեսցին յաւիտեանս յաւիտենից, և ամալթալից կորիցեն. ծանիցեն զի անուն քոյ Տէր է, և դու միայն բարձրեալ ես ի վերայ ամենայն երկրի»: Եւ վերացոյց զպսակն ի գլխոյ իւրմէ, և մերկացաւ զծիրանիսն և զգեցաւ բուրձ, և նստաւ ի վերայ մոխրոյ, և հրամայեաց պահս քարոզել ըստ աւրինակին Նինուէի՝ ի Կոստանդնուպաւլիս:

Եւ անա եկին հասին ի Քաղկեդոն նաւք մեծամեծք յԱղէքսանդրացւոց կողմանէ հանդերձ ամենայն փոքր նաւովքն և ամենայն կազմուածովքն իւրեանց, զի էր կազմեալ ի վերայ նաւացն մանգղիոնս, և մեքենայս հրացանս, և մեքենայս քարընկէցս, աղէղնաւորս և պարսաւորս. զի յորժամ հասանիցեն ի պարիսպ քաղաքին ի վերուստ ի գլխոյ աշտարակացն, դիւրեաւ ելեալ ի պարիսպն՝ անկցին ի քաղաքն: Եւ հրամայեաց զնաւսն կարգել ճակատ առ ճակատս, և դիմել ի վերայ քաղաքին: Եւ իբրև մեկնեցան ի ցամաքէն իբր երկու ասպարիզաւք, անդ էր տեսանել զգաւրութիւն անին Տեառն զի ակնարկեաց Տէր

յերկնից սաստիկ հողմոյ բռնութեամբ, և յարեալ հողմն, մրրիկ մեծ, և դղրդեցաւ ծովն ի ներքուստ անդընդոց ի վեր և բարձրացեալ դիզանային ալիքն նորա իբրև գկատարս բարձրաբերձ լերանց, և հողմն փոթորկեալ ի վերայ նոցա ճայթէր իբրև զամպ և գոչէր: Եւ խոխոջիւն յանդընդոց լինէին. և անկան աշտարակքն, կործանեցան մեքենայքն, քակտեցան հաւքն, և ընկըղմեցան բազմութիւն զաւրացն ի խորս ծովուն, և մնացեալքն ի վերայ տախտակացն ցնդեցան ի վերայ ալեաց ծովուն, և տարաբերեալ այսր և անդր յելևէջս ալեացն՝ կործանեցան. զի եբաց ծովն զբերան իւր, և եկուլ գնոսա. և ոչ մնաց ի նոցանէ և ոչ մի: Եւ ապրեցոյց Աստուած յաւուր յայնմիկ բարձրացեալ բազկաւ զքաղաքն ի ձեռն աղաւթից աստուածասէր թագաւորին Կոստանիանոսի և ոչ զաղարեաց հողմոյն բռնութիւնն և ծովուն խոռովութիւնն մինչև ցվեց աւուրս:

Եւ եղև իբրև տեսին Իսմայէլացիքն զձեռն ահի Տեանն՝ բեկաւ սիրտ նոցա. և ելեալ ի գիշերի ի Քաղկեդոնէ՝ գնացին ի տեղի իւրեանց: Եւ միւս զաւրն՝ որ նստէր ի կողմանս Կապուտկացւոց, արար պատերազմ ընդ զաւրացն յունաց. զոր եհար յոյնն, և գնաց փախստական ի կողմանս Արուաստանի, հարեալ աւար զչորրորդ Հայս: Եւ եղև յետ անցանելոյ աշնանային ժամանակին՝ ի մերձենալ ձմերայնոյ՝ եկն զաւրն

Իսմայէլի և նստաւ ի Դըւին. և խորհէր երթալ հարկանել զՎիրս սրով սուսերի: Խաւսէր ընդ նմա ի ձեռն պատգամի սպառնալեալք, զի կամ եկեսցեն ի ծառայութիւն նոցա, և կամ ի բաց թողցեն զերկիրն և գնասցեն: Իսկ նոքա չառին յանձն առնել այնպէս, այլ պատրաստեցան ընդդէմ նոցա ի պատերազմ: Եւ գնաց Իսմայէլացին ի վերայ նոցա պատերազմաւ՝ երթալ սատակել զնոսա իսպառ:

Այն ինչ եղև նոցա ի ճանապարհ ելանել, անկաւ ի վերայ նոցա ցուրտ և ձիւն ձմերայնոյ. վասն որոյ չողան փութանակի և գնացին ի կողմանս Ասորեստանի, և ի Հայս անիրաւութիւն ինչ ոչ գործեցին:

Իսկ իշխանքն Հայոց որ ի Յունաց և որ ի Տաճկաց կողմանէ, Համադասպ և Մուշեղ, և այլն ամենայն եկեալ ի մի վայր միաբանեցան, և արարին ընդ միմեանս հաշտութիւն, զի մի եղիցի ի մէջ նոցա սուր և արիւնհեղութիւն, և անցուցին խաղաղութնամբ զաւուրս ձմերայնոյն: զի և զշինականսն ապրեցուցանեն: Քանզի Ռըշտուտունեաց տէրն անկաւ յախաս հիւանդութեան, և չողաւ անկաւ յԱղթամար կղզի: Եւ ոչ գոյր նմա լինել կարողութիւն ելանել արտաքս կամ խորհել ինչ. և բաժանեցին զերկիրն ըստ թուոյ իւրաքանչիւր հեծելոց, և կարգեցին հարկապահանջս ոսկւոյ և արծաթոյ:

Եւ աստ էր տեսանել զաղէտս տարակուսի, զաւրէն հիւանդաց՝ յորժամ տագնապեսցի ցաւն, և հատանիցի ի խաւսից. այնպիսի ինչ եղեն. զի ոչ գոյր մարդկան տեղի փախստի և թագստեան, և ոչ խնայել ի ներքուստ, այլ որպէս ոք զի անկցի ի ծով՝ և ելս ոչ կարիցէ գտանել:

Իսկ իբրև զայն ետես Ռշտունեաց տէրն՝ խնդրեաց իւր զաւրս յԻսմայէլացւոցն, զի հարցէ զՀայն և հալածական արասցէ, և զՎիրս սատակեսցէ ի սուր սուսերի:

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

Ապստամբիլ Մարաց յԻսմայէլացւոց:

Յայսմ ամի ապստամբեցան Մարք ի ծառայութենէն Իսմայէլի և սպանին զիշխանն հարկապահանջին արքային Իսմայէլի, ապաւէն և թիկունս իւրեանց արարին զամուրս աշխարհին Մարաց՝ զանտառս խորածորս, զվիհս, զվիմուտս, և զխորածորս դժնդակս՝ որ զգետովն Գազայ և զլեւրամբն Մարաց, զժիր և զքաջ ազգացն զաւրութիւնս՝ որ բնակեալ էին ի նոսա, Դելն (Գեճն) և Դելումն:

Քանզի ոչ կարացին համբերել զառն և դժընդակ ծառայութեանն և հարկին ծանրութեանն՝ որ ի վերայ նոցա, զի անդրէն ի նոցանէ միոյ

միոյ ամի առնուին յկե պայուասիկ դրամ. և որ ոչն կարէր տալ, առնուին ընդ միոյ միոյ դրամի մարդ մի, և ի բաց բարձին գնեծելութիւն և զիշխանութիւն աշխարհին: Վասն այնորիկ տուեալ նոցա զանձինս իւրեանց ի կշիռս, լաւ համարեալ զմահ քան զկեանս. զմի յերկուցն գտանել կամ մեռանիլ՝ և կամ ազատիլ ի շար ծառայութենէ: Եւ սկսան զմնացեալ մարդիկն զաւրս ժողովել, և գունդրս գունդս կազմել, և թերևս կարասցեն զերծանիլ ՚ի ժանեաց վիշապին և դառնաշունչ գազանէն:

Արդ՝ իբրև ետես բազմութիւն զաւրացն Իսմայէլի՝ եթէ ոչ յաջողի նոցա գործն ի կողմանէ ամուր լերանցն Մարաց. քանզի ոչ իսկ նուաճեցան ի ծառայութիւն նոցա՝ Կեթրուս և Սկիւթեայ՝ որ են գետք Դելումք հանդերձ ամենայն ամրաբնակ բազմութեամբն: Եւ բազումք ծախեցան յամուրս և ի խորածորս գահավէժ լինելով, և բազումք խոցոտեալ նետիւք ի խարձան դժկոտս, ի քաջ և արի պատերազմողացն, ոստուցեալ ի բաց ի կողմանցն յայնցանէ, դէմ եղին երթալ ի կողմանս հիւսիսոյ, յազգն՝ որ ըստ կասբիական դրացն: Չոգան հասին ի կապանս Ճորայ: Եւ անցեալ ընդ ներքս ընդ Կապանն՝ աւերեցին զամենայն կողմանս աշխարհին՝ որ առ լեռնոտամբն. և ելեալ ընդդէմ նոցա զաւրս սակաւս՝ որում Հոնաց դուռն կոչեն, հարին գնոսա, զի էին կողմնապահք տեղոյն:

Եկն այլ զաւր ի կողմանցն Թետալաց, և բաղխեցին զմիմեանս զաւրութեամբ սաստիկ, և ի պարտութիւն մատնեցաւ զաւրն Իսմայէլի առաջի զաւրացն Թետալաց: Եւ հարին զնոսա և սատակեցին սրով սուսերի: Եւ ապրեալքն փախըստական ոչ կարացին ճողոպրել ընդ կապանն, զի եկն այլ զաւր նոցա ի նոցա թիկանց. և նոցա դէմս ի լեառն արարեալ ի դժուարս մեծի լերինն Կաւկասու, ելին ընդ կողածս լերինն հազիւ հազ, սակաւք ճողոպրեալք մազապուրծ, մերկ և բոկ, հետևակ և վիրաւոր, չոգան անցին ի կողմանս Տիգրոնի յերկիր բնակութեան իւրեանց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Ը.

Ապստամբութիւն Մուշեղի ի Յունաց և ծառայել Իսմայէլացւոց. պատերազմ Իսմայէլացւոց ընդ Յոյնս ի Նախճաւան, և կոտորելն զՅոյնս, աւերելն զՀայաստան. վերստին ի բաց կալ Հայոց ի ծառայութենէ Իսմայէլացւոց և հնազանդիլ Յունաց. լինել կիւրապաղատ Համազասպայ Մամիկոնէից տեառն. վասնորոյ սպանանել Իսմայէլաց զպատանգսն. անկանիլ խոռովութիւն ի մէջ բանակին Իսմայէլի և պատառումն ի միմեանց. յաղթել ամենեցուն Մաւխասայ իշխանին իւրեանց, և թագաւորեալ՝ առնել ընդ ամենեսին խաղաղութիւն:

Իսկ Մուշեղ Մամիկոնէից տէրն ապստամբեալ ի յունաց կողմանէն՝ հնազանդեցաւ ի ծա-

ռայութիւն Իսմայէլի. և ի նմին ամի զաւրն Իսմայէլի՝ որ ի Հայաստան աշխարհի, կալան ի ծագաց ի ծագս զերկիրն ամենայն: Եւ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն, և ամենայն իշխանքն աշխարհին միաբանեալ հնազանդեցան ի ծառայութիւն, և ամենայն իրաւք փութային զկամս նոցա կատարել, զի երկիւղ անհնարին մահու կայր ի վերայ նոցա:

Յամին յայնմիկ ի ձեռն նախանձու եղբաւր իւրոյ մատնեցաւ երանելի այրն աստուածասէր Արտաւազդն Դիմակսեան, և տուաւ ի ձեռն անողորմ դահճի Հաբիրն անուանեալ զաւրավարի՝ որ նստէր յԱրուճն Աշնակի: Եւ սոյան զնա սատակմամբ չարաչար մահուամբ:

Եւ էին աւուրք ցրտաշունչ ձմերայնոյն, և նեղէր զնոսա յոյնն. և նոքա ցրտոյն ոչ կարէին ելանել և տալ սլատերազմ ընդ նոսա, այլ ելին յանկարծակի և զնացին անցին զգետովն, և չոգան ամրացան ի Զարեհաւանի: Իսկ յոյնն իբրև ետես զայն՝ ոչինչ փոյթ արար վասն նոցա, այլ աւարեաց զբերդն Դըւնայ, և զնաց ի Նախճաւան, և մարտեաւ ընդ բերդին՝ զի աւարեսոյէ զնա եւս: Եւ էր զաւրավար զաւրուն յունաց Մաւրիանոս ոմն, զոր ասէին այր հաւատարիմ:

Արդ՝ ի հասանել ժամանակի գարնայնոյն՝ կազմեցաւ սլատրաստեցաւ ի սլատերազմ ընդ զաւրուն Իսմայէլի: Եւ Մաւրիանոս յամառեալ՝

զիւրն խորհէր կատարել զգործ: Եւ արշաւեաց Տաճիկն ի վերայ յունին՝ որ մարտ եղեալ կուռէլն ընդ բերդին Նախճաւանի, եհար զնոսա և սատակեաց ի սուր սուսերի, և զմնացեալսն փախըստական արարեալ: Եւ գնաց Մաւրիանոս փախըստական, և չոգաւ անկաւ ի Վիրս: Իսկ զաւրն Իսմայէլի դարձաւ ի նոցանէ՝ և պաշարեաց զկարնոյ քաղաք, և մարտ եղեալ կուռեցան ընդ նոսա. իսկ նոքա ոչ կարացին զգէմ ունել նոցա պատերազմաւ, բացին զդուրս քաղաքին, և հնազանդեցան ի ծառայութիւն: Եւ նոցա մտեալ ի քաղաքն ժողովեցին ոսկի և արծաթ և զամենայն բազմութիւն ընչից քաղաքին. և կողոպտեաց զամենայն երկիրն Հայոց, և զԱղուանս, և զՍիւնիս և զամենայն եկեղեցիս մերկացոյց: Եւ կալաւ պատանդ զգլխաւոր իշխանս աշխարհին և զկանայս և զուստերս և զգստերս բազմաց:

Եւ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն համագգեաւքն իւրովք գնաց ընդ նոսա. և տարեալ ի ջուցին զնոսա յԱսորեստան: Անդ մեռաւ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն, և մարմինն նորա բերաւ ի գաւառ իւր, և թաղեցաւ ի գերեզմանի հարց իւրոց:

Եւ ունէր զիշխանութիւն Հայոց աշխարհիս՝ Համագասպ Մամիկոնէից տէրն, որդի Իաւթի, այր առաքինի յամենայն դէմս: Բայց ընդանստուն և ընթերցասէր և ուսումնասէր, և ոչ ըստ

հայրենի ազգին վարժ և կիրթ հրահանգաւք զինուորական վարժից, ոչ մտեալ ի ճակատ, և ոչ տեսեալ զդէմս թշնամեաց: Եւ արդ՝ սկսաւ նախանձել ի բնութիւն հայրենի տանն քաջութեանն, ջերմեռանդ փութով կատարել և զգործ քաջութեան ըստ նախնեացն վարժից, լիապէս կատարել ի վերուստ խնդրելով զառաջնորդութիւն և զյաջողութիւն անձին քաջութեանն կատարել:

Իսկ կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս գնաց ընդ թագաւորին; որպէս վերագոյն ասացի, և չուեաց ընդ նմա ի Կոստանդնուպալիս: Եւ ընկալաւ գնանդ պատուով. և ետուն նմա ինչս և արձակեցին անդրէն ի տեղի իւր, և եկն դադարեաց ի Տայս՝ մինչև մեռաւ Ռշտունեաց տէրն, դադարեաց ասպատակ Տաճկին. և ապա յետ վեցերորդի ամի հալածանացն դարձաւ անդրէն ի տեղիս իւր. և հաստատեցաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան. փութայր կատարել զշինուած եկեղեցւոյն՝ զոր շինեաց ի վերայ պողոտային Վարդապատ քաղաքի:

Արդ՝ թէպէտ և վայրապար զրուցեալ տողեցից զբանս ի կարգի պատմութեանս ըստ անհանձար խորհրդոյ մտացս իմոց, և ոչ ըստ արժանաւոր շնորհի դիտութեան. այլ սակայն անդր հայեցեալ ի կարգս ուսումնասիրացն, և հաստատեցից մարգարէական բարբառովն՝ որ ըստ հրա-

մանի Տեառն խաւսեցեալ: Զի թէ և յառաջինս կանխաւ կատարեալ, այլ սակայն և ի վերջինսս մինչև յաւիտեան կատարեսցի՝ ըստ բանին Տեառն որ ասէ, «Երկինք և երկիր անցեն՝ և բանք իմ մի անցեն»: «Զի հուր բորբոքեսցի՝ ասէ, ի բարկութենէ իմմէ՝ այրեսցէ և իջցէ մինչ ի դրժոխս ներքինս»: Եւ զի զնոցանէն ասէ յայտ է, զի ասէ, եթէ՝ «Վառեսցին հրով, բորբոքեսցին հիմունք լերանց նոցա», այսինքն զմեծամեծ իշխանացն զբռնութիւնսն: Եւ թէ՝ «Կուտեղից չարիս ամենայն ի վերայ նոցա, և նետիւք իմովք սպառեսցից զնոսս»: Զի որպէս նեաք թուլցեալք ի զրկաց առն կորովոյ ի լայնալիճ աղեղանէ ի նպատակ, այսպէս և սոքա ի Սին անապատէ որ ի վերայ ամենայն երկրի կատարեալ սովով և սրով և ահիւ մեծաւ: Եւ զի ի կողմանս անապատին բորբոքեցաւ հուր, այսպէս յայտնապէս ցուցանէ այնու՝ զի ասէ. «Լարս առանց բժշկութեան արձակեսցես ի վերայ նոցա, զգազանս անապատի՝ որք այսր և անզր քարշեսցեն զնոսս ընդ երկիր»: Զորմէ կոչէ մարգարէն Դանիէլ՝ եթէ՝ «Գագանն չորրորդ ահեղ և զարմանալի, և հզաւր յոյժ. ժանիք նորա երկաթիք, և մադիլք նորա պղնձիք. ուտէր և մանրէր, և զմնացեալսն առ ոտն կոտորէր»: Եւ այլն ևս ապա ելս բանիցն ասէ. Մերձ է աւր կորստեան նոցա, հասեալ է պատրաստութեամբ տէր ի վերայ նոցա»:

Որ և այս ևս կատարեսցի ի ժամանակի իւրում:

Ի նմին ամի ի բաց կացին Հայք ի ծառայութենէ Իսմայէլացւոցն, և հնազանդեցան անդրէն ի ծառայութիւն թագաւորին յունաց: Եւ արար արքայ Կոստանդին զՄամիկոնէից տէր զՀամագասպ՝ կիւրապաղատ, և ետ նմա գահոյս արծաթիս, և զիշխանութիւնն աշխարհին Հայոց, և պատիւս այլոց իշխանացն, և գանձս գաւրացն:

Յայնժամ ետես արքայն Իսմայէլի՝ եթէ ի բաց կացին Հայք ի ծառայութենէ նոցա, զամենայն զպատանդսն՝ զոր տարեալ էին յերկրէն ոգիս իբրև ոչնե, սատակեցին զամենեսեան ի սուր սուսերի. և մնացորդն սակաւք, թուով իբրև իբ, որք ոչ զիպեցան ի տեղւոյն, այն միայն ապրեցան:

Իսկ Մուշեղ Մամիկոնէից տէր. վասն զի էին նորա չորս որդիք ի պատանդի առ Իսմայէլացւոցն, վասն այնորիկ ոչ կարաց ի բաց կալ ի ծառայութենէ նոցա: Երեք (որդիք) Համագասպայ, (և) եղբայր մի ի պատանդի: Բայց զայն՝ և այլ ևս յիշխանացն հանդերձ կանամք իւրեանց, ինդրէին առ ինքեանս յԱսորիս: Վասն այնորիկ լաւ համարեալ զմահ քան զկեանս, ի բաց կացին ի ծառայութենէ նոցա, և հապճեպ երթեակով հնազանդեցան ի ծառայութիւն թագաւորին յունաց՝ հանդերձ միաբանութեամբ իշխանացն և

զաւրացն Աղուանից, և իշխանացն աշխարհին Սիւնեաց հանդերձ աշխարհաւն իւրեանց. որք լծեալ էին յառաջագոյն յաշխարհագիրն Ատրպատականի, մինչև բարձաւ թագաւորութիւնն Պարսից, և տիրեաց Իսմայէլացին, նոքա անդրէն նուաճեալ միաբանեցան ընդ Հայոց: Եւ ձեռքակալ արարեալ զՄուշեղ, և զայլ ևս յիշխանացն՝ որ էին ընդ նմա:

Արդ՝ զայլ իշխանան՝ զորս ձերբակալ արարեալ էին, հրամայեաց թագաւորն թողուլ ի բաց, բայց զՄուշեղ առ ինքն խնդրեաց:

Արդ՝ առաքեաց Աստուած խոռվութիւն ի մէջ բանակացն որդւոցն Իսմայէլի, և պատառեցաւ միաբանութիւն նոցա, և խառնեցան ընդ միմեանս, և բաժանեցան ի չորս մասունս: Մասն մի այն՝ որ ի Հնդկաց կողմանէն: Եւ մասն մի այն՝ որ ունին զԱսորեստանն և զկողմանս հիւսիսոյ: Եւ մասն մի այն՝ որ յԵգիպտոս՝ և ի կողմանս Թետալացւոց: Եւ մասն մի ի կողմանս Տաճկաց և յԱսկարաւն կոչեցեալ տեղւոջ: Եւ սկսան կռուել ընդ իրեարս, և անհուն կոտորածով զմիմեանս սատակէին: Արդ՝ միաբանեալ այն՝ որ յԵգիպտոս և որ ի կողմանս Տաճկաց, սպանին զթագաւորն իւրեանց, և աւար հարին զբազմութիւն գանձուցն. և այլ թագաւոր նշատուցին: Եւ ինքեանք գնացին յիւրաքանչիւր տեղիս:

Իսկ այն իշխանն որ ի կողմանս Ասորեստանի էր՝ Մաւրիաս անուն իշխան նոցա՝ որ էր երկլորդ թագաւորին իւրեանց, իբրև ետես զեղեարն՝ միաբանեալ զզաւրս իւր, գնաց և նա յանապատն՝ և սպան զայն ևս արքայ՝ զոր նոքայն նստուցաել էին, և ետ մարտ ընդ զաւրացն՝ որ ի Տաճկաց կողմանէ, և եհար գնոսս կոտորմամբ մեծաւ: Եւ դարձաւ անդրէն յաղթութեամբ յԱսորեստան: Իսկ այն զաւրն՝ որ յԵգիպտոս, միաբանեալ ընդ թագաւորին յունաց, և արար հաշտութիւն, և միաւորեցաւ: Եւ բազմութիւն զաւրաց իբրև հնգետասան հազարաց հաւասացին ի Քրիստոս և մկրտեցան: Եւ սաստկացաւ արիւն կոտորածին անհուն բազմութեանց ի մէջ բանակացն Իսմայէլի. և գործ պատերազմին տագնապէր գնոսս զմիմեանս սատակելով: Եւ ոչ կարէին դադարել փոքր մի ի սրոյն և ի գերութենէն և ի սաստիկ պատերազմացն՝ որ ի ծովու և ի ցամաքի, մինչև զաւրացաւ Մաւրիաս և յաղթեաց ամենեցուն: Եւ հնազանդեցուցեալ ընդ ինքեամբ, և թագաւորէ ի վերայ կալուածոց որդւոցն Իսմայէլի, և առնէ խաղաղութիւն ընդ ամենեսին (ամէն):

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾՔ

ՀԱՏՈՒԱԾՔ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԵՔԷՈՍԻ ԱՌ ԱՅԼ ՄԱՏԵ-
ՆԱԳԻՐՍ.

ա. Պատմութիւն Թովմայի Արծրունցոյ, Կ. Պօլիս,
1852, եր. 93—109.

Եթէ որպէս եղև բարձունն չար թագաւորութեանն պարսից տանն Սասանական:

Յամի ութերորդի Մուրկայ յունաց թագաւորի, թագաւորն պարսից Որմզդ որ ի տանէ Սասանայ սպանաւ յիւրոց հաւատարմաց, և որդի նորա Նոսրով մանկագոյն տիովք մնացեալ, առնու զթագաւորութիւնն: Վահրամ ոմն Մեհրեւանդակ, որ էր իշխան կողմանցն արևելից, այր հզօր զօրութեամբ, քաջութեամբ իւրով եհար զզօրս թեառլացոց, և բռնութեամբ կալեալ ¹ զԲախլ և զամենայն երկիրն Քուշանաց, մինչև յայնկոյս գետոյն մեծի որ կոչի Վահուտ. սա և զթագաւորութիւնն պարսից յինքն կորզեաց. և որդի Որմզդի Նոսրով գնաց փախստական առ

¹ Մեք այսպէս. իսկ ի տպագր. էր՝ եկեալ:

Մուրիկ թագաւորն յունաց. զոր առեալ քեռիք նորա Վնդով և Վստամ գնացին փախստական ի դուռն կայսերական: Առաքեցին առ Մուրիկ թագաւորն արս ճոխս մեծամեծ ընծայիւք և պատարագօք. և թուղթ գրեալ ի բերանոյ Խոսրովայ զայս ինչ:

«Թագաւոր մեծ իշխան ծովու և ցամաքի, տուր ինձ զօր յօգնականութիւն և հաստատեա զիս ի տեղի թագաւորութեան հարց իմոց, զի թէ կարացից հարկանել զթշնամին իմ և կանգնել զթագաւորութիւնն իմ. և եղէց քեզ որդի հնազանդութեան, և տաց քեզ զկողմանս Ասորոց և զամենայն Արեւաստան մինչև զՄծուին քաղաք. և ի յերկրէ հայոց զաշխարհ տանուտերական իշխանութեանն մինչև յԱյրարատ. և ընդ Դուլին քաղաք և յեզր ծովուն Բզնունեաց, և ցԱւեստն աւան. և զմեծ մասն աշխարհին Վրաց մինչև ցՏփղիս քաղաք. և կալցուք ուխտ խաղաղութեան ի մէջ մեր երկոցունց, և անշուշտ լիցի այդ երդումն և պայման ի մէջ մեր և որդւոց մերոց յետ մեր թագաւորելոյ:»

Եւ կայսր Մուրիկ հաւանեալ նմա յղէր առ նա զՓիլիպիկոս փեսայ իւր. և տայր տանել նմա գիր ընդունելութեան, և առնոյր ի նմանէ երդումն: Եւ տայր նմա զօր կայսերական յօգնականութիւն, և զՅովհան պատրիկ ի հայոց կող-

մանէ, և զՆերսէս ստրատելատ յասորոց, և զՄուշեղ այր քաջամարտիկ և հօր զօրութեամբ, և զամենայն զօրս յունաց և հայոց, վրաց և աղուանից, զունդ անթիւ բազմութեամբ եկեալ ի կողմանս Ատրպատականի ի Վառարատ գաւառի:

Գրէ և Վահրամ առ Մուշեղ և առ այլ զօրազլուխսն այսպէս:

«Ես այսպէս կարծէի թէ՛ յորժամ ես ընդ թշնամիս ձեր մարտնչիմ, դուք յայդմ կողմանէ օղնական ինձ լինիցիք, և միաբանութեամբ բարձցուք ի միջոյ գտիեզերական պատուհասն գտունդ Սասանայ: Դուք աւազիկ ժողովեալ գայք ի վերայ իմ պատերազմաւ. այլ ես ոչ երկեայց ի ժողովելոց երիցանցդ հռոմայեցւոց որ գումարեալ գան ի վերայ իմ: Բայց դուք Հայք տարածամ ցուցանէք տիրասիրութիւն. ո՛չ ապաքէն տունդ Սասանայ եբարձ գերկիր ձեր գտէրութիւնդ, և դուք դիմեալ գայք ի վերայ իմ. բայց ապա հաճոյ թուիցի ձեզ ի բաց կալ ի դոցանէ և միաբանել ընդ իս. զի թէ ես յաղթեցից երդուեալ ի մեծ աստուածն Որմազդ և յարեգակն և ի լուսին և ի հուր և ի ջուր և ի Միհր և յամենայն աստուածս՝ զի ձեզ տուեալ լիցի թագաւորութիւն հայոց. և զոր կամիջիք՝ արասջիք ձեզ թագաւոր, և յասորոց կողմանէ զԱսորեստան, և զՄծուին, և զՆուշիրական մինչև ի սահ-

մանս տաճկաց: Եւ ես մի իշխեցից քան զԱրասիր անցանել յայդ կոյս. և զգանձդ արեաց թագաւորութեան այնչափ արձակեցից՝ մինչև շատ լիցի ասել ձեզ, և բազմութիւն զօրաց որքան և պիտոյ իցէ ձեզ մինչև ձեր թագաւորութիւնն հաստատեսցի»: Եւ ըստ կարգի օրինաց իւրեանց երդուեալ, և աղ ծրարեալ հրովարտակին ետ տանել. և նոցա առեալ և ընթերցեալ, ոչ արարին բանիցն պատասխանի:

Գրէ դարձեալ թուղթս երկրորդս և ասէ. «Գրեցի ձեզ ի բաց կալ յայդմանէ. ուրեմն ոչ կամեցարուք լսել, ես զձեզ ապաշաւեմ, ասէ: Քանզի վաղիւ առաւօտուն ցուցանել ձեզ փիղս վառեալս, և ի վերայ հօր սպառազէնս ի քաջաց, որ տեղասցեն ի վերայ ձեր նետս երկաթեղէնս և շուռոտնս մուխս պաղաւատիկք սլաքովք, և հաստաձիգք աղեղանց, և կոռւփք բազմադիմիք, որչափ Խոսրովայ և ձեզ պիտոյ իցէ»:

Գրէ պատասխանի Մուշեղ նմա այսպէս: «Զբանս քո լուեալ ասեմ, եթէ յԱստուծոյ է թագաւորութիւն և ում կամի տացէ. բայց դու պարտիս յանձն քո ապաշաւել քան թէ ի մեզ. զի տեսանեմ զքեզ այր պոռտաբան, զի յանձն քո խրախուսես և ոչ յԱստուած, ի բազմութիւն զօրաց և ի փղաց զօրութիւն. այլ ես ասեմ քեզ, եթէ Տէր կամեսցի՝ վաղիւ պատելոց է զքեզ սլատերազմ քաջաց. և ձեթեսցեն և վերայ քո

իբրև զամպս երկնից. և բռնալիր նիզակօք անցանիցեն ընդ մէջ բազմութեան քո իբրև զփայլատակունս հրոյ շանթից: Քանզի թէ Աստուած կամեսցի տանելոց է սաստկութիւն հողմոյ զգորութիւն քոյ իբրև զփոշի»: Էին ¹ անդ, և Վնդայ, և Վստամ, և զօրք պարսիկք իբրև ութ հազար հեծեալ, թող զգօրս յունաց և հայոց: Եւ ի վաղիւ անդր մինչդեռ արևն ընդ ծայրս հարկանէր, կարգեցաւ պատերազմ սաստիկ, ճակատ առ ճակատ ուժգին խումբ և անհնարին խառնուրդ, և մարտուցեալ ընդ միմեանս յայգուէ մինչև ընդ երեկս քաջապէս. և յոգնեցան երկօքեան կողմանքն ի մեծ պատերազմին. և այնչափ սաստիկ լինէր կոտորածն, մինչ զի սաստկութիւն վտակաց արեանն խաղացեալ ոռոգանէր զերկիրն ամենայն: Եւ ոչ կարողացեալ ունել զդէմ զօրն Վահրամայ, փախստական լինէր առաջի զօրացն յունաց. և նոցա հետամուտ եղեալ մինչև ի մութ երեկոյին, լցին դիակամբք զերկիրն. և զբազումս ձերբակալ արարեալ ածին առ Խոսրով. և զօրացաւ յաւուր յայնմիկ յաղթութիւն Խոսրովայ: Եւ Վահրամ գնաց փախստական և անկաւ ի Բախդ

¹ Մեք այսպէս ուղղեցաք. իսկ ի տպագր. էր՝ Եւ Նանդ և Վնդոյ, և այլն: Նոյն սխալ գտանի և ի գաղղ. թարգմանութեան պատմութեանս (M. Brosset, Collection, I, 77), Nang, Vndo և այլն:

Շախատան. որ և յետոյ իսկ սպանաւ ի հրամանէ Խոսրովայ. և հաստատեցաւ Խոսրով յաթոռ թագաւորութեան, և զխոստացեալսն կայսեր կատարեաց: Ետ նմա զԱրեւաստան գամենայն մինչև ցՄծուին, և գերկիրն հայոց մինչև ցգետն Հուրաստան, և զգաւառն Կոտայից մինչև յաւանն Գառնի յեզր ծովուն Բգնունեաց, և մինչև յԱռեստն աւան. և զԿոզովիտ գաւառ մինչև զՀացիւն և ցՄակու: Եւ էր սէր դաշնաւորութեան մեծն ի մէջ երկոցունց թագաւորացն պարսից և յունաց:

Եւ եղև յամի չորեքտասաներորդի Խոսրովայ արքայի, ի քսաներորդ ամի Մուրկայ թագաւորութեանն, ապստամբեցան ի կայսերէ զօրքն յունաց, որք ի Թրակացւոց կողմանէն, և նստուցին իւրեանց թագաւոր այր գոմն անուն Փոկաս կոչեցեալ. և գնացեալ միաբանութեամբ ի Կոստանդնուպօլիս սպանին զՄուրիկ թագաւոր, և նստուցին զՓոկաս յաթոռ թագաւորութեան:

Իբրև լուաւ Խոսրով արքայ զլուր համբաւոյն այնորիկ, շարժեցաւ ի բարկութիւն մեծ, լինել վրէժխնդիր արեանն Մուրկայ: Եւ ժողովեալ զբազմութիւն զօրաց իւրոց, աննէր վնաս մեծամեծս և սաստիկս ի բաժնին յունաց: Իբրև լցան ամք ութ Փոկայ՝ սպանաւ և նա ի Հայրակղէ, որ դաւեալ նմա էառ զթագաւորութիւնն նորա: Եւ առաքեաց հրեշտակս մեծապէս գան-

ձիւք և հրովարտակօք առ արքայ Սոսրով, խընդ-
 րել ի նմանէ զխաղաղութիւն մեծաւ թախանձա-
 նօք, ասէ. «զվրէժ արեանն Մուրկայ առի ի
 թշնամոյ նորա. արդ կամ եղիցի քեզ սունել ընդ
 իս զխաղաղութիւն, և արգելուլ զսուր քո յերկրէ
 իմմէ»: Որում ոչ կամեցեալ լսել Սոսրովայ,
 ասէ. «իմ է թագաւորութիւնն այն, և ես զոր-
 դին Մուրկայ նատուցի թագաւոր, և նա երթեալ
 առանց մեր հրամանի թագաւորեաց. և զմեր
 գանձս մեզ ընծայ մատուցանէ, ոչ զխտելով եթէ
 համարս խնդրիցից գանձիս այսմիկ, և ոչ դա-
 դարեցից մինչև առից զնա ի բուռն իմ»: Եւ
 առեալ զգանձսն հրամայեաց սպանանել զընծա-
 յաբերսն, և բանիցն Հայրակղի ոչ արար պա-
 տասխանի, այլ առնէր վնասս սաստիկս, ի կող-
 մանս կողմանս աւարառութիւն և գերութիւն և
 սուր. և զօրք պարսից որք էին ի կողմանս պա-
 դեստինացոց, և զօրավար նոցա անուանեալ
 Ռազմայուզան որ է Սոռեամ, խօսէր ընդ Երու-
 սաղէմի զխաղաղութիւն. քանզի էին հնազան-
 դեալք յառաջագոյն ընդ թագաւորութեամբն յու-
 նաց, և սպանեալ զոստիկանն պարսից որ էր ի
 վերայ նոցա, և ինքեանք պատրաստեալ ի պա-
 տերազմ ընդդէմ պարսից: Յայնժամ ժողովեալ
 Սոռեմ Եռազմայուզան զգօրս իւր բնակեցաւ
 շուրջ Երուսաղէմաւ, և պաշարեաց զնա. և պա-
 տերազմեցաւ ընդ Երուսաղէմի աւուրս ինն և

տասն, և փորեալ ի ներքոյ զհիմունսն աւերեցին զպարիսպն: Եւ եղև յաւուրն ինն և տասներորդի յամսեանն մարգաց, որ օր քսան և ութ էր ամսոյն. յամի քսան և հինգերորդի թագաւորութեանն Խոսրովու, որ կոչէր Ապրուէզ, զկնի տասն աւուր անցանելոյ զատկին, առին զքաղաքն. և սուր ի գործ արարեալ զերիս աւուրս, սպառեցին զամենայն մարդ ի քաղաքին. և նրստան ի ներքս ի քաղաքին քսան և մի օր. ապա ելեալ բնակեցան արտաքոյ քաղաքին, և զքաղաքն այրեցին հրով: Եւ հրամայեցին համար առնել անկելոց զիսկացն, գտաւ թիւ սպանելոցն յիսուն և եօթն հազար մարդ. կալան և զհայրապետն Զաքարիայ, և ի խնդիր անկեալ աստուածային սուրբ Նշանին սկսան զնոսա տանջել, մինչև զբազումս ի պաշտօնէիցն կառափեալ սատակեցին. ապա ցուցին զտեղին ուր ծածկեալն էր. զոր առեալ վարեցին ի գերութեան, և ոսկի և արծաթ անբաւ խաղացուցին ի դուռն թագաւորին: Եւ վասն մնացելոցն որք ի քաղաքին և ի սահմանս նորա, ել հրաման յարքունուստ առնել ի վերայ նոցա ողորմութիւն. շինել զքաղաքն և հաստատել զամենեսին յիւրաքանչիւր կարգ. և անդէն վաղվաղակի կատարէին զհրաման արքունի. և կարգեցին երիցապետ ոմն ի վերայ քաղաքին որում անուն էր Մոզեստոս: Եւ յետ այսորիկ գումարեցոյց զօրս բազումս Խոռէմ, և ել

ի Քաղկեդոն և նստաւ յանդիման Բիւզանդայ, և խնդրէր անցանել և կործանել զքաղաքն թագաւորանիստ: Իբրև ետես կայսր Հայրակղէս զչարիան ամենայն որ եկին հասին ի վերայ նորա. ակամայ կամեցեալ ցուցանել բարեկամութիւն եւ ընդ առաջ նոցա, մեծարել իբրև զվաստակեալս և զհիւրս. ընկալաւ զնոսա մեծամեծ ընծայիւք, և տայր զօրավարին և իշխանացն ամենեցուն պարգևս մեծամեծս, և բաշխէր զօրացն ամենեցուն զահեկանս ի խռովս ¹, և ճաշս և ընթրիսս ուրախութեան կազմէր ամենայն զօրացն մինչև ցեօթն օր: Ապա ելեալ ի նաւն եկն ի մէջ ծովուն խօսել ընդ զօրավարին պարսից. «զի՞նչ կամիք, ասէ, առնել, և վասն է՞ր եկիք ի տեղիս յայս. մի՞թէ զծով իբրև զցամաք համարիցի՞ք, մարտնչել ի սմա ընդ մեզ. կարող է Աստուած եթէ կամեսցի ցամաքեցուցանել զծովս առաջի ձեր. բայց զգոյշ լերուք. մի գուցէ ոչ հաճեսցի Աստուած և խնդրեսցէ ի ձէնջ զվրէժ արեան կոտորածի աշխարհի. զի ոչ թէ վասն աստուածպաշտութեան ձերոյ կամ բարեգործութեան և սրբութեան արար Աստուած զայս այսպէս, այլ վասն մերոյ ամբարշտութեան ի Տէր, մեղք մեր արարին և ոչ քաջութիւն ձեր. բայց և զի՞նչ իսկ

¹ Հստ հնչման բնակչաց Վասպուրականի սովորաբար Խ ի տեղի Հ ի կիր առնու հեղինակս:

խնդրիցէ թագաւորն ձեր յինէն որ ոչ առնէ խաղաղութիւն. բառնալ կամի զթագաւորութիւնս զայս, մի ջանասցի, քանզի յԱստուծոյ հաստատեալ է, և բառնալ զսա անհնար է. բայց թէ Աստուծոյ այնպէս հաճոյ իցէ, կամք Աստուծոյ կատարեսցին: Եւ եթէ ասիցէ եթէ այլ թագաւոր նստուցից, արասցէ զո՞ և կամեսցի և արձակեսցէ, և մեք ընդունիմք. ահաւասիկ է տեղի թագաւորութեանս. և եթէ զքէն արեանն Մուրկայ խնդրէ, զքէն արեան Մուրկայ խնդրեաց Աստուած ի Փոկասայ ի ձեռն հօր իմոյ Հայրակղի. և եթէ երկիր խնդրիցէ, ահաւաղիկ¹ երկիրդ առաջի ձեր, եթէ կամիմք և եթէ ոչ կամիմք և եթէ ոչ կամիմք եհան Աստուած ի մէնջ և ետ ի ձեռս ձեր. և եթէ քաղաքս խնդրիցէ, ահաւաղիկ է քաղաքք մեծամեծք և պարսպաւորք. այլ զանձս խնդրիցէ, ասացի թէ՛ տաց որչափ և ձեռն հասանիցէ: Եւ ոչ կամեցաւ լսել, այլ տակաւին ծարաւի է արիւնարբութեան. մինչև յե՛րբ ոչ կամիցի յազենալ արեամբ, մի թէ՛ ոչ կարէին հոռոմք սպանանել զնս, և բառնալ զթագաւորութիւնն պարսից ի ժամանակի իբրև ետ Աստուած զսա ի ձեռս մեր, այլ արարին ի վերայ նորա ողորմութիւն: Բայց արդ ես զնոյն բարիս խօսեցայց և խնդրեցից ի նմանէ հաշտու-

² Այլ օրինակ. երկիրդ ամենայն առաջի:

թիւն և սէր. և ի ձէնջ խնդրեցից երիս ինչս և լուարուք ինձ. ի բաց արարէք յաշխարհէ գոուր և գհուր և զգերութիւն, և յերիցդ օգուտ գտանէք. զի ոչ դուք նուագիցիք ի սովոյ, և ոչ հարկք արքունի կորնչիցին. և ես աւասիկ արձակեցից թագաւորին ձերում պատարագս և հրեշտակս հրովարտակօք, խնդրել ի նմանէ զխաղաղութիւն աշխարհի և ընդ իս հաշտութիւն»։ Եւ նոցա ընկալեալ զխնդիրսն հաւանեցան առնել ըստ կամաց նորա, մինչև տեսցեն եթէ զի՞նչ պատասխանի եկեսցէ յարքայէն իւրեանց, և կամ գորուն զի՞նչ հրամայեսցէ առնել։ Եւ զօրուն գնացեալ անտի ձմերեցին ի Սուրիայ։

Իսկ թագաւորն պարսից ընդունէր զպատարագսն բերեալս ի կայսերէն, և հրեշտական անգրէն ոչ արձակեաց, և ոչ հրովարտակացն պատասխանի առնէր. այլ հրաման տայր զօրացն նաւս կազմել և անցանել ի Կոստանդնուպօլիս։ Եւ եղև պատերազմ և նաւամարտութիւն սաստիկ ի մէջ ծովուն։ Եւ կորեան ի զօրացն պարսից յաւուր յայնմիկ սպառազէնք հեծելոց չորք հազարք հանդերձ նաւօք իւրեանց։ Եւ տեսեալ զայնպիսի կորուստ ոչ ևս համարձակեցան ի նոյն գործ. այլ տարածեալ կալան զերկիրն ամենայն։

Եւ յաւել գրգռել ի սիրտս իւր արքայ Խոսրով. զի Տէր խստացուցանէր զսիրտ նորա, զի կործանելոց էր զթագաւորութիւն նորա։

Գրէ հրովարտակ նախատանաց առ կայսր՝ որ ունէր օրինակ գայս:

«Աստուծոց պատուական և ամենայն թագաւորաց տէր երկրի և ծովու, ծնունդ մեծին Արամազդայ Խոսրով թագաւոր: Առ Հայրակոս անմիտ, և առ անպիտան ծառայ մեր. ոչ կամեցար կամօք տալ զանձն ի ծառայութիւն մեզ, այլ տէր և թագաւոր կոչես զքեզ. զգանձ արքունի որ իմ առ քեզ է՝ ծախես, և զայդ ոչ գիտես եթէ վաղիւ համարս տալոց ես: Զծառայս իմ պատրես, և զգօրս աւազակաց ժողովեալ ոչ տաս ինձ հանգչել, այլ հանապազ պատրաստիս ինձ ի պատերազմ, և ասես վստահանալ յԱստուածն իմ. արդ ո՛ր է Աստուածն այն զոր դուդ ասես, վասն է՛ր ոչ փրկեաց զԿեսարիայ, և զԱնտիոք, և զՏարսոն, և զԱմասիայ, և զԵրուսողէմ, և Աղէքսանդրիս, և զԹեբայիտ, և զայլ աշխարհս: Միթէ՞ և այժմ ոչ գիտիցես՝ թէ զամենայն երկիր, զծով և զցամաք ինձ հնազանդեցուցի. արդ զԿոստանդնուպօլիս միայն ոչ կարիցեմ բերե՛լ: Բայց արդ զամենայն յանցանսքո և զվրաս զոր արարեր թողում քեզ. արի առ զկին քո և զորդիս և եկ այսր. և տաց քեզ ազարակս, այգիս, և ձիթենիս, և սերմանս զի վրեսցես և հնձեսցես և մեք սիրով նայեսցուք ի քեզ: Ապա թէ ոչ՝ մի խաբեսցէ զքեզ յոյսն սնտաի, զի Քրիստոսն այն՝ որ զանձն իւր ոչ կա-

րաց ապրեցուցանել ի հրէիցն, այլ կալան գնա
և սպանին ի վերայ փայտի, իսկ արդ զքեզ զի-
ւորդ կարէ ապրեցուցանել ի ձեռաց իմոց: Զի
թէ իջանիցես յանդունդս ծովու՝ ձգեցից զցանցս
իմ և ըմբռնեցից զքեզ. և ապա տեսանիցես զիս
այնպէս որպէս դու ոչ կամիցիս»:

Եւ առեալ Հայրակղի զհրովարտակն հրամա-
յեաց ընթեռնուլ առաջի հայրապետին և ամենայն
մեծամեծացն. և ապա մտին ի տունն Աստուծոյ,
և տարածեալ զհրովարտակն առաջի սրբոյ սեղա-
նոյն, անկան ի վերայ երեսաց իւրեանց յերկիր
առաջի Տեառն և լացին դառնապէս. զի տեսցէ
Տէր զնախատինս զոր նախատեաց զնա թշնա-
մին: Եւ հաճոյ թուեցաւ Հայրակղի և ամենայն
սինկղիտոսիցն նստուցանել զորդին Հայրակղի
յաթոռ թագաւորութեան, որ էր մանուկ փոքր.
և ինքն հանդերձեալ կազմել գնալ ընդ արևելս,
նաւել ի Քաղկեդոն: Եւ զօր պարսից արքային
որ յաշխարհին՝ ոչ գիտացին. և Հայրակղի ժողո-
վեալ զամենայն արևելեայս իբրև հարիւր և քսան
հազար, զիմէ ի վերայ Խոսրովայ: Եւ ճանա-
պարհ արարեալ ընդ կողմն հիւսիսոյ ել զէպ ու-
ղիդ ի Կարնոյ քաղաք, և անցանէ ի Շիրակ, և
հասեալ ի Դուին աւերէ գնա, և զՆախճաւան, և
զՈրմի, և զիմեալ ի Գանձակն Ատրպատականի,
բրէ գնա, աւերէ զԱհմատան, և զՄայ, կործանէ
զբազին հրատին մեծի, որում Վշնապն կոչէին,

և ընուն զծովակն որ յանդիման հրատին՝ դիակամբք. զխօսուն և զանասուն, զայր և զկին և զմանուկ առ հասարակ մաշեցին ի սուր սուսերի. և արքայ Սոսրով զարհուրեալ պատրաստի ի փախուստ, քանզի զօրացաւ յաղթութիւն Հայրակղի. և ամենայն ուրեք ուր և հանդիպէր զօրուն պարսից, առ հասարակ սատակէր զամենեսեան մինչ ոչ մնալոյ ապրեալ:

Զայս յառաջագոյն իմացեալ հին պատմագրին, յառաջատես զկործանումն նոցա յայտ առնէ. և զոր ասեն այսպիսի ինչ է. «Վայ քեզ. եղուկ դու երկիրդ պարսից, յորժամ բազմախուն գունդք զօրացն յունաց ի քեզ արշաւանս եղեալ հասանիցեն և հարկանիցեն զքեզ ի սուր սուսերաց, և յառաթուր սմբակաց: Վայ քեզ. եղուկ դու այր քաջ արքայդ մեծանուն, յորժամ կարկառիցէ Բարձրեալն զձեռն իւր ի կործանել զքեզ, և ի խորտակել զգաւազան ամբարտաւանութեան քո. յայնժամ մերկասցի արեգակն զլոյս իւր ի քէն, և զգեցուսցէ քեզ խաւար. յայնժամ ահազինս որոտալով ճայթիցէ ի վերայ քո երկինք. և լսիցէ հնչիւն և բոմբիւն և դղրդիւն յանդնդոց. ճայն որոտալոյ սմբակաց բազում ամբոխից երկվարաց, և աղաղակ բազում սպառազինաց յարձակեսցին ի վերայ քոյ: Յայնժամ ամօթալից աչօք տեսցես զբազմափառ և զպայծառացեալ նշանս դրոշմացն բարձրացելոց: Յայնժամ թանձ-

րացեալ մթասցի, բալ և մառախուղ, խաւար ի վերայ լերանց և դաշտաց քոց. յայնժամ կերիցէ սուր զպատերազմողս քո. ելցեն ի քեզ փայտահարք բազումք և կոտորեսցեն զմայրս քո մեծամեծս, և զմատաղատունկս բարձունս. յայնժամ ելցէ հուր ի քէն ծնեալ և կերիցէ զքեզ և զբազմութիւն ուստերաց և դստերաց քոց, ի քէն ակնունելով զբորբոքումն: Զի որովք բարձրացար և ամբարտաւանեցար, նոքիմբք խոնարհեսցիս և անկցիս: Քակտեսցի և աւերեսցի պերճութիւն տաճարաց քոց, և ամենայն ուրէք անարգեսցի: Եւ զոր ծնար և գգուեսցերն՝ քեզէն կոչեսցես ի մահ»: Այս ամենայն վճարեցաւ պարսից ի ձեռն յունական սրոյն:

Իսկ Խոսրովու կարծեալ արծարծեալ զգօրս իւր, և որք ի դրանէն արքունի որ կոչին համհարցք և փուշտիպանք. և ամենայն արք ընտիրք տան թագաւորին ոյժ առեալ դարձեալ պատերազմել ընդ Հայրակղի. և նա գնաց ընդդէմ նոցա սաստիկ զօրութեամբ. և եղև բալ և մութ թանձրամած խաւարին ի վերայ երեսաց ամենայն երկրին. և ոչ գիտացին զօրն պարսից զդարձն Հայրակղի ի վերայ նոցա. մինչև երթեալ խառնեցան և բախեցին զմիմեանս պատերազմօք, այնպէս զօրացոյց Տէր զողորմութիւն իւր ի վերայ Հայրակղի յաւուր յայնմիկ տալ ի ձեռս նորա զամենեսեան. և նոքա հարեալ սատակեցին զնոսա սրով սու-

սերի յանինայ. սպանին և զգօրավարն ի պատերազմին. և զմնացեալ սակաւսն ի մէջ արարեալ, շրջափակ տուեալ, կամէին զամենեսեան սատակել: Եւ նոցա ձայն բարձեալ ողորմագին պաղատանօք առ Հայրակղոս, եթէ՛ «Աստուածասէր և բարերար տէր արա ի վերայ մեր ողորմութիւն, թէպէտ և չեմք արժանի ողորմութեան»: Յայնժամ Հայրակղոս հրամայեաց առնել ի վերայ նոցա ողորմութիւն: Եւ թողին գնոսա արք իբրև չորք հագարք, վիրաւորք բոկք և մերկք և հետևակք: Եւ ընդ սուսուտն հրամայեաց Հայրակղոս ասպատակս սփռել ի վերայ ամենայն երկիրն, և հարկանել զամենայն երկիրն սրով սուսերի: Եւ խոսրով արքայ փախստական գնաց, և անցեալ զԹեկղաթաւ ի Վեհկաւատ հրամայեաց զլար կամուրջացն կտրել. և Հայրակղի հասեալ բանակեցաւ առ զուրս Տիսպոն քաղաքի. և քանդեալ աւերեաց զամենայն ապարանս թագաւորին, և այրեաց գնոսա հրով, և բազում գանձս մթերեալս յափշտակեաց անչափ աւարաւ գանձս ոսկոյ և արծաթոյ և հանդերձից, և անասուն բազում յոյժ, և բազմութիւն գերեաց իբրև գաւազ ծովու անթիւ: Բայց տիկնայքն և հարճքն և ամենայն որդիքն արքայի, և արքունի երիվարացն էին անդէն ի Վեհկաւատ. և սկսաւ Սոսրով արքայ ժողովել զմնացեալ նախարարս զօրացն և զգօրն որ գերծեալ էին ի պատերազմէն: Եւ խօսէր ընդ

նոսա սաստիկ և ահազին դատաստանօք և սպառնալեօք. թէ՛ «ընդէ՛ր և դուք ոչ մեռարուք ի պատերազմին, քան թէ ելեալ փախստական գնացէք գալ առ իս և տալ համարձակութիւն ծառայի իմում ի յայսքան փնաս. մի՞ թէ արդեօք զՊոսրով մեռեալ կարծէիք»: Յայնժամ խորհուրդ միաբանութեան ի մէջ առեալ ամենեցուն նոցա ասեն. «Թէպէտ և ի թշնամեացն ապրեցաք, սակայն ի ձեռաց դորա մեզ չիք ապրել. արդ եկայք իմասցուք ինչ»: Յայնժամ երզուեալ միաբանութեամբ գնացին ի գիշերի և անցին ընդ զոմ ի Վեհկաւատ. և կալան անդ գտիկնայսն ամենայն, և զհարձան, և զորդիսն արքայի, և զերկվարան արքունական, որով եկեալ էր Պոսրով արքայ ի Տիսպոն. հանին գաղտաբար ի գիշերի, և արքայ Պոսրով ոչ միոյ իւրիք չէր տեղեակ. և զորդի նորա կաւատ նստուցին թագաւոր. և նա դիմեալ եկն ի վերայ նորա. և ոմն ընթացեալ ետ գոյժ վաղվաղակի Պոսրովու, թէ ապստամբեցաւ ամենայն արեաց երկիր ի քէն, և զորդի քո կաւատ նստուցին թագաւոր, և ահաւազիկ դիմեալ գայ ի վերայ քո: Եւ ընդոստուցեալ Պոսրով ի յահէն և դարհուրեալ մեծաւ զողութեամբ, խնդրեաց իւր տեղի փախստեան, աղաղակեաց և ասէ. «ձի, ձի», և մտեալ յասպատանն, ոչ հանդիպեցան ձիոյ. յայնժամ արքայ Պոսրով յայլակերպս եղեալ զնաց եմուտ ի բու-

րաստանն արքունի, և երթեալ ի թաւ պուրակս
 բուրաստանացն մտեալ ի ներքոյ թաւ թփոյ ծաղ-
 կոցն որ էր մուրտ բազում, զուղեալ դագարեաց:
 Եւ Կաւատ արքայ հրամայեաց խնդիր առնել, և
 երթեալ ի բուրաստանն գտին զնա ի թաւի անդ
 զուղեալ. կալան զնա և եկին ածին զնա ի դախ-
 դիճ անդր. հրաման ետ արքայ Կաւատ արկանել
 զնա ի տուն մի արքունական սենեկացն. և մտա-
 նէին առ նա արք ի նախարարացն խօսէին դա-
 տաստանօք և նախատէին զնա, անարգէին և
 զնային: Այս եղև զաւուրս ինչ, տպա անարգեաց
 զնա և Կաւատ արքայ, եհատ ի վերայ նորա դա-
 տաստան մահու, և հրամայէ արանց մտանել և
 սպանանել զնա. որք մտեալ քարտակատեցին զնա
 տապարօք ի սենեկի անդ և սպանին: Հրամայեաց
 և զեղբարսն իւր սպանանել, որք ի միում ժա-
 մու սպանան արք քառասուն, ամենեքեան ի չափ
 հասակի եկեալ, և Կաւատ արքայ հաստատեցաւ
 յաթոռ թագաւորութեան. և արար խաղաղու-
 թիւն մեծ ընդ կայսեր և ընդ ամենայն երկիր
 իշխանութեան իւրոյ: Ետ և կայսեր զամենայն
 գոր և կամեցաւ առնուլ. և մինչդեռ խորհէր ար-
 քայ Կաւատ վասն շինութեան աշխարհի և խա-
 ղաղութեան, եհաս նմա վախճան կենաց և մե-
 ռաւ, կեցեալ ամիսս վեց: Եւ յետ մահու նորա
 նստուցին թագաւոր գորդի նորին զԱրտաշիր,
 կարի տղայ մանուկ: Յայնժամ Հայրակղէս գրէ

առ Սոուեամ և ասէ. «Կաւատ թագաւորն ձեր վախճանեցաւ, և որդի նորա մանուկ տղայ է. բայց արդ ի քեզ հասեալ թագաւորութիւնդ, և ես քեզ տաց զնա, և եթէ զօր պիտոյ իցէ յօգնականութիւն արձակեցից որչափ և կամիս. բայց արդ եկ ի կողմանցդ յայդցանէ. եկից և ես յասորեստան, և երդումն արարեալ ուխտ զիցուք ի մէջ մեր երկոցունց, խաղաղութեամբ ունել զթագաւորութիւն»։ Եւ հաւանեալ Սոուեմայ եկն առ Հայրակղոս արքայ յունաց, թողեալ ի նա զԵրուսաղէմ, և զԿեսարիայ պաղեստինացւոց, և զամենայն կողմանս անտիրքացւոց, և զամենայն քաղաքս գաւառացն այնոցիկ. և զՏարսոն կիւլիկեցւոց, և զմեծ մասն Հայոց, և զամենայն զոր միանգամ կամեցաւ Հայրակղոս. և ուրախ եղև մեծապէս խնդութեամբ. և Հայրակղոս սայ նմա զթագաւորութիւնն, և խոստանայ զօր որչափ և պիտոյ իցէ։ Եւ խնդրէ ի նմանէ խնդիրս առաջին, ասէ. «զԱստուածնկալ սուրբ Նշանն զոր գերեցեր յԵրուսաղէմէ, խնդիր արարեալ մեծաւ փութով այսրէն դարձուցես»։ Յայնժամ երդուաւ նմա Սոուեամ և ասէ. «հրամայեան արձակել արս հաւատարիմս, և ես յորժամ հասից ի դուռն արքունի, ի նմին ժամու խնդիր արարից Սաշին, և գտեալ զնա տայց բերել առ քեզ»։ և արար նմա հաւատարմութիւն յոյժ գրով, և կնքեալ աղիւ ըստ սովորութեանն իւ-

րեանց երդումն, և խնդրեաց ի նմանէ զօր ինչ սակաւ յերևելի մարդկանէ, յորս ինքն վստահն էր: Իսկ Խոռեմայ առեալ զգօրսն երթեալ ի Թագաւորանիստն, հրաման տուեալ այլոց ոմանց սպանին զտղայ Թագաւորն զԱրտաշիր: Յայնժամ արձակեաց Հայրակղոս արս հաւատարիմս առ Խոռէմ վասն Աստուածնկալ սուրբ Խաչին. և նորա խնդիր արարեալ մեծաւ ստիպով մինչև կարացին գտանել նովիմբ կազմածով. և ետ յայրանորք եկեալ էին. նոքա առեալ զնացին փութանակի և ետ բերողացն Հայրակղոս ինչս բազումս և մեծարեալ արձակեաց պատուով: Եւ գումարեալ Հայրակղի դամենայն զօրս իւր յորդոր և խնդալից սրտիւ, բազմութեամբ զօրաց ել ընդ առաջ սուրբ Նշանին, ի պատիւ հրաշալի և երկնաւոր գանձուն. և տարեալ հասուցանէր ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ: Եւ ապա անտի ոչ սակաւ ինչ լինէր յաւուր յայնմիկ ձայն լալոյ, հեղումն տրտասուաց յահագին բորբոքմանէ սրտից նոցա, և գութ խանդաղատանաց Թագաւորին և իշխանացն և զօրացն ամենեցուն և բնակչաց քաղաքին. և ոչ ոք կարէր երգել զօրհնութիւն սաղմոսացն, և կամ լսել ի գլխալից արտասուաց ժողովրդեանն միանգամայն և յայնչափ խնդութենէն: Եւ կարգեալ հաստատեաց Հայրակղոս ըզսուրբ Նշանն անդէն ի տեղուջ իւրում ի սուրբ Գողգոթայ: Եւ բաշխեաց ամենայն եկեղեցեացն

և աղքատաց քաղաքին օրհնութիւնն և զինս խընկոց, և ինքն գնաց ի միջագետս ասորոց, զի կալեալ հաստատեսցէ ինքեան զքաղաքսն և զսահմանսն ամենայն որ առ Սոսրովու և առ Մուրկաւ հաստատեալ էր: Եւ եկաց սուրբ Խաչն Տէրունական յԱստուածակերտ քաղաքին մինչև ցմիւսանգամ առածն Երուսաղէմի, որ յորդուոցն Իսմայէլի:

Եւ Սոռեմայ առեալ զթագաւորութիւնն յաւուր միում զգեցեալ էր հանդերձ թագաւորականն, և հեծեալ յիրիվար արքունի, և շրջէր ի մէջ ամենայն զօրացն իւրոց ցուցանել զինքն և քաջալերել զգօրսն. և յանկարծակի ի թիկանց կողմանէ յարձակեալ ի վերայ նորա արանց, հարեալ սաստակեցին գնա: Ապա թագաւորեցուցին զԲորն զդուստրն Սոսրովայ որ էր կին նորին, որում Բամբիշն կոչէին. և կարգեցին հրամանատար ի զբանն զՍոռովա Որմզդ, որ և սպանաւ ի Բամբշանէն որ կոչէին Բոր: Եւ կալաւ Բորն զթագաւորութիւնն ամս երկու և մեռաւ: Եւ յետ նորա ածին զՍոսրոյ զոմն տղայ մանուկ և նըստուցին իւրեանց թագաւոր. և նա փութանակի վախճանեցաւ. ապա ոմանք թագաւորեցուցին զԱզարմիկ դուստր Սոսրովու. և զօրն Սոռեմայ թագաւորեցուցին զՈրմզդ ոմն ի Մծուին քաղաքի. և յայնմհետէ նուազեալ պատառեցաւ թագաւորութիւնն պարսից: Յետ այսր ամենայնի Յազկերտ թագաւորեաց ի Տիսպոփն, և ունէր

դժագաւորութիւնն երկիւղիւ. և ոչ հրամանատու
այլ անձնապահ: Որ և ի սա հասեալ՝ վախճան
եղև թագաւորութեանն պարսից զոր յետ սակա-
ւու միոյ ասասցուք: Աստանօր և ի դէպ ելանէ
մարգարէութիւնն Դանիէլի, տեսութիւն անհեղեղ
պատկերին բազմախառն նիւթօքն ի վերայ խե-
ցեղէն և երկաթեղէն ոտիցն:

բ. Պատմութիւն Սեփաննոսի Տարոնեցոյ, Փա-
րիզ, եր. 85—100, եւ 114—120.

Եւ ապա Խոսրով՝ արքայն Պարսից զՍուրէն
ոմն ազգական իւր, որում անուն էր Ճիհովր-
Վշնասպ հանէ ի հազարապետութիւն Հայոց: Որ
եկեալ կալաւ զերկիրս մեր յոյժ հարստահարե-
լով զնախարարս Հայոց. զի շնայր ընդ կանայս
ազատաց ոչ առնելով զայրն տէր կնոջ իւրոյ:
Ընդ որ զայրացեալ Վարդանայ բղէշխի՝ որդւոյ
Վասակայ որ էր յազգէն Մամիկոնէից, սպասեալ
զիպող ժամանակի՝ սուսերահար առնէր զՍուրէն
մարգպան, (եւ) յերկիր կործանէր յամի քառա-
սուն և միերորդի թագաւորութեան Խոսրովու,
որ էր ամ եօթներորդ թագաւորութեան Յուստի-
անոսի՝ յամսեսնն արեգի քսաներկուսն ամսոյն,
որ է փետրուարի յաւուր երեքշաբաթուջ: Եւ իշ-
խանք Հայոց համօրէն ապստամբեալ ի Պարսից՝

ձեռն ետուն ի Յուսուպանն՝ նոքօք ընդդէմ կալով սաստիկ մարտիւ: Իսկ Վարդանայ առեալ զընտանիս իւր և զայլ պայագատան՝ փախստեայ անկանի յաշխարհն յունաց ի Թագաւորեալ քաղաքն Կոստանդնուսօլիս: Եւ երթեալ յանդիման լինէր Թագաւորին Յուսուպանոսի սր զսուրբն Սոփիա շինեաց, և հաղորդի ընդ նմա օրինաց. և յիւր անունն անուանէ զաւագ դուռն սուրբ Սոփիայ, որ մինչև ցայսօր կոչի դուռն Հայոց:

Եւ այս են ժամանակք մարտից, երկպառակութեանց, անթիւ սպանմանց, դերութեանց, առից, խռովից, կապանաց, նեղութեանց, պակասութեանց, խիստ սովու, սրոյ և մարդամահու, աւերելոյ աւանից, հրդեհից շինուածոց և ամենայն վնասուց բազում աշխարհաց յերկուց կողմանց հասանէր, մոռացեալ աստուածաշատութեան: Իսկ զկնի Տեառն Մովսիսի եկաց կաթողիկոս Հայոց տէր Աբրահամ ի գաւառէն Ռըշտունեաց, ի գեղջէ Աղբաթանից հրամանաւ Սըմբատայ Բագրատունուոյ որ էր մարզպան Հայոց ի Յոսրովու հրամանէ: Այս Սմբատ երթեալ յաշխարհն Վրկանի պատերազմաւ, և գտեալ անդ ազգս գերեալս ի Հայոց բնակեալ ի Թուրքաստան անապատին որ Սագաստան անուանի, մոռացեալ զլեզու և զգարութիւն հայերէն: Զոր տեսեալ Սմբատայ, և ուրախացեալ յոյժ՝ երէց մի Հաբէլ անուն՝ վարդապետ նոցա կարգէ. յորմէ ուսեալ

զգայրութիւնն հայերէն՝ կան մինչև ցայսօր վիճակ սրբոյն Գրիգորի:

Իսկ հայրապետն Աբրահամ բազում ջանիւ հոգ տարեալ վասն Վրաց աշխարհին՝ ոչ կարաց դարձուցանել յուղղութիւն. ապա հատեալ աստուածային սրով նզովեաց ամենայն Հայոց միաբանութեամբ: Իսկ կայսրն Մաւրիկ զՅովհանն ոմն նստուցանէ կաթողիկոս մասին յունաց: Եւ Աբրահամ նստէր ի Դուլին: Եւ Աշոտ ոմն առաքեալ յարքայէն պարսից Խոսրովու, հարեալ զյոյնն՝ էառ զԿթոբձ՝ քաղաք Հաշտենից, նոյնպէս և զքաղաքն Կարնոյ. և գերեաց զՅովհանն կաթողիկոս ամենայն սպասուք եկեղեցւոյն և տարաւ ի Համատան. որ կալաւ զաթոռն ամս 16: Այլ Աբրահամայ կալեալ զաթոռն ամս 23՝ վախճանի:

Իսկ յետ սուսերահարն լինելոյ Սուրենայ ոչ ևս պարսիկ մարզպան առաքէր ի Հայս թագաւորն պարսից. այլ ի խնդրոյ նախարարացն իշխան հաստատէ Հայոց գԴաւիթ Սահառունի, որ կալաւ զհազարապետութիւն Հայոց ամս 30 հրամանաւ Որմզդի՝ որդւոյ Խոսրովու՝ պարսից արքայի: Ի սորա երկոտասան ամին երևեցաւ Մահմէտ՝ որդի Աբղլայի ի 68 թուին: Եւ սկիզբն լինի թագաւորութեան Իսմայէլի յ72 թուականին: Կւ զկնի Տեառն Աբրահամու եկաց կաթողիկոս Հայոց Տէր Կոմիտաս ի գաւառէ Արագածոտոյ, ի գեղջէ Աղցից՝ ամս 8: Սա շինեաց զհանգստարան սրբոյն

Հովհաննէսի մայր գեղեցկադիր շինուածով. քանզի խար-
խարեալ էր առաջին շինուածն սրբոյն Սահակայ:
Եւ ի սորա ժամանակս փայլէր վարդապետու-
թեամբ Յովհաննէս մայրագոմեցի որում զկաթողի-
կոսութիւնն հաւատացեալ էր Կոմիտաս: Սա
գրեաց զերիս զիրս. և զանուն իւր ոչ վերա-
գրեաց ի նոսա վասն չընդունելոյ ժողովրդեանն.
անուն միոյն՝ խրատ վարուց, և անուն միւսոյն՝
հաւատարմատ, և անուն միւսոյն՝ նոյեմակ:

Եւ ապա Տէր Քրիստափոր ազատ յաբրահա-
մեան բարձէն յԱպահունեաց գաւառէն՝ ամս 6:
Ձսա ընկեցին յաթոռոյն՝ զի խռովութիւն առնէր
ի մէջ իշխանացն. յետոյ և այլ ինչ պատճառ
ասացին: Տէր եզր ի Նգայ գաւառէ, ի գեղջէ
Փառաժնակերտոյ՝ ամս 10: Սա հանդիպեալ Հե-
րակի ի Կարնոյ քաղաքի, ոչ տանելով ընդ իւր
զՅովհաննէս՝ փակակալ սրբոյն Գրիգորի, որ յայնմ
ժամանակի կատարեալ էր աստուածային գիտու-
թեամբ, այլ զոմն կիսակատար գիտութեամբ ընդ
իւր առնոյր: Եւ հասեալ ի ժողովն՝ խնդրէ ի
նմանէ Հերակլ ձեռնարկ հաւատոյ: Իսկ նոքա
իբրև տգէտ գոլով աստուածային գրոց՝ խաբեալ
խորամանկութեամբն յունաց՝ նզովեալ զամենայն
հերձուածողս բաց ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, հա-
ղորդեալ նոցա ըստ օրինաց՝ մեծապարզև փա-
ռօք դառնային, զԿողբ ժառանգեալ փոխան հա-
ւատոյն: Որոյ ընդ առաջ ելեալ նմա ուխտ եկե-

դեցւոյն. իսկ Յովհանն ոչ էլ, և մեղադրեալ Եզրի՝ ծանուցանէ նմա, որոյ ասացեալ «քաւ լիցի ինձ հաղորդել այնմ որ քակեաց զցանկ հաւատոյ»: Եւ ապա բռնութեամբ մուծեալ ի սենեակն՝ ասաց Եզր «զի՞ ընդվզեալ և խրոխտացեալ ոչ տեսանեսս զմեզ»: Եւ նա ասէ «խրոխտումն ոչ գոյ յիս. այլ ջատագով ճշմարտութեան կամիմ լինել. բայց դու յիրաւի կոչեցար Եզր, զի յեզր հանեալ տրոհեցեր զհայաստանեայս քակեալ ըզսահմանս հաւատոյ հարցն և խրամատեալ զառաքելական զցանկն՝ կործանեալ ի մարդադաւան տօմարն Լեոնի»: Եւ զայս ասացեալ զնաց յերեսաց նորա անարգանօք: Եւ երթեալ բնակեցաւ ի Մայրոյ վանս. ուստի հալածեալ գնա Եզրի՝ կոչէ գտեղին մայրագոմ, և զՅովհանն՝ մայրագոմեցի: Իսկ նորա գնացեալ ի Գարգման՝ անդ կատարէ զկեանս իւր առաքելաջան հանդիսիւ: Զսմանէ համբաւի հերձուած մուծանել յեկեղեցի, որ ոչ է սորա. այլ այլ ոմն Սարգիս անուն յաշակերտաց նորա արար զայն, զոր հալածեաց Յովհանն յիւրմէ:

Իսկ զկնի Դաւթի Մահառունւոյ եկաց իշխան Հայոց Թէոդորոս Ռշտունի ամս 25: Եւ զկնի Եզրի յաջորդէ գաթու Ներսէս՝ եպիսկոպոս Տայոց: Սա շինեաց զվկայարան սրբոյն Գրիգորի ի վերայ վիրապին յԱրտաշատ, և զմիւս ևս հրաշապայծառ եկեղեցին զսրբոյն Գրիգորի Վաղարշապատու առապարին զանազան յօրինուածով:

Յայնմ ժամանակի ամիրապետն Տաճկաց ել ի Սին անապատէն զօրու ծանու, և անցեալ ընդ ծով ի հարաւակողմն յարևելս ի Սինդ, ի Պարս, ի Սագաստան և ի Սրման և ի Հնդիկս. և աւերեալ գերեաց բառնալով զամենայն թագաւորութիւնս ազգացն բաց ի Հռոմէացւոցն: Զոր տեսեալ ապա Թէոդորոսի Ռշտունեացն տեսան, որ էր զօրավար Հայոց և այլոց համախորհից (միաբանութեամբ) ի բաց կացեալ ի կայսերէ՝ հնազանդին Տաճկաց: Իսկ կայսր Կոստանդին՝ թոռն Հերակլի մեծաւ ցասամբ դիմէ ի Հայս, խրոխտայր ջնջել ի միջոյ: Որում ընդ յառաջ ելեալ Հայրապետն Ներսէս՝ համոզէր ի խաղաղութիւնս. և ի միասին հասեալ ի Դուին քաղաք, հրամայէ կայսր հռոմ երիցանց մատուցանել պատարագ յեկեղեցիսն. և ի միասին հազորդեցան օրինաց կայսրն և կաթողիկոսն: Յորմէ զայթակղեցան բազումք զի ութ օր ի խորհրդի եկաց կայսրն ըստ սովորութեան: Եւ ի ժամ ճաշուն արհամարեալ լինէին ազատքն Հայոց առաջի նորա:

Իսկ կայսրն գնացեալ ի Կոստանդնուպօլիս թողու ի զօրաց իւրոց վերակացուս աշխարհիս Հայոց. և ապա վիշապն ասպտամբ, ամենաչար դէն՝ աստուածամարտ գազանն ոչ լռէր յիւրոց խորամանկ խորհրդոց չարութենէ, այլ անքուն աղամբ երկնէր յանձն իւր յարուցանել հալածանս ի վերայ եկեղեցեացն Աստուծոյ որ ի Հա-

յաստան աշխարհիս, քանզի յայսմ թագաւորութեան Կոստանդնի՛ որդւոյ Կոստանդեայ թողին Հերակլի, արկ նա ի գործ զբնիկ կախարդութեան իւրոյ զչարութիւն պղտորել զհաւատս մանկանց եկեղեցւոյ. և արբանեալս իւր կալաւ զգօրս յունաց որ ի Հայաստան աշխարհիս: Քանզի ոչ երբէք ընդունէին Հայք զՀոռոմն ի հաղորդութիւն մարմնոյ և արեան Տեառն:

Եւ արդ՝ զրեն նոքա ամբաստանութիւն ի Կոստանդնուպօլիս առ Կոստանդին թագաւորն և առ Հայրապետն թէ՛ իբրև զանօրէնս համարեալ եմք յաշխարհիս այսմիկ զի անարժանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զժողովն Քաղկեդոնի և զտօմարն Լևոնի, և նզովեն զնոսս և զամենեսին որք ըստ նոցա խորհին ի հաւատս: Յայնժամ հրաման ետ թագաւորն հայրապետաւն զրել ի Հայս հրովարտակ առ սրբասէր կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս, և առ մեծն Թէոդորոս՝ Ռշտունեաց տէր, որ էր իշխան աշխարհիս և զօրավար զօրացն, և առ ամենայն իշխանս աշխարհիս զի միաբանութիւն հաւատոյ արասցեն ընդ Հոռոմոց, և մի խոտեսցեն զժողովն զայն և զտօմարն. և եթէ գտցի ոք յիշխանացն, որ ընդդիմացի հրամանին, ի պատուոյն և յիշխանութենէն ի բաց ընկեսցի. և զինչս նորա զամենայն յարքունիս կալցեն, և տարեալ զնա ի դրունս թագաւորաց՝ անդ արասցեն պատասխանի: Եւ էր անդ այր մի ի

Բագրևանդ գաւառէ, ի Բագւան գեղջէ, որ էր ուսեալ զարուեստ փիլիսոփայութեան, և էր անուն նորա Դաւիթ. զնա հրամայեաց արձակել ի Հայս. զի երթեալ ի բաց հատցէ զհակառակութիւն և արասցէ միաբանութիւն:

Եւ ժողովեցան ամենայն եպիսկոպոսունք և ամենայն իշխանք աշխարհին ի Դուին քաղաքի առ քրիստոսասէր և ճշմարտապատում կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս և առ բարեպաշտ իշխան աշխարհին և զօրավարն Հայոց Թէոդորոս Սահառունի պատրիկ, որ էր Ռշտունեաց աէր. և տեսին զհրաման թագաւորին. և լուան բանս ի փիլիսոփայէն, որ ուսուցանէր բաժանմամբ զերկուց բնութեանցն վարդապետութիւն ըստ ժողովոյն Քաղկեդոնի: Եւ իբրև լուան՝ ոչ առին յանձն փոխել զճշմարիտ վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի ըստ տօմարին Լևոնի: Արդ հաճոյ թուեցաւ ամենեցուն առնել բանիցն պատասխանի և ցուցանել զհաստատութիւն հիմնադրութեան ճշմարիտ հաւատոյն իւրեանց, զոր ունէին յառաջին և ի բուն վարդապետացն իւրեանց: Զաղաղակ բարձեալ ամենեցուն ասէին թէ «լաւ լիցի մեռանել քան թէ փոխանակել զվարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի ընդ ժողովոյն Քաղկեդոնի և տօմարին Լևոնի, (որ) յոյս ճշմարիտ թուի մեզ ամենեցուն. իսկ որ զուղիղն կամիցին պարագիտել ճանապարհ, ասացեալն յա-

ուաքելոյն: Արդ՝ աղաչեմ նախքան զամենայն առնել աղօթս, խնդրուածս, պաղատանս, գոհութիւնս վասն ամենայն մարդկան, մանաւանդ վասն թագաւորաց և ամենայն իշխանաց. զի խաղաղութեամբ և հանդարտութեամբ վարեսցուք զկեանս մեր ամենայն աստուածպաշտութեամբ և սրբութեամբ:

Արդ՝ թէպէտև անարժանութիւնս մեր յօլովագոյն է, բայց զհրամայեալսն՝ մեզ՝ յոյժ փութեամբ կատարել առնելով աղօթս ի վերայ ամենայն մարդկան. բայց ևս առաւել ի վերայ աստուածընկալ փառաց թագաւորութեանդ և ամենայն իշխանաց և զօրաց և բոլորովին իսկ աստուածապահ պալատանդ, յոր սէրն Աստուծոյ լիով հանգուցեալ է, և շնորհք աստուածային պարգևացն ամենեցուն իսկ յայտնի են ի վերայ ձեր, զի ահա թագաւորութիւն մեծ և հզօրագոյն քան զամենայն թագաւորութիւնս. որ ոչ մարդկային ձեռամբ, այլ աստուածային աջովն է պսակեալ, զոր ոչ ոք երբէք կարասցէ փոխանորդել, բայց միայն Քրիստոսի թագաւորութիւնն. քահանայապետութիւն սուրբ և ճշմարիտ՝ լի աստուածային շնորհիւ. նախարարք և զօրք քրիստոսասէրք, և բաղմութիւն ամենայն ժողովրդոց՝ ժողովուրդ Քրիստոսի Աստուծոյ. և մեք պանծացեալ ի լոյս փառաց ձերոյ աստուածասէր թագաւորութեանդ՝ անշարժելի հաւատով

կացեալ մնացաք ի մէջ դառնաշունչ և դժնդակ և անօրէն թագաւորացն պարսից: Զի յորժամ բարձին զթագաւորութիւնն, կորուսին զամենայն նախարարս և զզօրս աշխարհիս, կոտորեցին սրով զարս և զկանայս, և ի գերութիւն վարեցին ըզբազմութիւն քաղաքացն և զիւղից: Իսկ մնացելոցն սուր ի վերայ շողացուցեալ՝ բազում անգամ ջանացան դարձուցանել ի մոլորութիւն. բայց ոչ կարացին շարժել: Նաև ամաչեցին անօրէնքն յունայնութեան իւրեանց զի նշան քրիստոնէական հաւատոյ հզօրագոյն է քան զամենայն թագաւորութիւնս հեթանոսաց. մինչև հրաման տալ անօրէն թագաւորացն Կավատայ, և յետ նորին՝ որդւոյ նորին Խոսրովու թէ՛ իւրաքանչիւր ոք զիւր հաւատ կալցի. և յայսմհետէ մի ոք իշխեսցէ նեղել զՀայս. ամենեքեան մեր ծառայք են, մարմնով մեզ ծառայեսցեն. վասն հոգւոց, որ զհոգին դատէ՝ նա գիտէ և նոքա:

Ապա դարձեալ յաւուր Խոսրովու՝ որդւոյ Որմզդի յետ գերութեանն Երուսաղէմի հրաման ետ արքայն Խոսրով ժողովիլ ամենայն եպիսկոպոսաց կողմանց արևելից և Ասորեստանեայց ի դուռն արքունի. «Լսեմ, ասէ, թէ երկու կողմանք են քրիստոնէից, և մին զմիւսն նզովէ վասնզի չհամարի իրաւացի. արդ՝ միաբանութեամբ ամենեքեան ի մի վայր ժողովեսցին»: Եւ ժողովեցան անդ ամենայն եպիսկոպոսունք և երի-

ցունք և ամենայն հաւատացեալք կողմանցն այնոցիկ: Եւ կացոյց ի վերայ նոցա ոստիկանս զՍմբատ Բագրատունի՝ գանուանեալն Խոսրովշնում և զբժշկապետն արքունի: Էր անդ ի գերութեան և Զաքարիա՝ հայրապետն Երուսազէմի և այլ իմաստասէրք բազումք զորս գերեալ էր յԱղէքսանդրացւոց քաղաքէն: Որոց հրաման ետ արքայ Խոսրով արգարութեամբ ի վերայ հասանել, և զուղիղն և զճշմարիտն ծանուցանել արքայի: Եւ ժողովեալ ամենեքեան ի դահլիճն արքունի՝ եղև վէճ և աղաղակ մեծ. քանզի ոմանք էին յուղղափառութեան՝ հաւատով և գրով և կրնքով հին թագաւորացն միաւորեալք և միաբանեալք ընդ հաւատոյ աշխարհին Հայոց: Եւ ոմանք նեստորականք և Սեւերիտք և այլ բազմութիւն խառնիճաղանճ աղանդոյն: Նաև հայրապետն ևս իւրովք համազգեօք յառաջ մատուցեալ՝ առնէր ամբաստանութիւն ըստ իւրոց բնիկ սովորութեանց: «Մի կոչեսցի, ասեն, աստ այրն այն»: Եւ ծանուցին զբանս թագաւորին: Ասէ թագաւորն «ոյր հրամանաւ եկն նա ի տեղին յայն. արդ՝ զանալից լիցի և գնասցէ ի տեղի իւր»: Նոյնպէս և զայլ աղանդոյն բազմութիւն. բայց միայն զՆիկիականն և զԿոստանդնուպոլսին և զՆիքեասոսին և զՔաղկեդոնին հրամայեաց քննել:

Դիպեցան անդ ի ժամանակին յայնմիկ արքերկուս՝ եպիսկոպոսք յաշխարհէն Հայոց, արք հա-

ւատարիմք զորս վասն բռնութեան աշխարհիս էին արձակեալ զի ծանուցեն թագաւորին, Կոմիտաս՝ Մամիկոնէից եպիսկոպոս և Մատթէոս՝ Ամատունեաց, և ունէին ընդ ինքեանս պատրաստական զպատմութիւն սրբոյն Գրիգորի և զայլ ևս վարդապետական պատմութիւնս: Եւ հրամայեաց հարցանել թագաւորն եթէ՝ յորոց թագաւորաց աւուրս եղեն ժողովքդ այդոքիկ: Ասացին թէ «Նիկիոյ ժողովն առ Կոստանդիանոսիւ եղև, Կոստանդնուպօլսին՝ առ մեծն Թէոդոսիւ, Եփեսոսին՝ առ Թէոդոսիւ փոքու, Քաղկեդոնին՝ առ Մարկիանոսիւ»: Պատասխանի ետ թագաւորն և ասէ «երից թագաւորաց հրամանքն ճշմարիտ լինել թուին քան զմիոյն»: Եւ ի վերայ հասեալ թագաւորին գլով վասն Նեստորի, թէ ո՛ր կամ ուստի կամ յորում ժողովի և թէ զինչ խօսեցաւ և որպէս եղև նմա, հրամայեաց զՆեստորականսն հանել յատենէն արտաքս:

Նոյնպէս և վասն Քաղկեդոնի ժողովոյն եհարց եթէ ո՛րք էին գլխաւորք, և կամ զի իսկ եղև ժողովն այն, և ծանուցին նմա զամենայն: Ասացին թէ ի Նիկիայն և ի Կոստանդնուպօլսին ինքեանք իսկ թագաւորքն Կոստանդիանոս և Թէոդոս մեծ, իսկ յԵփեսոս Կիւրեղ՝ Աղէքսանդրացւոց հայրսպետ, և ի Քաղկեդոնին՝ Թէոդորեսոս ոմն եպիսկոպոս որ զՆեստորին խօսէր, և Աննա անուանեալն կաթողիկոս և այլ եպիսկոպոսունք և երի-

ցունք բազումք ի նորին իշխանութենէ՝ յԱրուստանէ, ի Խուժաստան կողմանէ և յայլոց աշխարհաց: Վասն որոյ հրաման ետ արքայ Խոսրով քանդել զամենեցուն նոցա զեկեղեցիս: «Թէ Քաղկեդոնին ընդունելի էր, ասէ, ապա թուղթս ընդէր ոչ տարաւ. և այն զի ես ճշմարիտ գրեցի. այլ արտաքոյ է երից սուրբ ժողովոցն»։ և սրով սպառնացեալ զամենեսեան զնոսա սատակել, եթէ ոչ ի բաց դարձցին ի մոլորութենէն և ելանիցեն յարքունական պողոտայն:

Իսկ որք զՔաղկեդոնին (ունէին զգաւանութիւն) Իվերիոյ և Աղվանից կաթողիկոսն որ էր ի Փայտակարան, ի դրան արքունի, և այլք ոմանք եպիսկոպոսունք և երիցունք քաղաքաց որ ի յունաց կողմանէ, և իշխանք որք եկեալ էին ի ծառայութիւն թագաւորին պարսից. որոց զփաբարն իսկ հրամայեաց տալ: Եւ ապա խնդրեալ նա յետկար ի տէրանց կողմանցն երկոցունց՝ գնկիայն որ առ Կոստանդիանոսիւ, Կոստանդնուպօլսին որ առ մեծն Թէոդոսիւ, և զՆիքսոսին առ փոքր Թէոդոսիւ, և զՔաղկեդոնին առ Մարկիանոսիւ. և զամենայնն քննեալ և ի վերայ հասեալ՝ ասէ «նոքս ընդէր ոչ ասացին երկուս բնութիւնս բաժանմամբ որպէս զսոսա. յայտ է եթէ և զմեզ պարտ է յերկուս բաժանել, երկուս ասել թագաւորութիւն և ոչ մի. զի եթէ բնութիւնս ոք քննէ, և ես յերկուց բնութեանց եմ՝

Թէպէտ ի հօրէ և ի մօրէ, Թէպէտ ի հոգւոյ և ի մարմնոյ: Բայց Աստուածութիւն որ յամենայն տեղւոջ է՝ Թէ ինքն զինչ կամի զամենայն լինել և կամ առնել՝ ոչ կարէ, ապա Աստուածութիւնն զինչ է»:

Ապա հրամայեաց հարցանել զԶաքարիա՝ հայրապետն Երուսաղէմի և զայլս բազումս գորս ածեալ էր յԱղէքսանդրացւոց քաղաքէն՝ Թէ որ իցէ ճշմարիտն, զարդարն ասացէք երդմամբ: Եւ նոքա պատասխանի տուեալ ասեն «Եթէ ոչ էաք խոտորնակի գնացեալ առաջի Աստուծոյ, և ոչ նա բարկութեամբ խոտորնակս գնացեալ էր ընդ մեզ: Բայց արդ երկուցեալ յԱստուծոյ՝ առաջի ձեր զճշմարիտն ասեմք. հաւատք ճշմարիտ այն է որ ի Նիկիայն ասացաւ առ երանելեալն Կոստանդիանոսիւ, և նմին միաբան են Կոստանդնուպօլսին և Եփեսոսին. և նոցին միաբան Հայոց հաւատն է ճշմարտութեամբ: Իսկ Քաղկեդոնի ասացեալն ոչ է միաբան նոցին, որպէս ձեր իսկ բարերարութիւնդ ծանեալ»: Եւ հրաման տուեալ Թագաւորին խնդիր առնել ի գանձս արքայի: Եւ խնդրեալ գտին տեսրեայս դրեալ ի վերայ հաւատս ճշմարիտս ըստ միաբանութեան հաւատոյ աշխարհիս Հայոց, որ էր կնքեալ մատանեալ Կափատայ արքայի և որդւոյ նորին Խոսրովու: Յորոյ վերայ հրաման ետ և արքայ Խոսրով եթէ ամենայն քրիստոնեայք որք ընդ

իմով իշխանութեամբ են՝ զհաւատս Հայոց կալցեն: Եւ որ միաբան էին ընդ Հայոց հաւատոյս ի կողմանս Ասորեստանի Կամկայէշով մետրապօլիտ և այլ տասն եպիսկոպոսք, և նոցին միաբան աստուածասէր թագուհին Շիրին և քաջն Սմբատ և բժշկապետն մեծ: Իսկ զպատճէն ուղիղ խոստովանութեան արքայ Խսարով հրամայեաց կնքել իւրով մատանեալ, և տալ ի գանձն արքունի:

Իսկ արդ՝ զի եհան զմեզ Աստուած այժմ ի խաւարին իշխանութեանց, և արժանի արար ծառայութեան երկնաքաղաքացի թագաւորութեանդ, որչափ ևս առաւել քան զառաւել արժան է մեզ վայելել ի խաղաղութեան, որ և պարտիմք աղօթել և խնդրել ի Քրիստոսէ Աստուծոյ վասն բարեպաշտ և աստուածասէր թագաւորութեանդ հաստատուն և անշարժ կալոյ մնալոյ մինչև յաւիտեան իբրև զաւուրս երկնից ի վերայ երկրի»:

Իսկ յետ գնալոյ կայսեր երկուցեալ Ներսէս ի ցասմանէ իշխանացն՝ փախչի ի Տայս՝ ի բնիկ դաւառն իւր: Յետ վեց ամի, յորժամ վախճանեցաւ Թէոդորոս զօրավարն՝ դարձաւ ի Հայոս: Յաւուրս յայսոսիկ և յիշխանութեան Թէոդորոսի Ռշտունուոյ, յ86 թուին եղև առաջին ելք ի Հայս Տաճկաց հրամանաւ Օմարայ Ամիրալմուսնոյ, որ էր երկրորդ ի Մահմետէ, և ի 95 ամի թուականութեան դարձեալ սաստիկ զօրու եկեալ Տաճ-

կաց՝ առին գՊուին քաղաք, և եղև համար գերութեան 35,000. և ապա տիրեցին Հայոց, Վրաց և Աղվանից: Իսկ աշխարհս Հայոց ի բաց կացեալ ի Տաճկաց՝ հնազանդի կայսեր, և ի խընդրոյ Ներսիսի լինի Համագասպ հրամանատար Հայոց ի 104 թուին: Զոր լուեալ ամիրապետին՝ գայրացեալ կոտորեաց զպատանդան Հայոց ոգիս իբրև 777. և իսկոյն մեռանի ինքն յիւրոց զօրացն. և զօրն Իսմայէլի որ յԵգիպտոս՝ միաբանեալ կայսեր՝ հաւատացին ի Քրիստոս և մկրտեցան 16,000:

Իսկ ի վախճանել Համագասպայ հայցէ Ներսէս նախարարօքն հանդերձ յամիրապետէն զԳրիգոր Մամիկոնեան՝ եղբայր Համագասպայ, որ ի պատանդի իսկ էր առ նմա, կացուցանել իշխան Հայոց. և շինեաց զկաթողիկէն որ յԱրուճ: Իսկ Ներսիսի կացեալ ամս 10. յաջորդէ զաթոռն Անաստաս ի 120 թուին, որ էր սենեկապետ Ներսիսի, ի գաւառէն Մասեացոտոյ, ի գեղջէ Ակոռուոյ. որ և գեկեղեցին Ակոռուոյ վայելուջ շինեաց:

Գ. — Թագաւորք Պարսից Սասանականք. անուանք
 Էւ ժամանակք նոցին:

Արտաշիր ամս 40. Շապուհ՝ ամս 23. Ներսէս՝ ամս 14. Որմիզդ՝ ամս 3. Շապուհ (Բ)՝

ամս 58. Արտաշէր՝ ամս 3. Վռամ որ Կրման՝ ամս 11. Յագկերտ՝ ամս 20. Վռամ՝ ամս 22. Յագկերտ ՉախՉախ՝ ամս 19. Պերոզ՝ ամս 27. Վաղարշ՝ ամս 4. Կալատ՝ ամս 11. Ջամասպ՝ ամս 4. Կալատ՝ ամս 31. Խոսրով որ մկրտեցաւ՝ ամս 48: Սա ի ժամ մահուան իւրոյ ընկալաւ զերկնային շնորհս, հաւատաց ի Քրիստոս և մկրտեցաւ յԵրրորդութիւն սուրբ. և ի սենեկի իւրում ետ պատարագ մատուցանել և հաղորդեցաւ մարմնոյ և արեան Տեառն. Որմիզդ՝ ամս 12: Ի սորա ժամանակս էր Վահրամ ոմն Մեհեանդ՝ իշխան արևելից կողման աշխարհին պարսից, որ հարկանէր քաջութեամբ զգորսն Թեոալաց, և բռնութեամբ ունէր զԲահդ և զամենայն աշխարհն Քուշանաց մինչև յայնկոյս գետոյն մեծի որ կոչի Վեհոտ, և մինչև ցտեղին որ կոչի Գասբուն: Այս Վահրամ պատերազմեալ ընդ արքային Մագքթաց՝ եհար զբազմութիւն զօրացն և սպան զթագաւորն և յափշտակեաց զգանձս թագաւորութեան. և սուղ ինչ աւարամասն առաքեաց ի մեծամեծ ընչիցն թագաւորին Որմզդի. և զայլսն զօրացն բաշխեաց:

Իսկ թագաւորն առեալ զայն ասէ ցասամբ «ընթրիքն առաւել մեծագոյն, և գնշանն ի պատառոյս ծանեայ. յայնչափ մեծամեծ գանձուց զայս միայն բերիք յարքունիս»: Եւ հրամայեաց

փշտիպանացն երթալ ժողովել զգանձան ի զօրացն: Ընդ որ զայրացեալ զօրացն սպանին զփրշտիպանան, և թագաւորեցուցին զՎահրամ. և միաբանութեամբ ղիմեցին յԱսորեստան սպանանել զՈրմիզդ. զոր լուեալ Որմզդի փախչել կամելով, և անցեալ ընդ գետն Դկլաթ ընդ գոմն ի Վեհկավատ: Այլ խորհուրդ արարեալ արանցն և համահարզացն և փշտիպանացն՝ սպանին զՈրմիզդ. և նստուցին թագաւոր զԽոսրով՝ որդի նորին ի վերայ աշխարհին պարսից: Եւ ոչ յետ բազում աւուրց Վահրամ ամենայն զօրօքն եկն, եհաս փութանակի իբրև զխոյանալ արծուեաց. իսկ Խոսրով իւրայօքն փախստեայ անց ընդ գետն մեծ Դկլաթ. և Վահրամ հասեալ էառ զտուն և զգանձն արքունի, և նստաւ ի գահոյս թագաւորին . . . (պակաս ի տպագր.):

Ապստամբեցին զօրք նորա ի Թիրակ, և կացուցին իւրեանց թագաւոր զՓոկաս. և եկեալ ի Կոստանդնուպօլիս սպանին զՄօրիկ և զորդիս նորա: Զոր լուեալ Խոսրովու՝ առ զբազմութիւն զօրաց իւրոց և ել ի կողմանս արևմտից. և առ նախ՝ զԴարայ քաղաք. և ապա զԽոռեմ զօրավար որ Ռագմանն անուանի՝ զօրօք առաքէ ընդ Ասորիս, և զԱշգատ՝ ընդ սահմանս Հայոց: Որոյ եկեալ պատերազմեցաւ ընդ զօրսն յունաց, որ ի Դու և ի յՈրդրու և փախստեայ տանի մինչև ի

Սաղալայ, և առնու զքաղաքն Կարնոյ և գերէ զկաթողիկոսն Յովհան ամենայն սպասուք կաթողիկոսարանին. և ամենայն բնակչօքն քաղաքին տանի յԱհմատան: Իսկ Խոռեմ անցեալ ընդ Ասորիս՝ հնազանդեցոյց զԱմրիթ, զՈւռհայ և զԱնտիոք: Եւ Շահենայ՝ զօրավարի Պարսից, առեալ զքաղաքն Կեսարիա՝ եկաց ի նմա տարի մի:

Եւ Խոռեմայ անցեալ ի Պիսիդոն՝ առնու զՏարսոն քաղաք. և պաշարեալ զԵրուսաղէմ աւուրս 19, փորեաց զհիմն քաղաքի և առ զնա. և այրեցին զնա հրով և սատակեցին սրով 57,000. և գերեցին 35,000. և զԶաքարիա հայրապետն և զսուրբ խաչն փրկչական ամենայն սպասուքն ոսկևով և արծաթով տարան ի դուռն արքունի: Իսկ թագաւորն զկալանաւորսն հրամայեաց ի քաղաքն դարձուցանել և շինել զքաղաքն և հալածել զՀրէայսն. և կացուցանել երիցապէտ քաղաքին զՄողեստոս որ ի Հայս թուղթ գրեաց:

Եւ յամի 29 թագաւորութեան Խոսրովու քակեաց Կոմիտաս զմատուռ սրբոյն Հռիփսիմէի զշինեալն ի սրբոյն Սահակայ. և եգիտ անդ զմարմին սրբոյն Հռիփսիմէի ինն թիզ և չորս մատոն՝ կնքեալ մատանեալ սրբոյն Գրիգորի և սրբոյն Սահակայ. և իւրով ևս մատանեալ կնքեալ՝ շինեաց գեկեղեցին. և ի նոյն տեղին եդ զնշխարսն: Եւ ըզսուրբ կաթողիկէին փայտայարկսն վերացուցեալ՝ քարայարկ շինեաց. և էր Յովհան վանաց երէց:

Իսկ Խոռեմ՝ զօրավարն պարսից, որ գերեաց զՆրուսագէմ, ամենայն զօրօքն ի Քաղկեդոն հասանէր. և մարտուցեալ նաւուք ընդ Կոստանդնուպօլիս, ի միում աւուր մեռանին ի պարսից զօրացն արք 4,000: Եւ ապա Հերակլէս թագաւորն զԿոստանդին՝ զորդի իւր թագաւորեցուցեալ ի Կոստանդնուպօլիս. ինքն ել ի Կեսարիա ժողովել զամենայն զօրս իւր 120,000. և դիմեաց ի վերայ արքային պարսից: Եւ եկն ի Կարնոյ քաղաք. և հասեալ ի Դուին աւերէ գնա, և զՆախճիվան և զԳանձակ և զՀեփակ ի հիմանց բրէ. կործանէ և զբազինս հրատին մեծի սրում Վնասպն կոչէին: Յաւարի առեալ զաշխարհն պարսից դառնայ ընդ Մարս. գայ, հասանէ ի Փայտակարան յաշխարհն Կասպից, բանակի ի Տիգրանակերտ աւանի: Եւ զօրավարքն պարսից Շահրվարազ և Շահէն երկու բանակօք յառաջոյ և զկնի հասանեն Հերակլէսի: Եւ դարձաւ Հերակլէս ի թիկունս կոյս, հարկանէ զՇահէն 30,000 օքն: Եւ ինքն ընդ Ծղուկս ի Նախճիվան թափի. և անցեալ ընդ գետն Երասխ յաւանն Վրնջունիս՝ գնաց ի Բագրևանդ. և անցեալ ընդ Ապահունիս՝ բանակի ի գիւղն որ կոչի Խարձատօք: Եւ Շահրվարազ այր ընտիր եղեալ՝ վեց հազարաւ նստի յԱրճէշ դարան գործեալ Հերակլէսի: Եւ հասանէ ի վերայ նոցա ի գիշերի, հուրք վառեալ զքաղաքն. և զելեալսն ի նմանէ սրով սատակեաց. և

առեալ զօրն ամենայն գնաց ընդ Կեսարիա յԱմասիա հանգուցանել զգօրս իւր:

Եւ դարձեալ դառնայ զօրօքն ի Հայս, անցանէ ի Շիրակ, ընդ Կոգովիտ ճանապարհ կալեալ ի Հեր և Զարևանդ գաւառ, դէպ ուղիղ ի Տիգրօն ի վերայ Սոսրովու. և անցեալ յայնկոյս լերինն Վարասպայ յերկիրն Ասորեստանեաց: Եւ անցեալ ընդ արևմուտս գնաց ի Նինուէ: Եւ Հերակլէս սաստիկ զօրութեամբ դարձաւ ի վերայ նոցա, և զօրքն պարսից ոչ գիտացին զդառնալն Հերակլէսի զի բալ ունէր գերեսս դաշտին, մինչև երթեալ խառնեցան ընդ միմեանս: Եւ օգնեաց Տէր Հերակլէսի յաւուր յայնմիկ, և պարտեցան զօրքն պարսից առաջի նորա, սպանաւ և զօրավարն նոցա, և ասպատակս սփռեալ յաւարի առեալ զաշխարհն պարսից:

Եւ ինքն կայսրն հասանէ ի դուռն Տիգրօն քաղաքի, և այրէ շուրջ զքաղաքաւն զամենայն թագաւորական սպարանս, և դառնայ յԱտրպատական: Յայնժամ զօրն պարսից և նախարարք թագաւորեցուցին զԿավատ՝ որդի Սոսրովու, և սպանին զՍոսրով: Եւ Կավատ առաքեաց հրեշտակս պատարագօք առ կայսրն ի հաշտութիւն, և նա առաքեաց նոյնպէս, և խաղաղութիւն արարին ընդ միմեանս, և սահման նոյն հաստատեցաւ. (որ) ի մէջ Մօրկայ և Սոսրովու: Իսկ Կավատ կեցեալ ամս երկու՝ վախճանի, և թա-

գաւորէ Արտաշիր՝ որդի նորա, մանուկ տղայ: Իսկ կայսրն Հերակլէս գրէ առ Խոռեմ զօրավարն պարսից, որ էր ի կողմանս Աղէքսանդրի. և կոչէ առ ինքն. և թագաւորեցուցանէ պարսից. և խնդրէ ի նմանէ զխաչն փրկչական, և առաքէ զկնի նորա արս հաւատարիմս սակաւ զօրօք: Եւ եկեալ Խոռեմայ սպան զմանուկն Արտաշիր: Եւ խնդիր արարեալ փրկչական խաչին՝ առաքեաց առ Հերակլէս. և նորա առեալ տարաւ յԵրուսաղէմ:

Աստանօր դադարէ թագաւորութիւնս պարսից յազգէն Սասանայ սկսեալ յերրորդ ամի Փիլիպպոսի՝ թագաւորի Հռոմայ, և դադարեալ ի 18 ամի Հերակլէսի յԾԾ թուին, կալեալ ընդ ամենայն զթագաւորութիւնս պարսից ազգին Սասանեան ամս 386:

Յետոյ թագաւորեցին մի մի ամ բազում պատանիք, այլ և աղջկունք ամսականօք, որ ոչ իսկ են արժանի յիշատակի, բայց անուանք նոցա են այսոքիկ: Յետ Խոռեմայ թագաւորէ Բբորն՝ դուստր Խոսրովու: Եւ ապա Յազկերտ՝ որդի Կավատայ թոռն Խոսրովու, որ թագաւորէ ի Տիզբոն:

գ. Պատմութիւն Վարդանայ. Վեներ. 1862. եր.
58—64.

Ա. Իսկ Սոսրով թագաւոր Պարսից մօտ ի վախճանն հաւատայ ի Քրիստոս, և կոչեցեալ առ ինքն զԵրան կաթողիկոսն՝ զոր տէր Գիւտ էր ձեռնադրեալ հանդերձ այլօք եպիսկոպոսօք, ի գնալն իւրում առ Պերող արքայ՝ ուր յանդիմանեաց զմոլորութիւնն պարսից, ցանկալով մահու, մկրտեցաւ յԵրանայ և հաղորդեցաւ. և զկնի սակաւուց կատարեցաւ, և թաղեցին զնա քրիստոնեայքն յարքունական գերեզմանս: Եւ առ զթագ նորա որդի նորա Ումիզդ, որոյ նենգ գործեալ սպանին զնա յիւրում դահլճի, և առնու զթագն որդի նորա Սոսրով. յորոյ վերայ յառնէ Վահրամ զլուխ գօրացն, և առնէ զնա փախստական: Եւ գնայ առ Մօրիկ կայսր, և գտեալ ի նմանէ օգնութիւն դառնայ և տիրէ հայրենեացն, և լինի երախտահատոյց, թողլով ի Մօրիկ զՄիջագետս, և ի Հայոց զաշխարհն՝ որ Տանուտերական գունդն կոչի. բաց յօստանէն Դենայ. և յերկուց գաւառացն՝ որ է Ոտն Մասեաց և կողմն Արագածու, թողու ի Մօրիկ ի լեռնէն որ կոչի Ընծաքիսար, մինչև ցԱռետտն աւան ե ցՀացիւնս: Որ յանդգնեալ զեղեալ անուանան յԱրայէն՝ փոխէ. զԱրմնին կոչեցեալ ի նմանէ՝ որ է Առաջին Հայք՝

Երկրորդ Հայք զնա կոչէ, յորում մայրաքաղաքն Սևաստ. և զԿապոտկիա, յորում մայրաքաղաքն Կեսարիա՝ Երրորդ կոչէ Հայք, և առնէ զնա Եպարքի. և զՄելտենի՝ որ ունի զհոմանունն գաւառն իւր, կոչէ զնա Առաջին Հայք. և զՊոնտոս, յորում մայրաքաղաքն Տրապիզոն, Մեծ մասն Հայոց կոչէ զնա. և զԶորորդ Հայք, յորում մայրաքաղաքն Նփրկերտ որ ասեն Մուփարկին, Յուստիանունիստ գրէ զնա ի դիւան արքունի. և զաշխարհն Կարնայ՝ յորում քաղաքն Թէոդուպոլիս՝ Մեծ մասն Հայոց կոչէ. և որ ի Մեծ Հայոց մասն էր առ նոսա, ի կողմանց Բասենոյ մինչև ցասհմանս Ասորեստանի, Մեծ Հայք անուանէ. և զկողմանս Տայոց սահմանօքն իւրովք՝ Խորագոյն Հայք կոչէ. և զկողմն Դենայ՝ ներքնագոյն Հայք կոչէ: Զայս անուանս գրէ ի դիւանի.

Յորում աւուր Սմբատ Բագրատունի քաջապէս խոնարհեցուցանէ ընդ ոտիւք Խոսրովու գամենայն թշնամիս նորա. և նորա պատուասիրեալ նմա տայ զմարգպանութիւնն Վրկան աշխարհի, ուր երթեալ գտանէ ազգս Հայոց գերեալ, և բնակեալ ի Թուրքաստան անապատին մեծի՝ որ Սագաստան կոչի, մոռացեալ զլեզու և զզարութիւն. որք տեսեալ զՍմբատ խրախ լինէին, և նորոգէին զլեզու և զգիր. և գերէց մի նոցա Հաբէլ անուն՝ տայ եպիսկոպոս ձեռնադրել մեծի հայրապետին Մովսիսի. հաստատէ զնոսա վիճակ սրբոյն Գրի-

գորի, և առեալ հրաման յարքայէ՝ դայ տեսանել զերկիր իւր: Եւ եկեալ ի Դուին՝ սկսաւ շինել զփայտաշէն սուրբ Գրիգորն ի Վարդանայ սրբոյ. և պահնակ բերդին բողոքէ ի դուռն, թէ վսասակար է բերդիս. և ելանէ հրաման քակել զբերդն, և հեռագոյն շինել. և խնդացեալ Սմբատ ի փառս Քրիստոսի, շինէ զեկեղեցին կոփածոյ վիմօք, և տայ ձեռնադրել պատրիարգ զտէր Աբրահամ զեպիսկոպոսն Ռշտունեաց, որ շատ ջանացեալ թրղթով ի ձեռն Պետրոսի՝ ոչ կարաց դարձուցանել զԿիւրիոն յուղղափառութիւն. վասն որոյ արարեալ ժողով ի Դուին, անիծին զԿիւրիոն հերեսիոտեայ: Եւ Մօրիկ կացոյց յիւր կողմանն կաթողիկոս զՅօհան որ նստէր ի գեօղն Աւան, շինեալ անդ եկեղեցի, այր սուրբ, և ընտրեալ յամենեցունց:

ԼԲ. Յանմ ժամանակի նախարարքն Մօրկայ սպանին զնա, և եդին թագաւոր զՓովկաս, որ և եկեալ ի Բասեն՝ ջանայր նուաճել զՀայս. և ընդ առաջ երթեալ Աշոտ, հարկանէ անչափ կոտորմամբ հրամանաւ Խոսրովու, և առնու զԿարնոյ քաղաք, և փոխէ զբնակիչսն յԱհմատան, տարեալ զՅօհան կաթողիկոս զԿնի, որ կայր ի գաղթի անդ. որ և անդէն վախճանեալ, բերաւ դին ի գեօղն Աւան, որ կալաւ զկաթողիկոսութիւնն ամս քսան և վեց. և սուրբ պատրիարգն Աբրահամ փոխի զԿնի քսան և երեք ամի աթոռակալու-

թեանն. և յաջորդէ գնա տէր Կուժիտաս, ի գեղ-
ջէ Աղցից:

Իսկ յիշխանաց կարգի գկնի Մեծեժայ պար-
սիկք կացին. նախ Դենշապուհ, որ զշնմուռ-
թիւնսն շատացոյց, և յետ նորա Վարազդատ ոմն,
և ապա Սուրէն ազգական Սոսրովու, որ շնայր
ընդ կանայս իշխանացն. ընդ որ զայրացեալ Վար-
դանայ՝ որդւոյ Վասակայ Մամիկոնենոյ՝ սպան
գնա, և առեալ զընտանիս իւր գնաց ի Կոստան-
դնուպօլիս: Բայց Հերակլ սպանեալ զՓովկաս,
թագաւորեցուցանէ զորդի իւր, և ինքն խաղայ
յարևելս. և Սոսեմ աւերէ զՅոյնս հրամանաւ
Սոսրովու, քինախնդիր մահուանն Մօրկայ, և
գերէ գերուսաղէմ և զփայտն փրկական, և զԶա-
քարիա պատրիարգ Երուսաղէմի: Յայնմ ժամա-
նակի պատրիարգն Կուժիտաս ընդարձակէ զվկա-
յարան սրբոց Հռիփսիմեանցն, և պատահէ սուրբ
նշխարաց նոցա. և լինի ոչ սակաւ մխիթարու-
թիւն քրիստոնէից. և էր կնքեալ մատանեալ
սրբոյն Գրիգորի, և սրբոյն Սահակայ, զոր ոչ
իշխեաց բանալ, այլ և զիւրն եղ ի վերայ. և
չափ հասակին Հռիփսիմեայ՝ տասն թիգ և չորս
մատն, և զսուրբն Գրիգոր ասեն՝ ինն թիգ, և
զՏրտատ՝ մետասան թիգ:

ԼԳ. Առաքեաց Հերակլ դեսպանս պատարա-
գօք առ Սոսրով խնգրել զխաղաղութիւն, որում
ոչ ետ պատասխանի. և բարկացեալ Հերակլի,

առնուլ ընդ իւր զեղրայր իւր զԹէոզոս. երկիցս հարկանէ զգօրսն Պարսից առ Անտիօքաւ, և երթայ ընդ Հայս ի վերայ Խոսրովու, և գնա ոյժառեալ Կաւատայ որդւոյ առաջնոյ Խոսրովու, սպանանէ զԽոսրով, և խնդրեալ սէր ի Հերակլէ՝ թողու ի նա զՄիջագետս. և դառնայ Հերակլ և դայ ի Կարնոյ քաղաք: Յորում յաւուրս յաջորդեալ էր զսուրբ աթոռն Կոմիտասայ տէր Քրիստափոր, և հանեալ գնա զի առնէր խոռովութիւն ի մէջ իշխանացն, դնեն զԵզր Նիգացի, զոր կոչեաց թագաւորն ի Կարնոյ քաղաք, որ վասն տգիտութեանն իւրոյ քաղկեդոնիկ եզև, առեալ զԱղցք, և զերրորդ մասն Կողբայ գին հաւատոյն: Եւ ի դառնալ նորա կշտամբեաց գնա Յոհան վարդապետ կաթուղիկոսարանին, ասելով. Յիրաւի Եզր կոչեցար, զի յեզր ելեր յուղղափառութենէ. և ինքն չոգաւ յԱղուանս, ի գլուխ Գարգման գաւառի, և ճգնեցաւ խիստ վարիւք: Սա գրեաց երիս գիրս, գանուն իւր չգնելով ի նոսա, զմինն կոչեաց Խրատավարք, զմինն Հաւատարմատ, և զմինն Նոյեմակ: Էր սորա աշակերտ մի Սարգիս անուն, որ զՍաբելին ախտանայր. զոր հալածեալ մերժեաց յինքենէ: Յաւուրս յայտոսիկ մեռանի Կաւատ արքայ, և թագաւորէ տղայ որդի նորա Արտաշիր. և լուեալ Հերակլ, յորդորէ զԽոռեմ՝ առնուլ զթագն, սպանանելով զտղայն: Զոր և արար իսկ. և ետ զխաչն

սուրբ ի Հերակլ: Եւ սպանեալ գօրացն զՍոռեմ՝ տան զԹագն ի Բորն դուստր Սոսրովու, և զկնի նորա ի Զամրիկ քոյր նորա. և յետ նորա, զՈրմիզդ Թոռն Սոսրովու, զոր խեղդամահ արարին, և եգին Յագկերտ Թոռն Սոսրովու:

Իսկ Հերակլ զխաչն տարեալ յԵրուսաղէմ, կանգնէ ի տեղուջ իւրում. յորում ժամանակի կարգէ գօրավար Հայոց զՄեծեծ, զոր սպանեալ Դաւիթ Սահառունի, ինքն լինի իշխան հրամանաւ Հերակլի, զամս երեք, որ շինեաց զեկեղեցին Մըենոյ. և ապա սնարգեալ յիշխանացն հալածեցաւ. և անկաւ շփոթ մեծ ի Հայս, զմիմեամբք ելանելով. յորում աւուրս ընդարձակեաց Եգր զվկայարան սրբոյ Փայիանեայ. և տէր Քրիստափոր շինեաց միայնարան ի յՈսն Մասեաց, և առաքինանայր բազում ջանացող աղօթիւք, երեքհարիւր խարագնագգեստ արամբք: Յորում աւուր ժողովեալ յԵգեսիա երկոտասան հազար Հրեայ՝ ապստամբեցին ի Հերակլեայ, և նա երթեալ պաշարեաց զՈւռհա, և առ զնա և արձակեաց զՀրեայսն կենդանի, յո և կամիցին երթիցեն, ոչ լսելով Թէոդորոսի եղբօրն՝ որ կամեցաւ սատակել զնոսա: Եւ զնացեալ անտի ընդ անապատ չոգան ի Տաճկաստան առ որդիսն Իսմայելի, որպէս առ ազգայինս, և կոչէին յօգնութիւն. և կէսք ախորժէին, և ոմանք ոչ, վասն այլ և այլ ազանդոյ նոցա, որպէս երբեմն Եգիպտացւոցն,

ըստ զանազան պաշտամանց նոցա:

ԼԴ. Յայնժամ ապա այր մի յորդուոցն Իսմայելի, որում անուն էր Մահմաթ թանգար, որ էր ծնեալ ի քաղաքին Մադինա, մերձ ի Մաքա երկօրեայ ճանապարհաւ, յազգէն՝ որ կոչի Կորէշ, որդի Աբդլայ, որ մեռաւ որբ թողեալ զնա. որ և յարեցաւ ի վաճառական մի, և եղև ի տան նորա յառաջադէմ. մեռաւ վաճառականն և տիրացաւ տան տեառն իւրոյ, առեալ զկին նորա. և երթայր ուղտօք յԵգիպտոս, և պատահեաց նմա միայնակեաց մի Սարգիս անուն յաղանդոյն Արիոսի և Կերինթոսի, որ և ուսոյց նմա ի հին մատենիցին զԱստուած, և զգիրս տղայութեան Տեառն մերոյ. և ի դառնալն ի տուն քարոզեաց զոր լուան. և հալածեցին զնա ազգն իւր. և եկն յանապատն Փառանու. և յորժամ եկին երկոտասան հազար Հրեայքն, առեալ պատճառս ի նոցանէ, քարոզեաց որդուոցն Իսմայելի զԱստուածն Աբրահամու, և եղև երաշխաւոր նոցա, որ թէ պաշտեն զնա՝ ժառանգեն զերկիրն զոր ես Աստուած Աբրահամու:

Եւ լուան նմա, և ժողովեցան յԵւլիլայ մինչև ցՍուր, որ է հանդէպ Եգիպտոսի, և զերկոտասան հազարսն ըստ ցեղիցն Իսրայելի երկոտասանից նահապետացն, հազար հազար արկին յինքեանս, և եղեն երկոտասան բաժին, ազգապետ զնելով ինքեանց, յորոց անուն կոչեցան իսկ՝

Նաբէովթ, Կեդար, Աբդլա, Մարսամ, Մասմա, Իդոււմա, Մասէ, Քողդադ, Թեման, Յետուր, Նաբէս, Կեդմա: Եւ գնացին բանակս բանակս յանապատէն Փառանու ցՌաբովթ Մովաբու, և անցին յայնկոյս Յորդանանու ի վիճակն Ռուբինի: Եւ զօրն Յունաց էր յԱրաբիա. հարին գնոսա, և փախեալ Թէոդորոս եղբայր կայսերն մագապուրծ: Եւ դարձան ինքեանք յԱրաբիա, բնակեցան ըստ ցեղից ցեղից, և ժողովեցան առ նոսա ամենայն մնացեալք յորդուոցն Իսրայելի, և եղեն զօր մեծ: Եւ յղեն բանս առ կայսր, թողուլ զերկիրն զոր ետ Աստուած Աբրահամու. և արար նոցա ընդդէմ պատասխանի, և գումարեաց զօրս եօթանասուն հազար ի ձեռն ներքինւոյ մի հաւատարմի, և պատուիրեաց երթալ յԱրաբիա ի վերայ Իսմայելի, ուր և սատակեցան իսկ. և լցան մեծութեամբ բանակքն Մահմեդի:

դ. Պասմուքիւն Յովհաննու Կաթուղիկոսի, Երուսաղէմ, 1867. Եր. 86—114.

Բայց մինչդեռ կենդանի էր սուրբ հայրապետն Մովսէս, Խոսրով որդի Կալատայ արքայի Պարսից յետ բազում մարտից արութեանց և քաջութեանց և տիրելոյ ազգաց բազմաց, ըստ ծագման նշուլից աստուածային լուսոյն ի սիրտ նորա՝ ի ժամ վախճանի իւրոյ հաւատացեալ յԱս-

տուած ճշմարիտ, և յՈրդի նորա միածին և ի Հոգին սուրբ Աստուծոյ, և անարգեալ ի բաց ընկէց զկռամոլ ամբարշտութիւնն, խոստովան եղև՝ թէ ոչ գոյ այլ Աստուած բաց ի միոյն միայն զոր քրիստոնեայքն պաշտեն: Եւ ապա աւագանին սրբոյ վերստին ծննդեան լուսաւորութեամբ հազորդի ի կենդանարար մարմնոյ և արեան Տեան, և ողջունեալ զսուրբ Աւետարանն Քրիստոսի համբուրմամբ, յետ երկց աւուրց վախճանի ի բարևոք ծերութեան: Եւ բարձեալ զմարմին նորա քրիստոնէից, նուիրական սաղմոսերգութեամբ և քահանայական դասուք տարեալ դնեն ի շիրիմս թագաւորացն: Եւ թագաւորէ սրդի նորուն ընդ նորա Որմիզդ, զոր իւրոյ իսկ մերձաւորացն և այլոց ևս նախարարաց նենգ գործեալ, յիւրում իսկ դահլճի զնա սպանանեն. և փոխանակ նորա սրդի նորուն Խոսրով թագաւորէ: Այլ և սմա ևս ի Վահրամայ ումեմնէ իշխանէ, որ թագաւոր զինքն կարգայր, նենգ գործեալ՝ փախստեայ անկանի առ Մօրիկ կայսր Հռոմոց: Իսկ կայսերն օժանդակեալ Խոսրովայ բազում զօրու հանդերձ, սպանանի Վահրամն Յիռայ առ հասարակ ի նոցանէ:

Եւ Խոսրով, թոռն հաւատացեալ Խոսրովուն, հաստատի դարձեալ ի թագաւորութիւնն Պարսից. և ըստ երախտահատոյցն լինելոյ՝ խնդրէ Մօրիկ ի Խոսրովայ զՄիջագետս Դարայիւ և

Մծբնաւ հանդերձ, և ի Հայոց գայն աշխարհ՝ որ տանատիրական գունդն անուանէր, բաց յՈստանէն ի Դվին քաղաքէ, և յերկուցն ևս գաւառաց՝ որ է Մասեաց ոտն և կողմն Արագածու: Զայսուսիկ ի բաց զատուցեալ, գայլն ամենայն թողու Յոսրով ի Մօրիկ, ի լեռնէն որ կոչի Ընծաքիսար մինչև ցԱռեստն աւան, և ցՀացիւն:

.....

Յոսրովայ հաստատեալ ի թագաւորութիւնն պարսից, աստանօր Սմբատ քաջ Բագրատունի բազում և անհնարին մարտս յարդարէր ընդդէմ բոլոր թշնամեաց նորա, և արիաբար մրցմամբ վանեալ վտանգեալ զբնաւ հակառակորդս նորա, յոտին նմա կացուցանէր: Ընդ որ զարմացեալ Յոսրովայ՝ յաւէտ իմն հաճոյանայր Սմբատ յաչս նորա, և բազմօք ոմամբք ընծայական օժտութեամբք զնա պատուասիրեալ՝ տայ նմա և զմարդպանութիւն Վրկանայ: Իսկ Սմբատայ երթեալ հասեալ յաշխարհն այն, գտանէ անդ ազգս գերեալս ի Հայաստանեայցս, և բնակեցուցեալս ի Թուրքաստան կողմանէ մեծի անապատին՝ որ Սագաստան անուանի: Զլեզու իւրեանց մոռացեալ, և դպրութիւնն նուագեալ յոյժ, որոց և տեսեալ զՍմբատ՝ յաւէտ իմն խրախք լինէին, և ի հրամանէ նորուն դարձեալ աշակերտեալ ըստ հայերէն հագագայս սիղոբայիցն զլեզուն նորագէին, և ուսեալ դպրութիւն հայերէն՝ հաստա-

տէին ի հաւատս: Եւ ապա գերէց ոմն ի նոցունց իսկ Աբէլ անուն՝ եպիսկոպոս նոցա հրամայէ կացուցանել մեծի հայրապետին մերոյ Մովսէսի: Եւ այսպէս վիճակ մեծի աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի ի հեռատան երկրի գնոսա կազմէ մինչև ցայսօր ժամանակի:

Բայց Սմբատայ մարտիւ քաջութեամբ զամենայն թշնամիս Սոսրովու նուաճէր հնազանդել. յետ բազմաբաղձ բարութիւնս նմա պարգեւելոյ Սոսրովու, և մեծահարկի մեծարանս դնելոյ, հրամայէ երթալ տեսանել Սմբատայ գերկիր ծննդեան իւրոյ: Իսկ նա յերթալն իւրում ըստ հրամանի Սոսրովայ՝ խնդրէ շինել գեղեղեցին ի Դվին քաղաքի, որ էր իսկ անուանակոչութեամբ սրբոյն Գրիգորի: Իսկ արքայի աշալուրջ երեսօք զհայցուածս նորա լցեալ, և այնպէս հրաման առ ի նմանէ ընկալեալ, չուէ գնայ. և եկեալ հասեալ յիւրական յաշխարհս յայս, և տեսեալ առանց առաջնորդի զաշխարհս Հայոց, վասն զի վախճանեալ էր մեծ հայրապետն Մովսէս, ապա կարգէ ի վերակացութիւն Հայոց զԱբրահամ Ռշտունեաց եպիսկոպոս՝ ի գեղջէ Աղբաթանից. և ինքն արկանէ հիմն եկեղեցւոյն սրբոյ կոփածոյ քարամբք, գեղեցկազիր շինուածիւ, կրով ձուլեալ ի մի. զի յառաջ յաղիւսոյ և ի փայտէ կազմեալ էր նա ի սրբոյն Վարդանայ: Իսկ սլահնակ ամրոցին ամբաստան առ արքայ լինի իբր վրասա-

կար. գնա գոլ բերդին. և վաղվաղակի հրաման
ընդունի եթէ՝ բերդդ քակեսցի և եկեղեցիդ ի
գմին տեղ շինեսցի:

Յետ այսորիկ ըստ հրամանի կայսերն Մօր-
կայ զՅովհանն ոմն ի գաւառէ Կողայ ի Բագարան
գեղջէ, կացուցանեն կաթողիկոս յունական կող-
մանն, բնակեցուցանելով գնա ի քաղաքագիւղն
Աւան. ուր և շինեաց իսկ ինքնին Յովհանն զպայ-
ծառակերտ քաւարանն սուրբ, և շուրջանակի նո-
րա զարդարեաց կալուածս կայանի իւրոյ: Իսկ մեծ
հայրապետն Աբրահամ ըստ նախասաց բանին ի
Դվին քաղաքի բնակէր՝ ի Պարսից բաժնի անդ,
զի գետն Ազատ զսահման բաժնիցն երկոցունց
ընդ մէջ հատանէր: Եւ թէպէտ և Յովհանն այր
ճշմարիտ և արդար էր և առաքինի ի վարս, և
բնաւ ոչ ինչ շեղեալ զկնի Քաղկեդոնական աղան-
դիցն, սակայն հակառակաթոռ գոլով՝ յերկուս
հատուածս ճեղքեալ լինէր միատարր միութիւն
հայրապետական Աթոռոյն, և ապա ոչ սակաւ
հակառակութիւն կրեալ լինէին կողմանքն եր-
կոքին:

Բայց Սմբատ զկնի բազում արիական քա-
ջութեանցն և բազմահանդէս երկոց, և կրկին
անգամ մենամարտիկն լինելոյ ընդ Եփթաղեայ
արքային Քուշանաց և սպանանելոյ գնա, վախ-
ճանի ի բարւոք ծերութեան ի Տիզբոն քաղաքի:

Եւ բարձեալ տարան զմարմին նորա ի Հայք, և զնեն ի Դարոյնս՝ որ ի Կող գաւառի: Իսկ զօրքն Մօրկայ ապստամբեալ առ ի նմանէ, և սպանեալ զնա ի պալատանն, կացուցանեն փոխանակ նորա զՓոկաս: Իսկ Փոկաս եկեալ զօրօք բազմօք ի Բասեան, առ ընդ իւրեաւ զՀայաստանեայսս նուաճել. իսկ Աշոտ ոմն հրամանաւ Խոսրովայ հասեալ ի Հայս, և զիմեալ ի վերայ՝ խորտակէր զզօրսն Յունաց, զի ոչ լինէր թիւ սպանանելոցն ի դաշտին, և ինքն կալեալ զործ պատերազմի ընդ Կարնոյ քաղաքի՝ առնոյր զնա: Եւ յետ երկեամ մի ամաց զբնակիչս քաղաքին յԱհմատան փոխէ: Եւ վասն զի ծերունի կաթողիկոսն Յովհանն կայր ի փախստականութեան ի նմա, ընդ նոսին և նա ևս ըմբռնեալ վարեալ ի գերութիւն, և անդէն վախճանեալ բերաւ ի գիւղն Աւան, որ եղաւ մերձ յեկեղեցին՝ զոր իւր իսկ էր շինեալ. կալեալ զաթոռ հայրապետութեան ամս իզ: Ի նմին իսկ ամի՝ ապա երանելի Հայրապետն Աբրահամ լցեալ զթուականն կենաց իւրոց իբրև ամս իդ, փոխի և յաշխարհէ, և յաջորդէ զաթոռ նորա Կոմիտաս ի գեղջէ Աղցից, փակակալ սրբբոյն Հովփսիմեանց վկայարանին, և եպիսկոպոս զկնի ի Մամիկոնեան Տարօնոյ:

Բայց Հերակլի սպանեալ զՓոկաս՝ զորդի իւր ընդ նորա թագաւորեցուցանէ, և ինքն զորու բազմաւ չուէ զնայ յԱսորեստան: Իսկ Խոռեմ

հրամանաւ Սոսրովայ առեալ զԵրուսաղէմ անհնարին կոտորածիւ. սպառէ ի նմա զամենայն այր, և զբազումս զերէ: Ընդ որս և զհայրապետն նոցա զՋաքարիա, և զքրիստոսընկալ զսուրբ Սաշն տէրունեան ի գերութիւն վարէին:

Զայսու ժամանակաւ մեծ Հայրապետն Կոմիտաս զվկայարան սուրբ Հովհաննէսն՝ որ նախ խրթին և փոքրատեսակ իմն էր շինեալ, ևս հրաշապէս և վայելուչ և նագելի և պայծառ շինուածով յարգարէր. ուր և պատահեալ սուրբ տիկնոջն Հովհաննէայ՝ ոչ սակաւ լինէր մխիթարութիւն բնաւ իսկ Հայաստանեայցս: Եւ էր նա կնքեալ մատանեաւ սրբոյն Գրիգորի և սրբոյն Սահակայ, ապա և մեծի հայրապետին ևս Կոմիտասայ ոչ համարձակեալ բանալ զնա, եղ և զիւր ևս կնիք ի վերայ նորա. իսկ չափ հասակի տիկնոջն՝ ինն թիզ և առ չորս մատունս: Ապա շինեալ գեկեղեցին սուրբ, և անդ ամփոփեալ ժողովէ զնշխարս սուրբ Տիկնոջն ի պատրաստեալ իւր կայանան: Յետ որոյ ապա քակեալ սորա զփայտայարկ գմբէթ սրբոյ կաթողիկէին՝ որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, շինէ զնա գեղեցկայարմար և չքնադատես կոփածոյ քարամբք:

Բայց Կաւատ որդի առաջնոյ Սոսրովայ սպանեալ զերկըրդն Սոսրով Պարսից արքայ՝ ինքն փոխանակ նորա թագաւորէ: Եւ ապա տուեալ Կաւատայ զմարդպանութիւն Հայոց Վարազտի-

րոցի որդւոյ քաջին Սմբատայ, առաքէ գնա յիւրական աշխարհն: Իսկ եկեալ նորա եգիտ հրաժարեալ ի կենաց աստի մեծ հայրապետն Կոմիտաս, որ եկաց իսկ յաթոռ հայրապետական ամսութ: Ապա գՔրիստափոր ոմն յԱբրահամեան սանէ խորհրդակցութեամբ Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեանն՝ կացուցանէ յաթոռ Հայրապետութեանն: Զսմանէ բան ճառի՝ թէ քսութիւն իմն յիւրում լեզուի կրէր, և սակս այնորիկ ասէ՝ ասպետն Վարագտիրոց զչարեալ գտանիւր ընդ եղբարս իւր: Իսկ ի վերայ այսպիսի համբաւոյ ապա և յընտանեաց տանն քիղք չարաբանք ի վերայ յարուցեալ նորա՝ բամբասանս ապիրատս յօդէին. և ապա այնուհետև ոչ ըստ իրաւանց ուղղոց ինչ, այլ կամակար մտօք ըստ կամս անձանց հաստատէին վճիռ՝ անկանել նմա ի պատուոյն: Իսկ նորա իւրովի կամաւ խոյս ի չարէն տուեալ, երթեալ շինէ միայնարան մեծ մերձ ի գիւղն Ուղեաց որ ի Մասեաց ոտան, և բազում միանձունս առ ինքն գումարեալ առաքինաջան երկօք և բազմաշխատ քրտամբք, փայլէր պահոց պնդակազմութեամբ և աղօթից պաշտպանութեամբ և ամենագիշեր տքնութեամբ, կացեալ յաթոռ Հայրապետութեան ամս երիս: Ապա փոխանակ նորա կացուցանեն զԵզր ի Նիգ գաւառէ՝ ի Փառաժնակերտ զեղջէ, որ էր փակակեալ սրբոյն Գրիգորի:

Յաւուրս սորա վախճանի Կաւատ Պարսից արքայ՝ թողլով զթագաւորութիւնն Արտաշէրի տղայադիտակ որդւոյ իւրոյ: Իսկ ապա Հերակլ սակս ըղձակերտութեան քրիստոսընկալ նշանի Խաչին թագաւորեցուցանէ Պարսից զԽոռեմ, և զԽաչն սուրբ փոխարէն իւր առ ի նմանէ հայցեալ. որոյ երթեալ և սպանեալ ի Տիգրբոն գաղայ թագաւորն Արտաշիր, վաղվաղակի առաքէ զաւուրունեան Խաչն առ կայսրն Հերակլ: Եւ իսկ և իսկ ապա զօրքն Խոռեմայ սպանանեն զԽոռեմ ի ձեմարանի իւրոյ ասպարիսին, կացուցեալ թագաւոր զԲբոր դուստր Խոսրովու՝ որ էր կին Խոռեմայ, և յետ մահուան նորա՝ զԽոսրով ոմն յազգէ Սասանայ: Իսկ յետ նորա զԱզրմիկ դուստրը Խոսրովայ, և յետ նորա Որմիզդ թոռն Խոսրովայ, զոր խեղդամահ արարին: Եւ զկնի թագաւորէ Յագկերտ թոռն Խոսրովայ:

Իսկ Հերակլէս զքրիստոսընկալ Խաչն տարեալ դնէ յԵրուսաղէմ ի տեղւոջ իւրում: Բայց Մաթեժ Գնունի զօրավարի ի Հերակլեայ և առաքի ի Հայս. ապա պատուէր տայ հայրապետին Եզրի երթալ լինել կցորդակից և հաղորդ կայսեր ի գործ մասին խոստովանութեան հաւատոյ: Եւ եթէ ոչ, ասէ, կամիցիս երթալ միակցիլ, արասցուք մեզ այլ կաթողիկոս: Եւ Եզրի վասն զի ոչ կարացեալ զատանիլ յիւրոց հաւատացեալ հօտիցն, յանձն առնու երթալ առ կայսր:

Եւ իբրև չոգաւ, ոչ տանէր ընդ իւր զՅովհան փակակալ սրբոյն Գրիգորի, որ էր յայնմ ժամանակի փիլիսոփայ կատարեալ, և աստուածային գրոց գիտութեան բանիբուն ճանաչիւր, այլ զայլ ոմն իւր քեռորդի՝ կիսակատար ուսմամբ՝ առեալ զնայր նովաւ վճարել զգործ իրին: Եւ ի հանդիպել կայսերն՝ խնդրեն առ ի նմանէ ձեռնարկ հաւատ նամակի: Որ և վաղվաղակի իսկ գրեալ ետ նոցա՝ նգովել զամենայն հերձուածոցս բաց ի ժողովոյն Քաղկեդոնի: Իսկ Եզրի և իւրայոցն տգիտաբար իմն իբր անծանօթ գրոց աստուածայնոց, ոչ կարացեալ ի միտ առնուլ զխորամանկ հնարիմացութիւն հերձուածոյն՝ որ ընդ կայսերական ձեռագրիւն իբրև ընդ գրուանաւ էր թագուցեալ, դաւաճանեալ խաբեցան ընդ նորա՝ ըստ օրինի տօմարին Լևոնի: Եւ ապա մեծարեալ յարքայէն, և ընկալեալ պարգևս գերիւր մասն գիւղաքաղաքին Կողբայ, և զաղս նորուն բովանդակաբար, դառնայ մեծաւ շքով ի տեղի իւր:

Իսկ ի չուել գալ նորա ըստ օրինի սովորական կարգացն, կղերք եկեղեցւոյն իւրոյ փութացեալ լինէին: Բայց փիլիսոփոսն Յովհանն՝ զոր վերագոյն ասացաք, ոչ ևս ընդ այլսն երթալով ընուլ զսակ հարկին որ ի վերայ կայր: Եւ մտեալ ի տաճարն ի խնդիր Յովհաննու լինէր ի հայրապետէն Եզրէ: Եւ պատմեցաւ ապա յոմանց Յովհաննու՝ հանգերձ մեղադրութեամբ, եթէ ընդէր

ոչ չոգար ընդ առաջ նորա յերկրպագութիւն: Առ որս և պատասխանի առեալ ասէ. Զիարդ պարտ վարկանիմ յողջոյն կամ յերկրպագութիւն նմա երթալ, որ քակեացն իսկ զսահման կանոնի հարցն մերոց ուղղափառաց, և հանգունակից զմեզ խորհեցաւ առնել Քաղկեդոնեան չար հերձուածոյն: Ապա հրամանն Եզրի սաստկանայր ի վերայ, և ապա ահամայ կամօք մուծանէին ըզՅոհան ի սենեակն: Իբրև յանդիման եղև, ասէ կաթուղիկոսն. Խրոխտաբար իմն ամբարհաւածութեամբ ընդվզեալ թլիս. վասն այնորիկ ախտակրեալ սրտիւ ոչ տեսեր զմեզ: Եւ նա ասէ. Խրոխտումն և ամբարհաւածութիւն յիս ոչ գտանի, այլ շատագով ճշմարտութեանն լինել հաւանիմ: Բայց քո յիրաւի կոչեցաւ անունդ Եզր, վասն զի յեզր տարեալ հաներ տրոհեցեր զՀայաստանեայսս, քակեալ զսահման հաւատոյ հարցն մերոց ուղղափառաց, և խրամատեալ զցանկն առաքելական, և ի մարդադաւան տօմարն Լեւոնի կործանեալ: Ապա հրամայէ Եզր մուրցացի տանջել զպարանոց նորա և զկզակս: Իսկ Յովհանն ձեռս ի վեր ամբարձեալ ասէ, թէ՛ ահաւասիկ զնացի խնդալով յերեսաց ատենին, զի վասն անուանն Տեառն արժանի եղէ անարգելոյ: Եւ զայս ասացեալ ելեալ զնաց: Եւ երթեալ առկայանայր ի Մայրոց վանս՝ որ ի ծործորս լերինն ամրոցին Բջնոյ, և սակս ի նմա բնակելոյն Յով-

հաննայ՝ փոխեալ Եզրի զանուն տեղւոյն Մայրոց վանաց՝ Մայրեգոմ զնա անուանէր, և զՅովհան՝ Մայրեգոմեցի: Բայց վասն զի յայնմ տեղւոյ ևս հրամայէր զնա հալածել, ապա չուէ գնայ ի գաւառն Գարդմանայ, և անդ ապա խստամբեր վարս իւր ստացեալ, նեղ և անցուկ պողոտայիւ հետևի զկնի ամենայն առաքիւնի վարուց:

Զսմանէ ապա համբաւ ամբաստանութեան պատմի, իբր դառն հերձուածս իմն նմա մուծանել ի մէջ եկեղեցւոյ սրբոյ. սակայն ես ոչ կարեմ հաւանութիւն իմոյ կամացս տալ վասն այնպիսւոյ առնն, թէ զիմորդ նա կարէր խորհել առ փրուզանել զուղիղ հաւատոյ շինուածս: Այլ կարծիս իմն ընդունի սիրտ իմ ի հակառակադիր և խորիմաց այլոց կամաց այս գործ համբաւոյ լեալ: Բայց եթէ սակա Սարգսի աշակերտի նորա համբաւէ ոք զայնպիսի չար հերձուածս ընծիւղեալ, և ես ոչ վասն նորա հակառակիմ, զի իմ իսկ ընթերցեալ է զիր վրասու նորա. այլ վասն զի Յովհան ի բաց յիւրմէ հալածեաց զՍարգիսն, սակա այնորիկ արտաքոյ կամաց նորա ասեմ զնորայն հերձուած: Իսկ ապա հայրապետն Եզր զվկայարան սրբոյն Գայիանեայ, զոր երբեմն խրթին և մթին էր զնա շինեալ, քակեալ զայն՝ ևս ընդարձակագոյն և պայծառագոյն զնա շինեաց, կոփածոյ քարամբք և կրով ձուլելով, և արտաքուստ յարդարէր կայանս բնակութեան քա-

հանայական դասուց ի պաշտօն աստուածային խորանին: Այս եղև սկիզբն ժամատուն շինելոյ. մինչև ցայս վայր ոչ երևիւր ի Հայս:

Ի ժամանակի աստ յայսմիկ Վարազտիրոց որդի քաջին Սմբատայ փախստեայ լեալ յՌոստոմայ իշխանէ Ատրպատականի, չուէ գնայ ընտանեօք և աղխիւ առ կայսրն Հերակլ. վասն զի նենգ թագուցեալ յինքեան Ռոստոմայ սպանանել զՎարազտիրոց, սակս այնորիկ գնացեալ տարաբնակէր ի Յոյնս: Ի սմին յայսմիկ յաւուրս կայսրն Հերակլ գԴաւիթ Սահառունի կուրապաղատ արարեալ՝ իշխան Հայոց կացուցանէր, որ մեծաւ ճոխութեամբ և յաղթութեամբ բազմաւ քաղաքավարէր զիշխանութիւնն ամս երիս. և ի հրամանէ նորուն շինէր իսկ եկեղեցին գեղեցկայարմար՝ որ ի քաղաքագեղն Մրեն: Իսկ յետ երեամ մի անարգեալ գնա նախարարացն և զօրաց իւրոց, հալածեցաւ: Եւ յայնմ հետէ ապա ի չար հակառակութենէ նախարարացն և ի նանիր նախանձուէ դղրդեալ կործանեցին սպառնալու զՀայաստանեայս. բայց միայն բարեպաշտ իշխանն Թէոդորոս ըստ սակաւաձեռն կարի՝ դիմակայ հինից թշնամեաց գտանիւր:

Զայսու ժամանակաւ ապա երևեալ ժառանգն Հագարայ աղախնոյն Մահմէտ որ ըստ Պօղոսի ի լեռնէն Սինայ կամ յանապատէ ի ծառայութիւն ծնեալ է. սա հպարտացեալ ի վերայ քրիս-

տոսադրոշմ և ստուգահաւատ ազգաց, ընոյր ապա զիւր կորստական խորխորատն խորհրդոց, ոչ տալով յագուրդ սրոյն ծարաւոյ, յոր միշտ արբուցանէր յարենէ վիրաւորելոց՝ գերելոց գլխոց իշխանաց թշնամեացն յարձակելոց ի վերայ հաւատացելոց, որ թէպէտ կարծեցուցանէր զինքն հակառակորդն, հպարտացեալ ի հրամանէն աստուծոյ զոյ քարոզ ճշմարտութեան արբահամեան հաւատոյ և մովսիսականն օրինաց, սակայն անաստուած աստուածածանօթութիւնն նորա, դաւաճանումն միայն լինէր մտաց տգիտաց, վասն զի դատապարտ էր դատաստանն նորա, և անարգագոյն յարգանք նորա, և ուխտադրութք ուխտք, և աննուէր նուիրմունք, և անողորմ ողորմութիւնք: Քանզի և ոչ իսկ թերևս ի Տեառնէ տուաւ աղախնորդւոյ՝ ընդ որդւոյ ազատին լինել ժառանգորդ, որպէս և ոչ իսկ բաժին հաւատացելոցն ընդ անհաւատին: Արդ՝ իբրև գումարտակ մեծ լինէր Հագարացին, և յաղթեալ կոտորէին առ հասարակ զգօրս կայսերն Հերակլի որ յԱրաբիա, այնուհետև ազգք և ազինք պակուցեալք ի հայէ նոցա՝ հնագանդեցան ի ծառայութիւնն նոցա: Իսկ Նրուսաղէմացիք զքրիստոսընկալ սուրբ Խաչն վաղվաղակի յուղարկէին նաւուք ի Կոստանդնուպօլիս. զի մի կրկին ևս ի թշնամեացն գերեսցի, և ինքեանք հնագանդեցան ի ծառայութիւնն Հագարացւոյն:

Աստ ապա վախճանեալ կայսրն Հերակլ, Կոստանդին որդի նորա ընդ նորա թագաւորէ: Եւ վասն զի նախարարք աշխարհիս մերոյ անմիաբան լեալք, և ոչ ոք էր որ սմա զօրավարէր, յայնժամ ապականիչ զօրքն Հագարայ համարձակութիւն առեալ յԱսորեստան կողմանէ՝ ասպատակ ի Հայս սփռէին. և ըստ օրինակի հրացայտ իմն հրդեհի՝ ճարակ բոցոյ նոցա վաղվաղակի հասանէր յԱյրարատ գաւառ, հարեալ զգաշտավայրն ամենայն, և պաշարեալ պատերազմաւ գ՛րվին քաղաք, և առեալ զնա՝ զսուսերս իւրեանց արբուցին յարենէ քաղաքին, ուր ոչ ևս կայր թիւ բազմութեան սպանելոցն. լե հազար ոգի գերեցին վաճառակուր լինել, և անցեալ զնացին ընդ որ չուեալ եկեալ էին յԱսորեստան: Եւ իսկ և իսկ վախճանէր հայրապետն Եզր, կալեալ զաթոռ Հայրապետութեան ամս տասն:

Իսկ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր, և այլ նախարարք Հայոց հանդերձեցին կացուցանել յաթոռ Հայրապետութեանն փոխանակ Եզրի՝ զՆերսէս եպիսկոպոս Տայոց. բայց նա յապշութեան լեալ յանհնարին կոտորելոցն՝ որ ի գերելոց քաղաքին, գաղտագնաց փախստեայ լինել խորհէր, իբր ոչ կարող կալ ի քաղաքավարութեան այնմ աստիճանի մեծի: Ապա յողոքական բանից և ի սաղբելոյ նախարարացն հնազանդեալ հանդարտիւր: Եւ կացեալ յաթոռ Հայրապետութեան՝

ամփոփեալ հաւաքէր զբազմութիւն դիակացն անկելոց, և ի նմին տեղ վերստին շինէր զհրդեհեալ վկայարան մեծի նահատակին Սերգեայ: Զկնի ապա շինէ տաճար սրբութեան և ի վերայ վերապի սրբոյն Գրիգորի. ուր ի մէջ թունաւորացն թաղեալ առաքելանուէր այրն Աստուծոյ. զկամակոր վիշապին Չախճախեաց զգլուխ, ի մեռելութենէ խորոց կռապաշտութեան վերածելով զՀայաստանեայս ի լոյս փառաց Որդւոյն Աստուծոյ: Դարձեալ յուսացեալ ի Տէր, և ոչ ածեալ զմտաւ զկրթական արշաւանս հինիցն թըշնամեաց, գեղեցիկ իմն մոլութեամբ դնէ ապա հիմն մեծ և հրաշալի բազմապայծառ յարկի տան Աստուծոյ՝ ըստ անուանակոչութեան սրբոյն Գրիգորի, յանձն առնելով զկաարումնն իմաստութեան շինողին Քրիստոսի: Իսկ ի հիմնարկել զաստուածակերտ փարախն բանաւոր հօտին Քրիստոսի, ի ներքոյ չորից սեանցն հաստահեղուսիցն բաժանեալ դնէ գնշխարս ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի, առ ի յանշուշտ մնացականութեամբ պահիլ զանձուն երկնաւորի ի գերչաց ապականչաց, և ի պարծանս հաւատոյ քրիստոնէական կարգաց: Իսկ քրիստոսազրոշմ և զպատուական գլուխն ոչ ի խորոջ, այլ արտաքոյ զզրոցի եղեալ՝ դնէ ի զանձարանս Աստուածութեանն ի յոյս բարեաց փափաքողաց նմա և ի բժշկութիւն ախտակրելոց: Բայց հայրապետն մեծ Ներսէս հրաման

հայցեալ ի կայսերէն Կոստանդնէ, կացուցանէ զօրավար Հայոց զԹէոդորոս Ռշտունեաց տէրն:

Արդ՝ մինչ ցայս վայր ոչ ևս էր իւրովի ելեալ ի պատերազմ ընդ ումեք՝ ամիրապետի Հագարացոյն, այլ միայն զգօրան և եթ ասպատակաւ հանեալ սփռէր ի ծագս երկրի: Ապա յայսմ նուագի ինքն իսկ ամիրապետն ելեալ ի Սին անապատէ, անթիւ բազմութեամբ անցանէր ընդ ծով ի հարաւակողմ և յարևելս, ի Պարս և ի Սապատան, ի Սինդ և ի Մորան, ի Դարան և ի Մակուրան, և յաշխարհն Հնդկաց. առեալ և աւերեալ զբոլորեսին, բառնայ զամենայն թագաւորութիւնս ազգաց, բաց ի յԼիտինացոց՝ որք են Հռովմայեցիք:

Իսկ կայսրն Կոստանդին ի Մարտինեայ մօրուէ իւրմէ դաւեալ սպանանի, կացուցեալ փոխանակ նորա զորդի իւր զԵրակլակ: Իսկ Վարդենտին զօրավար հուպ ի վերայ հասեալ, և սպանեալ զՄարտինէ և զԵրակլակ զորդի նորա, կացուցանէ թագաւոր զԿոստանդին որդի Կոստանդինի: Իսկ ապա վասն զի հատուած եղեալ՝ և եկեալ էր ի Յունաց ասպետն Վարազտիրոց, ապա մեծ հայրապետն Ներսէս խնդրէ հաշտութիւն նմա ի կայսերէ, և տայ առնել զնա կուրապաղատ և հրամանատար Հայաստանէայցս: Իսկ նա յառնուլ զիշխանութեան պատիւն՝ վաղվաղակի վախճանի, զոր և տարեալ եղին առ հօր իւրում բա-

ջին Սմբատայ: Ապա Ներսէս զորդի նորա գՍըմբատ ի պատիւ հօրն խնդրէ կացուցանել, և հայցէ ևս զԹէոդորոս Ռշտունեաց տէր ի զօրավարութիւն հաստատել. և այսպէս պայազատեալ յապահովանայր առ ժամանակ մի ի չար հինից Հագարու աշխարհս մեր:

Իսկ իբրև բառնայր առ հասարակ տէրութիւն ազգաց և ազանց, այնուհետև պատառեալ առագաստն հին հարաւոյ՝ շնչեաց ի մեզ նոր հարաւահողմ մահաբեր խորշակ, և տապախարշ արարեալ զմատաղատունկս իմանալի բուրաստանաց մերոց՝ խայթոցօքն խոցոսեաց. և այսպէս ապա յամս սակաւս արագընթաց ազգք հարաւոյ փոթորկեալ պտուտեալ տիրեցին ամենայն երկրի, զոր տեսեալ Թէոդորոսի և այլոց ևս նախարարացն, և պակուցեալք յահէ հինիցն եկելոց՝ հնազանդեցան ի ծառայութիւն Հագարացւոյն, զնելով ուխտ ընդ մահու, և կուելով դաշինս ընդ դժոխոց: Եւ այսպէս ի բաց կացին ի կայսերէ:

Իսկ կայսեր զօրս բազումս գումարտակ արարեալ, չուէ գնայ ի Հայս՝ ընդ իւրև նուաճել, որում ոչ ոք թերևս գտաւ հնազանդեալ, բայց միայն ի Վրաց աշխարհէն: Ապա կայսրն կոստանդին յաւէտ իմն բարկացեալ՝ խորհէր կործանմամբ սաստիւ բառնալ զերկիրն ի միջոյ: Իսկ հայրապետն Ներսէս մեծապաղատ աղաչանս

արքային մատուցեալ՝ դառնայ յայնց կամաց իւրոց: Եւ ապա հեզաբար գնացեալ ի քաղաքն Դվին՝ իջաւանս ի տան Կաթողիկոսարանին արարեալ, և անդ ապա հրամայէ հռոմ քահանայիցն պատարագ ի սուրբ յեկեղեցւոջն մատուցանել, և քարոզել ի նմա ժողովն Քաղկեդոնի, և հաղորդեցան օրինացն ի միասին թագաւորն և հայրապետն մեր Ներսէս. այլ և ժողովեալ ևս եպիսկոպոսունքն: Եւ այսպէս ապա թէ կամաւ և թէ ակամայ պատճառք գայթակղութեան բազմաց այս լեալ. շարժեցաւ հաւատն զոր ընկալեալ էր ի սրբոյն Գրիգորէ, և ցայն վայր անշուշտ կացեալ և մնացեալ: Իսկ մի ոմն յեպիսկոպոսացն ի վայր ի բաթրոնէ բեմին իջեալ՝ լռիկ իմն ծածկեցաւ յամբոխին: Իսկ իբրև յայտ իրք եպիսկոպոսին գայր, ածաւ եպիսկոպոսն առաջի արքային, և ապա հարցեալ առ ի նմանէ թէ՛ Ընդէր ոչ ընդ իս՝ կամ ընդ քում Հայրապետին ոչ հաղորդեցար: Նա պատճառս փաստաբանականս ի մէջ առնոյր: Առ անի սրտիս, ասէ, գայն գործեցի. քանզի մեք, ասէ, մինչ ի տախտակի տպաւորեալ նկարապատճոյճ դեղով միայն զձեզ զկայսերսդ տեսանեմք, դողումն զմեզ պատեալ պաշարէ, թողում ասել զկենդանի դիտակ երեսացդ նկատել, և հաղորդակից ևս լինել: Կայսրն ասէ. Արդ հաղորդիս ընդ քում Պատրիարգիդ: Ասէ եպիսկոպոսն. Իբ-

ըն ընդ սրբոյն Գրիգորի. սակայն ինքն իսկ դա եղև պատճառք չհաղորդելոյս իմոյ ընդ իւր: Ձի երկուք ամօք յառաջ քան զայս հրամայէր դա ժողով եպիսկոպոսացն առ ինքն լինել. որք միա-աբան ընդ դմա ձեռնարկ արարեալ, նզովեցին զամենայն հերձուածողս, և առաւել ևս զժողովն Քաղկեդոնի, և ես ևս ապա խառն ընդ նոսա: Վասն որոյ կայսր զայրագնեալ յանդիմանէր գնենգութիւնն Ներսիսի ի լեզու իւր. և ապա յայն ևս եպիսկոպոսն հազորդէր ընդ նոսա՝ օրհնելով զթագաւորն, և թագաւորն գնա:

Եւ ապա ըստ հապճեպ տալոյ խնդրակաց ի Կոստանդնուպօլսէ՝ գնայ կայսրն փութանակի: Իսկ Հայրապետն երկուցեալ իմն ի սաստիկ ցասմանէն Ռշտունեաց տեառնն, եղթեալ զադարէ ի Տայս: Բայց յետ մի անգամ և երկիցս ասպատակի իսմայէլեան զօրու ի Հայս, և սպառսպուռ տիրելոյ, առին պատանդ յամենայն գլխաւորայ աշխարհին գկանայս և գուստերս և զգստերս: Բայց Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր գնաց ընդ Իսմայէլի զօրուն յԱսորեստան իւրայնօքն համագ-գօք, և անդ մեռաւ, և մարմինն նորա բերեալ եղաւ ի գերեզմանի հարցն իւրոց:

Իսկ հայրապետն Հայոց Ներսէս յետ վեց ամի հալածանաց իւրոց, իբրև լուաւ զվախճանն Թէոդորոսի, և զգադարունն իսմայէլեան ասպատակին, զարձաւ անդրէն ի տեղի իւր: Եւ միա-

խորհ ապա լեալ ընդ նախարարացն, իշխան ի վերայ Հայաստանեայցս կացուցանեն զՀամագասպ Մամիկոնեան. որ էր այր ընթերցասէր և ուսումնասէր, և վարժ ի բոլոր հրահանգս, և զնախնական քաջութեանցն պայման միշտ ջանայր լրութեամբ կատարել մրցարանաց կրթութեամբ: Բայց հայրապետն Ներսէս պարապ անձին գտեալ. զարտաքոյս հրաշակերտ Եկեղեցւոյն՝ զոր իւր իսկ էր շինեալ, շուրջանակի պատուար պարսպով փակեալ ամրացուցանէր, յօրինեալ ի նմա յարկս բնակութեան ինքեան հաստահեղոյս կոփածու քարամբք: Այլ և կարգեալ կացուցանէր ի նմա ամբոխութիւնս երգումարդաց ըստ պայմանի քաղաքականաց, և ածեալ ջուր ի Քասաղ գետոյ՝ զամենայն աւազախիր առապար դաշտավայրն ի գործ արկանէր, անկէր այգիս և բուրաստանս ծաղկոցայ:

Աստ ապա դարձեալ սակս անհնարին և ծանրաբեռն ծառայութեանն ի բաց կացեալ Հայք յիսմայէլեան բռնակալացն, հնազանդէին ի ծառայութիւն կայսեր: Եւ մեծին Ներսեսի խընդրեալ յարքայէ առնել կուրապաղատ զՀամագասպ և հրամանատար Հայաստանեացս. զոր ապա լուեալ ամիրապետին՝ զամենայն պատանդան Հայոց առ հասարակ կոտորէ, հոգիք իբրև ոչնէ, (1776): Եւ յայնմ օրէ հետէ ապա հոգի խոռվութեան առաքեալ յԱստուծոյ ի մէջ բոլոր բա-

նակացն իսմայէլեան, և այր ի վերայ ընկերի յարուցեալ, և սուր յազգեր կալեալ անհնարին սատակմամբ զմիմեանս կոտորէին. և սպանանէին ևս զամիրապետն իւրեանց, և այլ ի տեղի նորա կացուցանէին: Ապա զօրքն իսմայէլեան որ էր յԵգիպտոս, միաբանեալ ընդ կայսեր Կոստանդնի, հաւատացին ի Քրիստոս և մկրտեցան արքիբրև վեշտասան հազար: Եւ ապա զօրացեալ Մաւրի, և սպանեալ զայն ևս ամիրապետ, ինքն իսկ թագաւորէ ի վերայ բոլորից Հազարացւոցն, արարեալ խաղաղութիւն ընդ բոլոր ծագս երկրի:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՔ
ԲԱՌԻՑ ԵՒ ԱՆՈՒԱՆՑ:

Հրատ (Եր. 37, 42). մեհեան կամ տաճար հրոյ, ատրուշան: Հոչակաւոր էր հրատն Վշնասպ յԱտրպատական նահանգի (Եր. 147): Տես ի ծանօթ. 2. յեր. 147. զոր ինչ ասացաք զանուանէս Վշնասպ: էր և շաժական հրատ, զոր մեծագոյն համարէին քան զամենայն կրակ آتش ի պարսից կոչեցեալ, որպէս ասէ հեղինակն:

Շահրմար (Եր. 40). անուն քաղաքի անյայտ յայլ գիրս: Ստուգաբանութիւն անուանս իցէ թերևս՝ شهر مار, քաղաք օձի կամ քաղաք Մարաց:

Շահաստանն Ուկնոյ (եր. 44). նոյնպէս քաղաք անյայտ մատենագրաց մերոց: Ի սեպածև արձանագրութիւնս Ասորեստանեայց յիշատակի գեան Ուկնի ի Խուժաստան աշխարհի:

Միհրեանդակ (եր. 41, 46) որ և Մեհեանդակ (որպէս Մեհրուժան և Մեհուժանն: Ըստ սմին օրինակի և մեհեանն ի մեհրեան բառէ կարծի լինել). անուն Միհրան ազգատոհմին, ի ցեղէն պահլաւիկ Արշակունեաց:

Անուշ ըռուան (եր. 41, 45). մականուն Խոսրովու ա, «անմահ հոգի» ստուգաբանի ի լեզու պահլաւկաց:

Բամբիշն (42, 72, 159). ի լեզու պահլաւկաց նոյնպէս գտիկինն կամ զթագունի նշանակէ:

Մաշապերճան, Մաշկապերճան (եր. 42, 66). առ Բիւզանդ. եր. 55, մաշկապաճեան, և յեր. 189, մաշկաւարզան. վրան թուի լինել արքայի յարմարեալ վասն կանանոցի, թերևս ի բառիցս مشکو, կանանոց և بارگاه կամ بارگاه, վրան արքունի:

Փուշտիպան (եր. 49, 68). ի փուշտ پشت բառէ պարսից, որ է թիկունք, և փուշտիպանն՝ թիկնապահ փոխի ի հայ լեզու:

Զում (եր. 50, 153). տես ի ծանօթ. յեր. 50:

Սինկղիտոս (եր. 52, 129, 183). է σύγκλητος, ձեռակոյտ, բառն յունաց:

- Ապրուէզ (55). մականունն Սուրուփու բ, *ابرويز* կամ փարվիզ *پرويز* կոչեցելոյ, որ նշանակէ՝ յաղթող և երջանիկ:
- Անակ (57). ի լեզու պահլաւկաց *anāk* դժնեայ նշանակէ: Տես West, Arda, Viraf, Gloss.
- Կայէն (56). տ. ծան. յեր. 56:
- Կապկոհ (59, 102). է անուն լերինն Կովկասու և յՆդիշէէ և յիշատակեալ (59): Ստուգաբանութիւն բառիս է *قاف*, *كوه*, *قاب*, *اچ*, այսինքն՝ լեառն Կաֆ կամ Կապ: Յարդ ևս բնակիչք տեղւոյն զՎլադիկավկազ քաղաք Կապկայ կամ Կավկայ յորջորջեն:
- Յեակար (64). է *بادگار* բառն պարսից:
- Վասպուրական (76), հաւանական է կարծել զանուն նահանգիս ի վասպուր *وسپور* պահլաւիկ բառէ ծագեալ, որ է զօրագլուխ: Տես Justi, Bundelesh, Glossar.
- Ողոզումեան (72). ծաղկազարդ օր արմաւենեաց, *ἐυλογημένος* (ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι κυρίου), այսինքն՝ օրհնեալ (եկեալ անուամբ տեառն): Իսկական անուն տօնիս առ յոյնս է՝ *κυριακή τῶν βαίων* կամ *κυριακή βαϊσφορος*.
- Ճամբար (78). *چنبر*, շրջան, տեղի շրջափակեալ, թերևս՝ բանակ: Ճանբար ալանալիալ (103)՝ է մանեակ, բոլորաձև զարդ պարանոցի:
- Կորատոր (79, 126.) Curator, *کورأتور*, կառավարիչ տան արքայի:

Կիւնիկ (87). է *खण्डिस*, հրապարակն կրկիսի.
Du Gange.

Պէշասպի (89). զայս բառ պէշասպիկ ընթեռնուն Բառարանք և «պստի ձի» մեկնեն, այն ինչ առաւել հաւանական թուի զայն ի *پش* յառաջագնաց և *اسبی*, հեծեալ, ձիաւոր, բառից ստուգաբանել, իբր թէ՛ հեծեալ սուրհանդակ. զի ասէ Բիւզանդացին (56)». բայց միայն թագաւորն պրծեալ մագապուրծ, պէշասպիկ մի սուրհանդակ առաջի, պրծեալ ելանէր փախստական»:

Գեղում (91). տես ի ծան.

Ռէ: Ռէյ կամ Ռէհ (91). է *ری*, նախնի քաղաքն պարսից, որոյ աւերակք ցարգ ևս տեսանին մերձ ի Թէհրան: Չէ պարտ զՌէյ շփոթել ընդ Հրև քաղաքին, յիշատակելոյ առ հնագոյն մատենագիրս մեր, որպէս առնեն բազումք ի հայագիտաց, զի վերջինս է Հերատ քաղաքն Ափղանիստանի:

Ամաղ, Ռոյեան, Ջրէջան (94). տես զոր ինչ ասացաք զսոցանէ ի Ռուս թարգմանութեան աշխարհագրութեան Սորենացւոյն, յեր. 61, 62.

Չանգապանակ (101). զանգա ի լեզու պարսից սրունգ նշանակէ. ուստի և զանգապանն՝ սունապան թարգմանի հայերէն:

Գումարտակ (103). ա. խումբ զօրաց. բ. փունջ

կամ շար (ականց) ի զարդ պարանոցի: Կարծեմք զսա ի گومارتن պահլաւիկ բառէ ծագեալ, որ նշանակէ՝ կազմել, շարել զգօրս կամ զայլ ինչ: Տէս, Justi, Bund, Glosc.

Սոսրով Շում (103, 105, 163, 165, 185, 221). մականունն Սմբատայ բազմայաղթի. «գովեսա կամ դրուատ Սոսրովու», ստուգաբանի ի լեզու պարսից: Տէս شوم, Bund. Glos.

Վեհուտ (105). անուն Օքսուս կամ Ամու դարեայ կամ Ջահան գետոյն, و ه و د, բառից, այսինքն՝ վեհ գետ, կամ մեծ գետ:

Հար, Վատագէս, Տոխորոստայն, Տաղական, Մարգ և Մարգուտ (107). տէս զսոցա զասացեալն մեր ի ուս թարգմանութեան աշխարհագրութեան Սորենացոյն, յեր. 75, 76:

Ջաւիտեան Սոսրով (108, 163), մականունն Վարազտիրոցի որդւոյ Սմբատայ Սոսրով Շմոյ: جاويد և جاويدان նոյն են ընդ յաւէտ և յաւիտեան բառից Հայոց:

Ջուվան վեհ կամ Ջովանան վեհ (114, 116), մականունն զօրապետին Սոսրովու, որոյ բուն անունն չէ մեզ յայտ: Ջուանն է جوان պարսից, որ է՝ մատաղահաս, երիտասարդ. իսկ վեհ و ه ի լեզու պահլաւկաց նոյն ունի նշանակութիւն զոր և ի հայումս.

Սոուեամ, Սոուեմ (130, 142, 153), անուն երևելի զօրավարին Սոսրովու: Ի լեզու պարսից: خرم

ուրախ և զուարթ նշանակէ: Յիշատակի առ մատենագիրս և այլ ձև անուան սորա՝ Խոռիան: Զսմանէ ասէ Կաղանկատուացին (բ, 10). «Արդ իբրև ետես (Խոսրով) եթէ յաջողեաց գործ մարտի պատերազմաց... ի ձեռն զօրավարին իւրոյ... որոյ բուն անուն իւր Խոռիան կոչէր. և վասն մղելոյ նորա և յօրինելոյ զճակատն պատերազմաց և զյաղթութիւնս կատարելոյ՝ ըստ խորագիտութեան պարսից, այլ և այլ պճնող անուամբ յորջորջէր զնա՝ Ռազմիոզան և երբեմն Շահ վարագ»:

Ռազմիոզան (130, 131). ասի ևս Ռազման, Ռամիկոզան և Ռազմայուզան. իսկ առաջինն է ուղղագոյն:

Աշտաղ Յեզտայար (121, 122). անունս Աշտաղ է اشتاد բառն պարսից, որ նշանակէ «զբարի հրեշտակ» ի զրազաշտական կեշտին: Իսկ Յեզտայարն یزدیար «բարեկամ աստուծոյ» ստուգաբանի, որոյ ըստ օրինակի Ալլայեար اللهيار անուն նորագոյն պարսից է ձևեալ:

Զիթարիճ (123). քաղաք Հաշտենից կոչէ զսա Սեբէոս: Անյայտ է այժմ նշանակութիւն բառիս առիճ կամ առինճ, որ ի հնումն ի լեզու պարսից՝ աւան կամ գիւղ թուի լինել. որպէս երևի յանուանցս՝ Բազայառինճ: Մկնառինճ, Կուկայառինճ, Տիրառինճ:

Շահէն պատգոսապան (123, 148). Է անունն զօրավարին Սոսրովու, զոր Յոյնք Σάγγ անուանեն: Շահէն է شاهين պարսից, որ ի լեզու նոցա և առ մեզ զբազէ կամ ազգ ինչ բազէի լսի: Իսկ բուն նշանակութիւնն բառիս պատգոս անյայտ է մեզ: Բառգիրք՝ պաշտօնեայ կամ զօրավար մեկնենն զսա, զիմաստն առեալ, ի Թոմ. Արծր. եր. 322. որ ասէ. «զայսու ժամանակաւ առաքին յարքունուստ պատգոսք պատուաւորք զօրօք բազմօք»: Իսկ պատգոսապանն, որ կրկնակի յիշատակի ի պատմութեանս, ոչ է-զլուիս պատգոսաց (պաշտօնէից), զի լինէր պատգոսապետ, այլ կառաւարիչ թուի լինել պատգոսի (այլով նշանակութեամբ) پد کوس, որ ի լեզու պահլաւկաց գաւառ փոքրիկ նշանակէ:

Ռոճիկ վեհան, (151) Ճոճ վեհան, Ռոճվեհ: Ուղղագոյնն Ռոճվեհան և Ռոճվեհ թուի լինել, զի այլ ձև մականուանս Ռուզբիհան յիշաատակի ի Միքայելէ Ասորոյ և ի յոյն պատմագրաց: Ռոճվեհ, պարսկերէն روض, զայր յաջողակ նշանակէ: Ռոճն նախկին պահլաւկաց ձև է روض բառիս, որ է՝ աւր կամ լոյս:

Շահր վարազ (148, 149, 150). Տես զոր ինչ ասացաք զմականուանէս ի թարգմանութեան Աշխարհ. Սորենացոյ յեր. 72—75:

Պեշոպա (149). տես ի ծանօթ. 149.

Սոռոխ (159, 163, 174). է فرخ, փառուխ, բառն պարսից, որ է՝ գեղեցկատեսիլ, և վարի իբրև գյատուկ անուն: Հնչումնս Սոռոխ յիշատակի և առ Համգայի (II 47). Chorzad, filius Chorhormos, ուր Սոռ գնի ի տեղի Սոռոխի: Հայ ձև անուանս է Փառոխ որպէս տեսաք յեր. 10: Սոռոխ ազատն էր որդի Սորոխ Որմզդի և եղբայր Ռոստոմայ իշխանին Ատրպատականի:

Որդսպու (175, 189) (ի մերում ոուս թարգմանութեան պատմութեանս վրիպակաւ գրի Ордубадъ). առ այլ մատենագիրս մեր ոչ յիշատակեալ, երևի լինել ի մէջ Բերկրոյ և Բայազիդի:

Սուժաստան Տաճկաստան (177). ոչ է սա Արաբիա — Տաճկաստան, այլ մասն ինչ Սուժաստանի յարևելեան հիւսիսային եզերս ծոցոյն Պարսից, որ այժմ Արաբիստան յորջորջի. եթէ չիցէ խուժաստան հասարակ անուն և ի կիր առեալ ի տեղի խուժական կամ այլ նոյնանման բառի:

Մաւրինեայ (180). պարս է ընթեւնուլ Մարտինեայ:

Մարսս (177, 181). չէ այս մեծ նահանգն Պարսից Մեդիա, զոր Հայք Մարս կոչեն, այլ գաւառ ինչ փոքրիկ մերձ ի Նեհաւենդ: Կա-

դանկատուացին (139) Բեկղաղ կոչէ. գանունն տեղւոյն մեծի պատերազմին ի մէջ սաճկաց և պարսից: Ի Պատմ. Խոր. բ. 60. նոյնպէս յիշատակի սա. «Ի Մարսս ի Սոհունդ անուանեալ տեղւոջ»: Ուստի յայտ է, թէ չէ պարս շփոթել զՄարս ընդ Մարսս անուան, որպէս առնեն ոմանք:

Սպաթառ (185). σπαθάριος զինակիր թարգմանի. իսկ այն որ ունէր զպատիւ սպաթարի և կանդիդատի σπαθαροκαδιδάτος յորջորջէր: Du Gange.

Դրունգար (188) և ոչ դրունդար, որպէս էր ի տպագ. և ի ձեռագ. օրինակի մերում. է δρουγγάριος, Drungarius զինւորական պատիւն առ բիւզանդացիս, այսինքն՝ պետ վաշտի: Du Gange.

Ոգոմայ (191). Ուղղագոյն Ոգպայ ըստ Աւոնդեայ:

Փաքար (198). տես ի ծանօթ.

Կամիշով (200). տես ի ծանօթ.

Պալհաւ, Պահլաւ (223): Տես զոր ինչ ասացաք ի ռուս թարգմանութեան աշխարհագրութեան Խորենացւոյն յեր. 68—71:

Մորդոցէս (225). ոչ մարտուցեալ և ոչ մարտկոց, որպէս կարծէ հրատարակիչն (1851), այլ անուն տեղւոյ ինչ ի Գոգովիտ գաւառի, որպէս ասէ Աւոնդ (24). Պոսկոպ որ էր

բնակեալ ի գաւառին Գոգովիտ ի սահմանս
Բագու ձորոյ և Մարդուցայից»:

Պայոււասիկ (240). հին տպագր. պայուասիկ: Ի
մնացորդս Անանիայի Շիրակունւոյ (Ս. Պ.
Բուրգ. 1877, 29, ծան.). Սատեր է դ
զրամոց կշիռ, և պայուասիկն ժ լիտր է,
(Չկ, կամ մերձաւորապէս) ո սատեր, որ
լինի (վպխ, կամ մերձաւորապէս) տ դրա-
մակշիռ.

Թանկանգար (104). Թոմա Արծր. (110) և Վար-
դան (63) թանգար կոչեն զՄահմէտ: Զթան-
գարն վաճառական թարգմանեն բառգիրք և
հայագէտք, իբր թէ յարաբացի تاجر թաջիր
բառէ, կամ յարամականէն թագգար (La-
garde, Arm. Stud. 173) ի փոխ առեալ:
Թանկանգարն, եթէ չիցէ աղաւաղութիւն
զրչի, թուի լինել تاجر թաւանգար բառն՝
որ է՝ հարուստ կամ իշխան: Իսկ թանգարն
թերևս է թանգար تاجر բառն պարսից, որ
թարգմանի՝ վարսավիրայ, սափրիչ գլխոյ,
զի ասէ Թոմայ Արծրունին (110). «և եղև
(Մահմէտ) այր թանգար արուեստիւ և հմուտ
վաճառական» որով զարուեստն ի վաճառա-
կանութենէ որոշէ:

1862

Received of the Treasurer of the
County of ... the sum of ...

for ...
...
...

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

...
...

ՅԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

- Արգար որդի Արշամայ 16:
Աբղիւղ 170:
Աբղլայ՝ հայր Մանուէտի
272, 298, 299:
Աբեթայն Հայկ 6:
Աբէլ կամ Հաբէլ եպիսկ.
95, 302:
Աբրահամ կաթողիկոս
124, 271, 272, 294,
302, 303, 304:
Աբրահամ նահապետ 10,
169, 170, 203, 220, 234,
298, 299:
Աբրահամ Ռշտունեաց
եպիսկ. (կթղկս.) 102:
Աբրահամեան տուն 157,
306:
Ագաթանգեղոս 2:
Ագատ գետ 303:
Ագատ լեռն 10:
Ագարմիկ, Ագարմիղուխտ,
Ագրմիկ՝ զուստր Խոս-
րովու 156, 160, 269,
307:
Աթալարիկոս 161, 165:
Աթանոս եպիսկ. 26, 208:
Աթէանով ոմն 215:
Աթէնացիք 213, 214:
Աթէնք 205:
Աթոռ կաթողիկոսութեան
84:
Աթոռ Հայրապետութեան
84, 102, 313:
Ականից դաշտ 117:
Ակնիկ տես. Վարդիկ իշխ.
Մոկաց 175:
Ակոռի գեղ 285:
Անմատան-Շահաստան, Ան-
մատան 84, 121, 123,
261, 288, 304:
Աղբաթանից գիւղ 271,
302:
Աղէքսանդր Մակեդոնացի
10, 11, 17:
Աղէքսանդրացւոց քաղաք
199, 280, 283:
Աղէքսանդրիա 36, 112—
114, 145, 158, 172, 205,
235, 260, 291:
Աղէքսանդրացիք 196, 212,
236:
Աղթամար կղզի 167, 227,

- 232, 238:
 Աղի 149:
 Աղիովիտ 149, 150, 175, 232:
 Աղձնիք 42.
 Աղուանից աշխարհ 36, 78:
 Աղուանից դուռն 59:
 Աղուանք 43, 148, 188, 190, 191, 198, 227, 228, 233, 243, 247, 251, 282, 285, 296:
 Աղցից աւան և գեւղ 124, 272, 295, 304:
 Աղցք 296:
 Ամաղ երկիր 94:
 Ամասիայ 260, 290:
 Ամասիա որդի Արամայիսայ 3, 7:
 Ամիթ քաղաք 122, 288:
 Ամոն 220:
 Ամո աբբայ Իսմայէլի 32, 177:
 Ամրամ 220:
 Այրարատ և Այրարատ գաւառ 116, 148, 175, 188, 190, 226—228, 250, 313:
 Այրարատ դաշտ 7:
 Անակ 22, 57:
 Անանիաս եպիսկ. 205:
 Անաստաս կաթողիկոս 285:
 Անաստաս կայսր 30:
 Անգեղ 9:
 Անգեղ բերդ 120:
 Անգեղ տուն 9:
 Անգղ գեւղ 118:
 Անգղ քաղաք 120:
 Անթիմոս կայսր 30:
 Անկղ 46:
 Աննա անուանեալ կաթողիկոս 281:
 Անուշ Ըսուան Սոսրով 41, 42, 43, 46:
 Անտիոք և Անտիոք քաղաք 12, 113, 122, 125, 129, 205, 260, 288, 296:
 Անտիոք Պիսիդացւոց 43:
 Անտիոքացիք 129, 213, 267:
 Անտիոքոս՝ եղբայր Դեմետրեայ 12, 13:
 Անտիոքոս Թէոս 11:
 Անտիոքոս Սոտեր 11, 12:
 Անտոնինոս իշխան 183, 184:
 Աշնաշ 15:
 Աշոտ Ասպետ 90:
 Աշոտ ոմն 272, 304:
 Աշտատ-Յեզտայար 121, 122:
 Ապահունեաց գաւառ 273:
 Ապահունիք 104, 149, 289:
 Ապր Շահր 35, 104:

- Ապրուէզ Սոսրով 55, 56,
131, 141, 255:
- Առանեանք 226:
- Առաջին Հայք 292, 293:
- Առաստիայ 123:
- Առաւելեանք 226:
- Առեստաւան կամ Առեստ
աւան 51, 71, 250, 254,
292, 301:
- Ասիաստան 11, 12, 13:
- Ասիացիք 129, 205:
- Ասիացւոց կողմունք 150:
- Ասկարաւ տեղի 247:
- Ասորենի կողմն 189:
- Ասորեստան 48, 71, 89, 90,
92, 96, 121, 122, 125,
127 — 129, 175, 176, 195,
198, 238, 243, 247, 248,
251, 284, 287, 293, 304,
313, 318:
- Ասորեստանեայց աշխարհ
և երկիր 151, 163, 164:
- Ասորեստանեայք 9, 12,
160, 200, 279, 290:
- Ասորիք 7, 9, 12, 13, 20,
51, 53, 59, 82, 95, 114,
122, 224, 225, 246, 250
251, 287, 288:
- Ասպահան և Ասպահան գա-
ւառ 89, 106:
- Ասպատ 9:
- Ասպետ-Վարդապետ 157,
180, 185 — 187:
- Ատատ Սոսիստունի 76,
78, 79, 109:
- Ատրպատական 37, 48, 58,
71: 118, 152, 159, 160,
174, 180, 188, 225, 247,
251, 290, 311:
- Ատրպատական աշխարհ և
գաւառ 36, 37, 76, 151,
163, 164:
- Արաբիա 170, 171, 299,
312:
- Արագածայ կատար և լեա-
ռն 10, 128:
- Արագածոտն գաւառ 272:
- Արագածու կողմն 292:
- Արալեզք 8:
- Արածանի գետ 118:
- Արամազդ 57, 145, 260:
- Արամ որդի Հարմայի 3, 7:
- Արամայիր 7:
- Արամայիս որդի Արամե-
նակայ 3, 7:
- Արամանեակ, Արամենակ
որդի Հայկայ 3, 5, 6, 7,
9, 19; 14, 18:
- Արայ գեղեցիկ 3, 7, 8, 292:
- Արայի գաշտ 8, 10:
- Արասի 252:
- Արասպ 59:

- Արարատ 51:
 Արարատայ երկիր 3, 4, 6:
 Արեաց երկիր 265:
 Արեաց թագաւորութիւն
 59:
 Արեւստան 250, 254:
 Արիանոսք 26:
 Արիոս 298:
 Արծակ մեծ 17:
 Արծափու բերդ 180:
 Արծափք 189:
 Արծրունիք 124:
 Արկաղէոս որդի Թէոդոսի
 27, 28:
 Արճէշ, Արճէշ գաւառ և
 Արճիշ 36, 149, 289:
 Արմնի 292:
 Արմոզ 9:
 Արշակ արքայ Հայոց 27,
 28:
 Արշակ մեծ 11—15, 17:
 Արշակ որդի Արշակայ 15,
 17:
 Արշակ որդի Արշաւրի 15:
 Արշակ որդի Տիրանայ 16,
 25, 26:
 Արշակ Պարթև 15, 18:
 Արշակ փոքր 13, 15, 17:
 Արշակ քաջ 17:
 Արշական 17:
 Արշակունեաց տուն 188:
 Արշակունի, Արշակունիք
 10, 15, 17, 20, 34:
 Արշամ 16:
 Արշանակ 18:
 Արշաւիր 15, 18:
 Արշէն 15:
 Արշէս 18:
 Արուստտան 13, 51, 59,
 71, 198, 235, 237, 282:
 Արուճ 285:
 Արուճ Աշնակ 242:
 Արտազ գաւառ 41:
 Արտաշատ 274:
 Արտաշէս Արշակունի 15:
 Արտաշէս եղբայր Արշակայ
 16:
 Արտաշէս որդի Սանատըր-
 կոյ 16:
 Արտաշէս Պարթև 15:
 Արտաշէս Պարթև (միւս)
 18:
 Արտաշիր արքայ Պարսից
 285:
 Արտաշիր (միւս) 286:
 Արտաշիր որդի Արշակայ
 17:
 Արտաշիր որդի Կաւատայ
 31, 156—158, 266, 268,
 291, 296, 307:
 Արտաշիր որդի Շապհայ
 27:

- Արտաշիր Պարթև 15:
 Արտաշիր Ստահրացի 18,
 20—23, 285:
 Արտաւազդ Իմակսեան: 242:
 Արտաւազդ Ապահունի 104:
 Արտաւազդ որդի Արտա-
 շէսի 16:
 Արտաւան Արշակունի 15:
 Արտաւան արքայ Պարսից
 18:
 Արտաւան արքայ Պարթե-
 վաց 15, 18:
 Արտան որդի Վաղարշու
 20:
 Արփայք բերդ 227:
 Աւան գեղ 123, 294, 303,
 304:
 Աւետարան Քրիստոսի 44,
 45, 72, 299:
 Ափրիկէ 85, 185:
 Աքսոր՝ քաղաք Նեղութեան
 166:
 Բաբելացիք 10, 12, 20:
 Բաբելոն 3, 4, 10—13,
 219, 220:
 Բագամ 9:
 Բագարան գեղ 303:
 Բագարատ 9:
 Բագարատ Փառազեան 14:
 Բագաւան գեղ 277:
 Բագրատունիք 9, 226:
 Բագրաւան գեղ 193:
 Բազրեանդ 41, 53, 149:
 Բազրեանդ գաւառ 277,
 289:
 Բահլ Շահաստան, Բախլ,
 Բախղ և Բահղ 11, 12,
 14, 15, 17, 19, 46, 63,
 107, 249, 253, 254, 286:
 Բահզակ 103:
 Բաղիշոյ բերդ 227:
 Բամբիշ, Բբոր Բոր՝ գուսոր
 Սոսրովայ 31, 42, 72,
 156, 159, 269, 291, 297,
 307:
 Բասեն, Բասեան 53, 120,
 293, 304:
 Բասենացիք 226:
 Բասենոյ գաւառ 25, 122:
 Բարսեղ Կեսարու եպիսկ.
 209:
 Բբոր: Բոր, Բամբիշ՝ գուս-
 տըր Սոսրովայ 31, 42,
 72, 156, 159, 269, 291,
 297, 307:
 Բեկտովր Հոռմայ եպիսկ.
 208:
 Բերկրոյ ձոր 175:
 Բղնունեաց կղզի 227:
 Բղնունեաց ձով 51, 71,

- 250, 254:
 Բզնունիք 54, 175, 232:
 Բէլ և Բէլն Տիտանեան 2,
 4, 5:
 Բիւզանդիա 23, 142, 144,
 257:
 Բիւզանդիա քաղաք 161:
 Բիւրատ 9:
 Բոբ 103:
 Բոլորապահակ 53:
 Բոնոս իշխան ոմն 113:
 Բուշայ (Բուղայ) 175:
 Բուտմահ 54, 111:
 Բջնոյ ամրոց 309:
 Բրամն 105:
 Գաղիկ Մամիկոնեան՝ որդի
 Մանուէլի 90, 92:
 Գայլատուս քաղաք 120:
 Գալլիա 211:
 Գալիանոս կայսր 23:
 Գաղիանոս որդի Դադմա-
 տիոի 26:
 Գայիանեայ Վկայարան
 297, 310:
 Գանձակ և Գանձակ քաղաք
 36, 147, 289:
 Գանձակ Ատրպատականի
 261:
 Գարդման և Գարդման դա-
 ւառ 148, 274, 296, 310:
 Գառնի և Գառնի աւան 71,
 54, 254:
 Գարիքալետ 164:
 Գասբուն 286:
 Գեղ լեառն 10:
 Գեղամ որդի Ամասիոյ 3, 7:
 Գեղուժ, Գեղուժք, և Գեղ-
 մայ երկիր 54, 91—93,
 97, 98, 111:
 Գետիկ գեւղ 117:
 Գիւրանայ դաշտ 38:
 Գէորդ Մազխատրոս 221:
 Գիր սրբոյն Գրիգորի 197:
 Գիււտ 292:
 Գնթունիք 226:
 Գոգ և Մագոգ 182:
 Գոգովիտ գաւառ 71, 109,
 151, 175, 176:
 Գոթք և Գութք 22:
 Գողգոթայ 134, 268:
 Գողոն Միհրան 45:
 Գրատիանոս կայսր 26:
 Գրիգոր իշխան Սիւնեաց
 173:
 Գրիգոր Մամիկոնեան՝ եղ-
 բայր Համազասպայ 285:
 Գրիգոր Նազիազու 209:
 Գրիգոր Նէոկեսարու 209:
 Գրիգոր Նիւսացի՝ եղբ.
 Բարսղի 209:
 Գրիգոր որդի Թէոդորոսի

- Վահեւունուոյ 227:
- Գրիգոր սուրբ (եկեղեցի) 41, 84, 100, 101, 124, 157, 229, 314:
- Գրիգոր սուրբ՝ եկեղեցի ի Դուին 293, 302, 306, 308, 314:
- Գրիգոր սուրբ՝ եկեղեցի ի Վաղարշապատ 274:
- Գրիգոր սբ. Լուսաւորիչ 141, 192, 194, 197, 206—209, 216, 229, 231, 272, 277, 288, 293, 295, 305, 314, 317, 318:
- Գրիգոր սուրբ՝ վկայարան յԱրտաշատ 274:
- Գրիգորի սրբոյն Աթոռ 302:
- Գրիգորի սրբոյն Պատմութիւն 281:
- Գրիգորի տաճար 314:
- Գրուանդական բերդ 46, 49:
- Դաղմատիոս ոմն 26:
- Դամասկոս 10, 192, 233, 235:
- Դանիէլ մարգարէ 73, 182, 245, 270:
- Դանիէլի կամուրջ 80:
- Դանուբ գետ 83:
- Դաշտկար 227:
- Դարա, Դարայ քաղաք 44, 112, 114—116, 287, 300:
- Դարան 315:
- Դարանաղայք 226:
- Դարաւնից բերդ 189:
- Դարեհ 15, 18:
- Դարիւնք և Դարիւնք գիւղ 109, 188, 304:
- Դատոյեան իշխ. հրամանատար 102, 105, 106, 117:
- Դաւիթ ի Բագրատան գեղջէ 193, 277:
- Դաւիթ Մամիկոնեան՝ հայր Համազասպայ 243:
- Դաւիթ մարգարէ 213:
- Դաւիթ Սահառունի 161, 166, 272, 274, 297, 311:
- Դգլաղ գետ 49, 50, 152, 173, 287:
- Դելհաստան 95:
- Դելն (Գէլն) 239:
- Դելումք 239, 240:
- Դեմետրիոս 12, 13:
- Դենշապուհ 295:
- Դերջան 225:
- Դընայ բերդ 242:
- Դիմաքսենից տուն 101, 226:
- Դիովղիտիանոս կայսր 22, 23, 211:

- Դիոնէսիոս Աղէքսանդրացի 208:
- Դիոնէսիոս Արիսպագացի 205:
- Դիոնէսիոս Կորնթացի 205:
- Դիոնէսիոս Հոռմայ եպիսկ. 208:
- Դիոննոս Եփեսոսայս 105:
- Դու 122, 287:
- Դուին, Դուին քաղաք 38, 41, 48, 51, 84, 92, 101, 111, 116, 123, 127, 147, 164, 175, 194, 227, 232, 238, 250, 261, 272, 275, 284, 289, 292, 293, 294, 301—303, 313, 317:
- Եգերացիք 42:
- Եգիպտացիք 114, 125, 212, 235, 297:
- Եգիպտոս 36, 113, 169, 172, 247, 248, 285, 298, 320:
- Եդեսիա, Եդեսացւոց քաղաք 167, 297:
- Եդոմ 220:
- Եզր կաթողիկոս Նիգացի 156, 157, 161, 162, 176, 177, 273, 274, 296, 297, 306—310, 313:
- Եկեղեաց գաւառ 226:
- Եղիանոս կայսր 20, 21:
- Եղիվարդ քաղաքագեղ 116:
- Եղիվարդայ դաշտ 116:
- Ենանկլիտոս եպիսկ. 205:
- Եռազմայուզան - Խոռեմ 255, 267—269:
- Եսաւ 220:
- Երակլ, Երակլէս, Երակղ, Երակղոս 112, 114, 125—127, 159, 161, 143, 145, 164, 165, 167, 168:
- Երակլ կայսր 146—152, 154, 155, 157, 158, 174, 180, 183, 193, 201:
- Երակլակ որդի Կոստանդեայ 315:
- Երակլակ որդի Մարտինեայ 315:
- Երակլոս, Երակղոս, Երակլակ՝ որդի Երակլեայ, Երակղի 31, 32, 180:
- Երան կաթողիկոս 44, 198, 292:
- Երասխ գետ 53, 128, 149, 151, 289:
- Երզնայ քաղաք 120:
- Երզնայի բերդ 117:
- Երենիոս Գալիլեացի 205:
- Երիքով 139, 172:
- Երկրորդ Հայք 293:

- Երրուանդ որդի Արշակայ 15: Զենոն միւս 30:
 Երուսաղէմ 113, 125, 130, Զմիւռնիա 205:
 131—137, 140, 178, Զրուան հայր 3:
 195, 196, 205, 255, 260, Զուարթնոց եկեղեցի 192:
 267, 268, 269, 279, 230,
 283, 288, 289 291, 295, Ընծաքիսար 292, 301:
 297, 305, 307: Ըռարովթ Մովսրու 170:
 Երուսաղէմացիք 172, 312: Ըռազման, Ըռազմաղան,
 Երրորդ Հայք 293: Ըռամիողան—տես. Սոռեմ
 Եւաղիտայ երկիր 105: —Սոռեմ 121, 122,
 Եւիւլայ 169, 298: 127, 130:
 Եւոզիա որ է Պետրոս 205:
 Եւտիրոս 216: Թերայիտ 260:
 Եփթաղ արքայ Քուշանաց Թելա 122:
 303: Թեկղաթ 264:
 Եփեսոս 197—199, 205, Թեման 170, 299:
 280, 281, 283: Թէարքունի տեղ 35:
 Եփեսոսի ժողով 197: Թէոդոս, Թէոդորոս՝ եղբայր
 Եփրատ գետ, Եւփրատէս Երակղի, Հերակլի 129,
 գետ 36, 42, 114, 172: 170, 296, 297, 299:
 Զամրիկ գուսար Սոսրովու Թէոդոս Սոռխոունի 116,
 տես. և Ազարմիկ 297: 118, 119, 120:
 Զարասպ լեռոն 14, 151: Թէոդոս կայսր (մեծ) 26,
 27, 197, 198, 281, 282:
 Զարեհ՝ որդի որդւոց Արա- Թէոդոս որդի Մաւրկայ
 մանեկայ 9: 112, 113, 115, 121, 123,
 125:
 Զարեհաւան 242: Թէոդոս Տրպատունի 77,
 81:
 Զաքարիայ հայրապետ Ե- Թէոդոս փոքր 26, 29, 197,
 րուսաղէմի 131, 196, 198, 281, 282:
 198, 256, 280, 283, 288: 305:

- Թէոդորեանս եպիսկ. 198, 213: 281:
- Թէոդորոս Մագիստրոս՝ եղբորորդի Երակղի 165:
- Թէոդորոս Ռշտունի 79, 81, 156, 161, 167, 176, 184—188, 194, 224, 232, 233, 242, 243, 274—277, 284, 306, 311, 313, 315, 316, 318:
- Թէոդորոս Վահևունի 175, 227:
- Թէոդուպօլիս 293:
- Թէոս Անտիոքոս 11:
- Թէոփիլոս եպիսկ. 208, 112
- Թէտալացւոց աշխարհ 15:
- Թէտալք, Թէտալացիք 11, 15, 36, 43, 46, 223, 241, 247, 249, 286:
- Թիբրակ 110, 287:
- Թումայ, Թումաս իշխան 185, 186:
- Թուրքաստան 95, 105, 271, 293, 301:
- Թրակացիք 79, 81, 82, 86, 113, 221, 222, 254:
- Թրակացւոց աշխարհ 83, 112, 113:
- Թրակէ, Թրակիա 75, 76, 82:
- Իդովմայ, Իդումա 107, 299:
- Իշխան գեղ 288:
- Իսահակ (հահապետ) 10:
- Իսմայէլ 32, 36, 162, 168, 170, 173, 174, 177, 178, 181, 188, 190—192, 220, 223, 224, 226, 233, 234, 238—243, 246—248, 269, 285, 297—299, 318, 319:
- Իսմայէլացիք, Իսմայէլացի 32, 33, 178, 180, 181, 189, 190, 191, 222, 223, 225, 232, 234, 237, 238, 241, 246, 247:
- Իսմայէլեան թագաւորութիւն 183, 222, 272:
- Իսմայէլացւոց տէրութիւն 225:
- Իսրայէլ 169, 170, 220, 299:
- Իվերիայ: 282:
- Լաւոզիկեցւոց եկեղեցի 205:
- Լիկիանոս 26, 212:
- Լևոն կայսր 30:
- Լևոնի տօմար 193, 194, 213, 217, 228, 230, 274, 276, 277, 308, 309:

- Խաղաք քաղաք 51:
 Խաղամախեայ դաշտ 41:
 Խաղամախիք 46:
 Խաղտիք 85:
 Խաչեան Առաւելեան 175:
 Խառան 22, 23:
 Խարճատօք գիւղ 289:
 Խաքան արքայ Թէտալա-
 ցւոյ 56:
 Խաքան արքայ Հիւսիսոյ
 104, 106, 108, 109:
 Խեկեանդ գելզ 97:
 Խոռեմ, Խոռեամ, Եռազմա-
 յուզան, Ըռազման, Ը-
 ռազմիկողան, Ռազմիո-
 զան 32, 121, 122, 127,
 130, 142, 148, 149, 152,
 156—160, 255, 267—
 269, 287—289, 291,
 295—297, 304, 305, 307:
 Խոռխոռունի 226:
 Խոռոխ Որմիզդ 32, 159,
 163, 269:
 Խոռոխագատ զաւրավար
 174:
 Խոսրակերտ (Խոսրովա-
 կերտ) մայր 176:
 Խոսրոյ ոմն տղայ մանուկ
 269:
 Խոսրով Անուշ Ըռուան 37,
 41—43, 46:
 Խոսրով արքայ Հայոց 28,
 57:
 Խոսրով արքայ Պարսից 32:
 Խոսրով հայր Կավատայ 35,
 36, 290, 291, 296, 300:
 Խոսրով մեծ՝ արքայ Հայոց
 18, 20—22:
 Խոսրով Շում-Սմբատ Բազ-
 րատունի 102—105, 156,
 163, 165, 185, 196, 280,
 Խոսրով ոմն յազգէ Սասա-
 նայ 156, 160, 269, 307:
 Խոսրով որդի Կաւատայ 30,
 31, 40, 56, 58, 186, 195,
 200, 270—272, 279, 283,
 299:
 Խոսրով որդի Որմիզդի 31,
 50—52, 54—56, 60, 62,
 63, 68, 70, 71, 73, 75, 77,
 79, 89, 90, 94, 96, 108,
 209, 111, 112, 114, 115,
 120, 121, 123—125, 142,
 145, 147, 148, 151—156,
 159, 162: 196, 198, 200,
 249, 250, 252—256, 259,
 260—265, 268, 269,
 279, 282, 283, 284—288,
 290, 292, 293, 295—
 257, 300—305:
 Խոսրով Որմիզդի 195:
 Խոսրով որդի Վաղարշու 16:

- Խոսքով որդի Տրդատայ 16, 24:
 Խոսքով Վահեղուհեաց տէր 90, 92:
 Խորագոյն Հայք 293:
 Խորական 54:
 Խորասան նահանգ 107:
 Խորենացի 9:
 Խուժաստան և Խուժաստան աշխարհ 72, 177, 198, 222, 235, 282:
 Խուռխուռ գիւղաքաղաք 104:
 Խրատավարք գիրք 296:
 Խրամայ բերդ 161:
 Ծաղկաջուր 54:
 Ծաղկոտն 116, 118:
 Ծխնկերտի քաղաք 120:
 Ծղուկք 148, 289:
 Կաղմոս՝ Թոռն Հայկայ 3, 5, 6:
 Կազբիոն 46:
 Կաղնիկոս 44:
 Կամյիշով, Կամկայէշով մետրապալիտ 200:
 Կայեն 134:
 Կայէն՝ հայր կնօջն Խոսրովայ 56:
 Կանխակտուց 189:
 Կոպաղովկացիք 59, 208:
 Կապկոն և Կապկոն լեռն 12, 59, 233:
 Կապուտկացիք 237:
 Կապուտկեայ կամ Կապուտկիա 13, 293:
 Կաննամ նախարար 19:
 Կասպից աշխարհ 289:
 Կարին և Կարին քաղաք 84, 121:
 Կարին, Կարինոս՝ որդի Կարոսի 21, 22:
 Կարմիրն—Վարդան 35:
 Կարնայ աշխարհ 293:
 Կարնացիք 226:
 Կարնոյ գաւառ 121, 123:
 Կարնոյ քաղաք 41, 79, 80, 123, 126, 128, 147, 225, 226, 261, 272, 273, 288, 289, 296, 304:
 Կարոս կայսր 21, 22:
 Կարքեղովմայեցի 34:
 Կաւ Խոսրով 73:
 Կաւատ հայր Արտաշրի 307:
 Կաւատ՝ հայր Խոսրովու 30, 32, 36, 56, 195, 200, 286, 296, 299:
 Կաւատ՝ որդի Խոսրովայ 31, 152—158, 265—267, 279, 283, 286, 290, 291, 296:

- Կաւատ որդի Պերոզի 37, 39:
 Կաւկասու լեանն 241:
 Կեդար 170, 299:
 Կեդմայ 170, 299:
 Կեսարացիք 213:
 Կեսարացւոց քաղաք 126:
 Կեսարացւոց կողմունք 150:
 Կեսարիա 121, 206, 208, 260, 267, 288, 289, 290, 293:
 Կեսարիա Կապադովկացւոց 59, 124, 127, 142, 143, 146:
 Կեսարիա Պաղեստինացւոց 130, 267:
 Կերթրուս 240:
 Կերինթոս 298:
 Կըթնի 53:
 Կթռիճ քաղաք Հաշտենից 272:
 Կիլիկեցիկ, Կիւղիկեցիք, Կիլիկեցիք 15, 44, 129, 213, 267:
 Կիւլիկեայ, Կիւղիկէ 13, 129:
 Կիւլիկեցւոց գաւառ 129:
 Կիւրեղ եպիսկ. Աղէքսանդրացւոց հայրապետ 198, 209, 281:
 Կիւրիոն 294:
 Կղեմենտոս եպիսկ. 205:
 Կոգայ գաւառ 303, 304:
 Կոգովիտ գաւառ 254, 290:
 Կողբեայք ազգ 94:
 Կողբ և Կողբ գիւղաքաղաք 163, 273, 296, 308:
 Կոմիտաս կամ Կոմիտաս կաթողիկոս. (Մամիկոնէից եպիսկ.) 124, 132, 136, 141, 156, 157, 197, 272, 273, 281, 288, 295, 296, 304—306:
 Կոմճ երկիր 97, 103:
 Կոնակ 18, 19, 20:
 Կոնակ սպարապետ 21:
 Կոստանդէս կայսր 24, 211:
 Կոստանդիանոս մեծն 23, 24, 25, 26, 40, 197, 198, 199, 206, 207, 208, 211, 212, 216, 281, 282, 283:
 Կոստանդիան որդի Կոստանդի 25, 29:
 Կոստանդին, Կոստանդոս որդի Երակլի 32, 146, 167, 174, 175, 180:
 Կոստանդին (Կոստաս, Կոստոս որդի Կոստանդնի 32, 33, 181, 183—187, 190—194, 218, 222, 223, 225, 226, 227, 229, 232—235, 237, 246:

- Կոստանդին՝ թոռն Հերակլի 275, 276:
- Կոստանդին որդի Կոստանդինի 276, 315, 316, 320:
- Կոստանդին որդի Հերակլի 129, 289, 313, 315:
- Կոստանդնուպալսեցիք 213:
- Կոստանդնուպալսի աղանդ 197, 280:
- Կոստանդնուպալսի ժողով 197:
- Կոստանդնուպոլիս 113, 125, 142, 145, 146, 172, 180, 191, 198, 199, 216, 221, 232, 233, 235, 236, 244, 254, 259, 260, 271, 275, 276, 281, 282, 283, 287, 289, 295:
- Կոստաս որդի Կոստանդի 25, 26:
- Կոստի քոյր թագաւորին Կոստանդէ 26:
- Կովկաս և Կովկաս լեռն 14, 45:
- Կոտէից երկիր 185:
- Կոտէից գաւառ 71, 254:
- Կոտիտ Ամատունեաց տէր 76, 78, 90, 93:
- Կորդուաց երկիր 80:
- Կորնթոս 205:
- Կուր գետ 78:
- Կուրատոր 126:
- Կրետէ 205:
- Հաբէլ կամ Աբէլ երէց (եպիսկ.) 271, 293, 302:
- Հաբիբ դահիճ 242:
- Հագար 220, 311, 313, 316:
- Հագարացիք և Հագարացի 178, 219, 222, 236, 312, 315, 316, 320:
- Համազասպ Մամիկոնէից տէր 80, 232, 238, 241, 243, 246, 285, 319:
- Համատան 37, 272:
- Հայազինք 4:
- Հայաստան և Հայաստան աշխարհ 15, 34, 75, 77, 121, 126, 132, 241, 242, 276:
- Հայաստան երկիր 14, 15, 18, 20, 77, 84, 95, 109, 110, 111, 127, 132, 151, 162:
- Հայաստանեայք 36, 40, 75, 82, 83, 97, 98, 184, 274, 300, 304, 305, 311, 314, 315, 319:
- Հայաստանեաց աշխարհ և երկիր 9, 156, 193, 195:

- Հայկ և Հայկ Աբեթածին, Հար 107:
 Աբեթայն 2—6, 7, 9: Հարմայ, Հարմայ եղբայր
 Հայոց աշխարհ 13, 17, 22, Արամենակայ, Հարմայ՝
 23, 27, 38, 57, 82, 112, որդի Գեղամայ 3, 6, 7:
 132, 136, 163, 167, 175, Հարք 3, 7:
 185, 187, 197, 200, 206, Հացիւ, Հացիւնք 71, 254,
 243, 246, 275, 280, 283, 292, 301:
 285, 292, 302: Հաւատարմատ գիրք 296:
 Հայոց երկիր 12, 20, 45, Հերբայեցւոց ազգ 129:
 51, 59, 71, 167, 243, Հեղակ 289:
 254: Հերակլ, Հերակղ, Հայրակղ,
 Հայոց թագաւորութիւն 59, Հերակլոս, Երակղոս 36,
 251: 125, 127—129, 142, 143,
 Հայք 1, 2, 4, 8, 12, 17, 144, 152, 156, 254, 255,
 18, 20, 23—28, 35, 38— 257, 258, 260—264, 266,
 40, 45, 46, 53, 57, 58, 268:
 71, 76—78, 84—86, 92, Հերակլ կայսր, Հերակլէս
 102, 103, 108, 112, 114, 273, 275, 276, 289, 290,
 116, 122, 126, 127, 136, 291, 295—297, 304, 307,
 141, 156, 164, 166, 173, 311—313:
 175, 176, 185—191, Հերակղ զաւրաւար 77, 80,
 193—195, 199, 200, 222, 111:
 224, 231—233, 238, 238, Հեր և Չարևանդ 151, 290:
 239, 241, 244, 246, 247, Հերթիճան գեւղ 173:
 250, 251, 267, 270—272, Հեփթաղք 102, 106:
 275—277, 279, 283, 284, Հիւսիսային թագաւորու-
 287, 288, 290, 293, 296, թիւն 182:
 297, 301, 304, 305, 307, Հմայեակ Ապահունի 104:
 311, 313, 315, 316, 318, Հնդիկք 105, 177, 220, 235,
 319: 247, 275:
 Հաշտեանք 123, 272: Հնդկաց աշխարհ 315:

- Հոյեման 54:
 Հոնաց դուռն 240:
 Հոնք 37, 45, 78:
 Հոռոմ, Հոռոմք 144, 193,
 194, 224, 225, 228, 229,
 230, 333, 235, 275, 276,
 300, 317:
 Հոռոմոց թագաւորութիւն
 220, 233:
 Հոռոմոց մարգ 116:
 Հուրազան, Հուրաստան
 գետ 71, 254:
 Հռիփսիմայ հանգստարան,
 մատուռ, վկայարան 272,
 273, 288, 304:
 Հռիփսիմեայ տաճար 132,
 141:
 Հռիփսիմեանք 295, 304:
 Հռիփսիմէ (սուրբ) 132,
 141, 288, 295, 304, 305:
 Հոռոմ 25, 205, 207, 208,
 211, 291:
 Հոռոմայեցիք 58, 213, 251,
 275, 315:
 Հոռոմայեցոց երկիր 69:
 Հոռոմայեցոց թագաւորու-
 թիւն 211:
 Հոռոմայեցոց տէրութիւն
 81, 113, 168:
 Հրահատ մարզպան 54:
 Հրարտին Դատան մարզ-
 պան 54:
 Հրատ 147:
 Հրատ—Աթաշ 42:
 Հրատ մեծ 37:
 Հրէայք 9, 124, 130, 132,
 133, 145, 147, 178, 179,
 213, 234, 261, 288, 297,
 298:
 Հրճմունք գեղ 149:
 Զիթառիճ 123:
 Ղակեղովմացիք 215:
 Ղևոնդ սբ. մեծ արքեպիս-
 կոպոս 206:
 Ղիկուրգոս Ղակեղովմա-
 յեցի 214:
 Ղիտինացիք որք են Հոով-
 մայեցիք 315:
 Ղովտ 220:
 Ճահուկ-շամբ 77:
 Ճեմբուխ 106:
 Ճենաստան և Ճենաստան
 Ճեպեխք 18, 19, 109:
 Ճենքակուր թագաւոր 19,
 20:
 Ճենք 18:
 Ճիհովր—Վշնասպ—Սուրէն
 270:
 Ճորայ կապանք և պահակ

- 43, 240:
 Ճոռճ Վեհան 127:
- Մագոզ և Գոզ 182:
 Մադամ 220
 Մադիամ 220:
 Մադինա քաղաք 298:
 Մազգուլթք 43, 47, 286:
 Մաժեժ Գնունի 307:
 Մակեդոնացիք 16, 11, 12:
 Մակու 71, 254:
 Մակուրան 177, 315:
 Մահմաթ, Մահմէտ՝ որդի Աբդլայի—Թանգար 167—169, 272, 284, 298, 299, 311:
 Մամակ Մամիկոնեան 76, 78, 90, 92:
 Մամիկ, Մամիկոն 18, 19: 20:
 Մամիկոնեան, Մամիկոնեայք 18, 304:
 Մամիկոնեաց տէրութիւն 39:
 Մամիկոնէից տուն 35:
 Մայ 261:
 Մայրեգոմ 310:
 Մայրազոմեցի Յովհան 308, 309, 310:
 Մայրոյ կամ Մայրոց Վանք 274, 309, 310:
- Մանաղայք 226:
 Մանուէլ Ապահունեաց տէր 104:
 Մանուէլ՝ աներ Սմբատայ 221:
 Մանուէլ Բագրատունի 85:
 Մանուէլ Մամիկոնեան 90:
 Մաշկապերճան 42, 66:
 Մասեաց ոտն և Մասեաց-ոտոյ գաւառ 285, 301, 306:
 Մասմայ 170, 299:
 Մասէ 170, 299:
 Մատթէոս՝ Ամատունեաց եպիսկ. 197, 281:
 Մարաբ փիլիսոփայ Մծուր-նացի 1:
 Մարանդ 37:
 Մարաց աշխարհ 14, 148, 173, 239:
 Մարաց թագաւորութիւն 182:
 Մարաց լերինք 240:
 Մարզ 107:
 Մարզոտոս գաւառ 107:
 Մարդոցէս 225:
 Մարիամ սբ. կոյս 203, 210, 218:
 Մարկիանոս կայսր 29, 197, 198, 212, 213, 281, 282:
 Մարս 289:

- Մարսամ 299:
- Մարսեակ 10:
- Մարտինէ՝ մայր Կոստան-
դնի 180, 181, 315:
- Մարք 10, 12, 26, 177, 185,
222, 223, 239:
- Մարք գաւառ 181:
- Մաւի 320:
- Մաւիաս իշխան Իմմայէ-
լացոց 190, 192, 233—
235, 241, 248:
- Մաւրիանոս զօրավար 242,
243:
- Մաւրինէ Աւգոստեայ
(Մարտինէ) 180:
- Մաւրիկ կայսր (Մուրիկ)
31, 36, 43, 51, 54, 63,
73, 75, 111—113, 115,
121, 123, 126, 127, 144,
162, 249, 250, 254, 258,
269:
- Մաքա 298:
- Մաքսիմիանոս կայսր 23,
24, 212:
- Մաքսիմիանոս, Մաքսի-
մինոս՝ որդի Մաքսի-
միանոսի 24, 212:
- Մելտինէ 53, 127, 293:
- Մելիւասէ 220:
- Մեծամաւրի կամուրջ 175:
- Մեծ մասն Հայոց 293:
- Մեծ Հայք 293:
- Մեկրաբուտ 54:
- Մերկուտ 111:
- Մզրայք 38:
- Մժէժ, Մեժեժ Գնունի՝
զօրավար 161, 162, 164,
166, 295, 297, 307:
- Մինր 58, 251:
- Մինրան Մինրեանդակ 41:
- Մինրու ի տանէ Դիմաք-
սենից 100:
- Միջագետք 1, 21, 23, 172,
292, 296, 300:
- Միջագետք Ասորոց 14, 37,
112, 114, 122, 162, 269:
- Մժբին և Մժուին քաղաք
1, 13, 51, 71, 250, 251,
254, 269, 301:
- Մոզեսոս երիցապետ 132,
136, 137, 256, 288:
- Մոսամբ (Մաստ) 170:
- Մովսր 220:
- Մովպետան Մովպետ 42:
- Մովսէս Խորենացի 17:
- Մովսէս Կաթուղիկոս 84,
101, 271, 293, 299, 302:
- Մովսէս մարգարէ 138, 220:
- Մովսիսական պատմու-
թիւն 168:
- Մորան 315:
- Մորիանոս իշխան 232:

- Մուշէղ Մամիկոնեան 58, 122:
 60, 64, 65, 69, 70, 71, 3հման 111:
 82, 83, 175, 226, 227, Յեսբոկ 220:
 238, 241, 246, 247, 251, Յետուր 170, 299:
 252: Յեքսան 220:
 Մուրց գետ 53: Յիւայ 300:
 Մուփարկին — Նփըրկերտ Յիսուս 132, 133, 137, 139,
 293: 203, 204, 208, 209, 211
 — 213, 217, 234:
 Մրեն քաղաքագեղ 311:
 Մրենոյ եկեղեցի 297: Յոյնք 21—31, 36, 37, 40,
 48, 51, 54, 56, 61, 71,
 Մրծուին, Մրծունի, Մըր- 73, 75, 78, 79, 82, 84,
 ծուին քաղաք 14, 15, 95, 109, 111—113, 115,
 54, 93, 148: 116, 120—123, 125, 126,
 Մօրիկ կայսր տես. և Մաւ- 129, 147, 152, 162, 166,
 րիկ 84, 287, 290, 292, 170, 172, 181, 184, 186,
 294, 300, 301—304: 190, 192, 193, 198, 222,
 223, 224, 238, 241, 242,
 249—251, 253, 254, 267,
 272, 287, 295, 299, 304,
 311, 315:
 Յազկերտ 34: Յոսխայ գեաւղ 25:
 Յազկերտ արքայ Պարտից Յովհան կաթողիկոս 84,
 31, 32: 123, 272, 288, 294, 303,
 304:
 Յազկերտ՝ հայր Վռամայ Յովհան Մայրազոմեցի 273,
 29: 274, 308—310:
 Յազկերտ՝ որդի կաւատայ Յովհան Պատրիկ 48, 53,
 156, 160, 181, 222, 223, 66, 68, 111, 250:
 286, 291, 297, 299, 307: Յովհան Վանաց երէց 288,
 304:
 Յազկերտ՝ որդի Վռամայ 28, 29:
 Յազկերտ ջախջախ 286: Յովհան Վանաց երէց 288,
 296:
 Յազդէն 54, 111:
 Յակոբ նահապետ 138:
 Յեզտայար — Աշտատ 121,

- Յովհանիկ երէց 142:
 Յովհաննէս Աւետարանիչ
 201, 202, 203:
 Յովսէփ այր մի 98, 100:
 Յորդանան 138, 171, 172,
 210, 299:
 Յորդրու 122:
 ՅՈՒԹՄԱՍԸ գեղ 46, 53:
 Յուլիանոս 25, 26:
 Յունաց աշխարհ 23, 193,
 228, 270:
 Յունաց գաւառ 147:
 Յուստաթ նախարար 155:
 Յուստիանոս եպիսկ. 205,
 208:
 Յուստիանոս կայսր 30,
 31, 270, 271:
 Յուստիանուսիւստ 293:
 Նաբէս, Նափէս 170, 299:
 Նաբէսթ, Նաբէսթ 170,
 299:
 Նաբուգոդոնոսոր 9:
 Նախճաւան, Նախճիվան
 110, 191, 241, 242, 243
 261, 289:
 Նախճաւան քաղաք 36, 77,
 147, 151, 175:
 Նախճուան դաշտ 148:
 Նախճուանի բերդ 191:
 Նամդարուն Շոնասպ 127:
 Նարկեսոս կայսր 29:
 Նեստոր 163, 197, 198,
 216, 281:
 Նեստորականք, Նեստո-
 րեանք 196, 197, 280,
 281:
 Ներսէ՛՛՛ որդի Շապհոյ 24,
 25, 285:
 Ներսէս եպիսկ. Տայոց (կա-
 թող.) 274, 313:
 Ներսէս զօրավար 112, 114,
 115:
 Ներսէս կաթողիկոս 177,
 187, 190, 192, 194, 222,
 226, 228, 244, 275—277,
 284, 285, 313—319:
 Ներսէս մեծ (սուրբ) 141:
 Ներսէս ստրատելատ 53,
 251:
 Ներսէս Վանուունի 79, 80:
 Ներոֆն կայսր 212:
 Ներքնագոյն Հայք 293:
 Նիանովր-Սելեկիոս 19:
 Նիգ գաւառ 128, 157, 273,
 306:
 Նիխորական 111:
 Նիկիայ, Նիկիայ քաղաք
 198, 199, 206, 207, 208,
 209, 212, 281, 283:
 Նիկիական աղանդ 197,
 280:

- Նիկիական, Նիկիոյ ժողով 106:
 197, 206, 209:
 Նիկիական լոյս 216:
 Նիկիական հանգանակ 209:
 Նիկիական նամակ 194:
 Նիկոպաուլիս 123:
 Նինոս արքայ Ասորոց 7:
 Նինուէ 8, 36, 127, 151, 236, 290:
 Նինուէի դաշտ 142, 151:
 Նիւշապուհ քաղաք 35:
 Նոյեմակ գիրք 296:
 Նոմերիանոս որդի Կարոսի 21:
 Նոր Շիրակ երկիր 14:
 Նոր Շիրական 59:
 Նուշիրական 251:
 Նփրկերտ — Մուխարկին 293:
 Շահաստան 44:
 Շահէն, Շահէն զօրավար, Շահէն պատգոսապան 121, 123, 124, 126, 148, 149, 288, 289:
 Շահր 104:
 Շահր Վահրիճ 98:
 Շահր Վարսգ՝ զօրավար 148, 149, 150, 155, 289:
 Շահրայենպետ 123, 127:
 Շահրապան Բանդական 106:
 Շահրապական 127:
 Շահրմար Ատրպատականի 40:
 Շամբին 190:
 Շամ 105:
 Շամիրամ՝ Կին Նինոսի 7, 8, 9:
 Շապուհ Ամատունի 175:
 Շապուհ արքայ Պարսից 16:
 Շապուհ (Բ.) արքայ Պարսից 285:
 Շապուհ որդի Արտաշրի 23, 24, 25, 285:
 Շապուհ որդի Որամազդայ 25, 26, 27:
 Շապուհ նախարար տանն Պարթևաց 53:
 Շաւաշ 9:
 Շաւզ Թազաւոր Քուշանաց 96:
 Շաւշ քաղաք 73:
 Շիրակ 53, 128, 151, 161, 290:
 Շիրակ դաշտ 116, 117:
 Շիրակ աւան 53:
 Շիրակացիք 226:
 Շիրակաւան գեղ 117:
 Շիրին Թապուհի 71—73, 200, 284:

- Շիրինայ վանք 72:
 Շմաւոն Կղէովպեանց
 եպիսկ. 205:
 Շոնասպ Նամգարուն 127:
 Ոգոմայ իշխ. Իսմայէլի
 191:
 Ողոգոմեան տուն 72.
 Ոկնոյ 44:
 Ոնորիոս կայսր 28, 29:
 Ոստան Դենայ 127:
 Ոտն Մասեաց 292, 297:
 Որամազդ որդի Շապհոյ 25:
 Որդապու 175, 189:
 Որդրու 287:
 Որմազդ 251:
 Որմիզդ, Որմիզդ ոմն 32,
 269:
 Որմիզդ արքայ Պարսից
 285:
 Որմիզդ թոռն Խոսրովայ
 156, 160, 297, 307:
 Որմիզդ հայր Խոսրովայ
 36, 94, 249, 279, 286,
 287:
 Որմիզդ որդի Խոսրովայ
 31, 43, 45—50, 52, 54,
 56, 272, 300:
 Որմիզդ որդի Պերոյի 292:
 Ութման իշխ. Իսմայէլի
 191:
 Ուլիմպոս 30:
 Ուղեաց գիւղ 306:
 Ուոհայ կամ Ուրհայ քա-
 ղաք 22, 23, 112, 114,
 115, 122, 172, 288, 297:
 Ուրհայու երկիր 23:
 Չորորդ Հայք 226, 237,
 293:
 Պահակն Ճորայ 233:
 Պահլաւ երկիր 223:
 Պահլաւկան ցեղ և Պահ-
 լաւք 18:
 Պապ Բագրատունի՝ որդի
 Աշոտոյ ասպետի 90:
 Պապ որդի Արշակայ 16,
 27:
 Պաղեստինացիք 191, 255:
 Պաղեստինու կամ Պաղես-
 տինացւոց երկիր 125:
 Պարթև Պահլաւ ասպետ 53:
 Պարթևաց երկիր 93, 223:
 Պարթևաց թագաւորու-
 թիւն կամ տէրութիւն
 15, 182:
 Պարթևաց կողմունք 90 92:
 Պարթևք 1, 10—12, 14,
 15, 18, 20, 53:
 Պարիովկ արքայ Քուշա-
 նաց 96, 97:

- Պարսեանսպէք Պարշընազ-
դատ 111, 127:
- Պարսիկ, Պարսիկք և Պարսք
1, 12, 16, 17, 20—23,
36—42, 45, 47, 49, 54,
61, 62, 66, 67, 69, 71,
73, 75, 76, 82, 84, 89,
94, 102, 105, 106, 108—
111, 113, 116, 118, 124
—127, 129, 130, 131,
142, 148, 149, 151, 152,
160, 167, 173, 174, 177,
180—182, 222, 223,
225, 249, 255, 270, 272,
275, 288—292, 295, 296,
299, 301, 303, 307, 315:
- Պարսից աշխարհ և երկիր
23, 39, 46, 48, 50, 56,
84, 286, 287, 289:
- Պարսից թագաւորութիւն
կամ տէրութիւն 91, 173,
222, 223, 247, 269, 270,
300:
- Պաւղիկարպոս 205.
- Պետրոս Առաքեալ 294:
- Պետրոս Վկայ 208:
- Պերոզ 15, 29, 30:
- Պերոզ արքայ 18, 35, 37
—39, 286, 292:
- Պիսիզոն 288:
- Պիսիզացիք 127:
- Պիւթագոր 215:
- Պոնտոս 293:
- Պոռկոպ 190, 192:
- Պրիկոս 112:
- Պրոպոս 21:
- Պօղոս կամ Պաւլոս Առա-
քեալ 133, 202, 311:
- Ջամասպ արքայ Պարսից
30, 286:
- Ջաւիտեան Խոսրով—Վա-
րազտիրոց 108, 163:
- Ջերմայ գետ 80:
- Ջուան Վեհ իշխան 112,
114, 116:
- Ջրէճան երկիր 94:
- Ռաբովթ Մովսէս 299:
- Ռազմայուզան, Ռազման,
Ռազմիոզան, Ռազմիկո-
զան (Ըռազմիկոն) տես.
և Խոռեմ, Խոռեմ 130,
255:
- Ռաշ ոմն իշխան 154, 155:
- Ռաշայինայ 122:
- Ռէ 91, 106:
- Ռէն աշխարհ 91:
- Ռշտունական 226:
- Ռշտունեաց գաւառ 167,
271:
- Ռշտունիք 186, 194, 175,

- 225—227, 232, 238, 239,
244, 277, 294, 318:
- Ռոճիկ Վահան—Ռոճ Վե-
հան 151:
- Ռոյեան երկիր 94:
- Ռոստոմ, Ռըստամ Ռըստոմ
զօրավար, իշխ. 161, 163,
164, 173, 311:
- Ռուբէնի սահմանք 170:
- Ռուբինի վիճակ 299:
- Ռստակէս որդի սրբոյն
Գրիգորի 207, 209:
- Սաբել 296:
- Սագաստան 177, 271, 275,
293, 301, 315:
- Սահակ Արծրունի 124:
- Սահակ հայրապետ (կա-
թող.)՝ որդի սրբ. Ներ-
սիսի 141:
- Սահակ Մամիկոնեան 85:
- Սահակ Սիւնի՝ հօրեղբայր
Ստեփաննոսի Սիւնոյ 92:
- Սահակ սուրբ 273, 288,
295, 305:
- Սամուէլ Վահեռունի 76,
78, 79, 80:
- Սանատրուկ 1, 16:
- Սառայ 203:
- Սասան 18, 20, 60:
- Սասանայ, Սասանական
ազգ, տուն և հէն 48, 49,
55, 58, 167, 223, 249,
251, 291, 307:
- Սասանական թագաւորու-
թիւն 182:
- Սատալայ, Սատաղ և Սա-
տաղացոց քաղաք 122,
123, 288:
- Սարգիս աշակերտ Յով-
հաննու 274, 296, 310:
- Սարգիս Դիմաքսեան 104,
105:
- Սարգիս Միանակեաց 298:
- Սարգիս Տայեցի 104:
- Սարգիս Վահեռունի 79, 80,
81:
- Սարգիս Տրպատունի 104,
105:
- Սարհանդ 9:
- Սաւղայ քաղաքագիւղ 78:
- Սեբաստիա 85:
- Սելևկիոս Նիանովր 11:
- Սելևկիոս որդի Անտիոքայ
13:
- Սենեքերիմ 9:
- Սենիտամ Խոսրով 118:
- Սերգեայ Վկայարան 314:
- Սեւաստ 293:
- Սեւերիտք 280:
- Սընկղիտոս 129:
- Սընտ 177:

- Սին, Սինէ և Սինայ անա-
պատ 32, 177, 245, 274,
311, 315:
- Սինայ, Սինեայ լեռոն
213, 311:
- Սինէական լերինք 138:
- Սինդ 275, 315:
- Սիոֆու լեռոն 138, 139:
- Սիւնեաց աշխարհ 40, 247:
- Սիւնի, Սիւնիք 92, 227,
228, 233, 243:
- Սիօն 134, 140:
- Սկիւթեայ 240:
- Սմբատ Բագրատունի—
Սոսրով Շում 94, 97 —
102, 105—107, 108, 156,
185, 200, 221, 271, 280,
284, 293, 294, 301—303,
306, 311, 316:
- Սմբատ Բագրատունի՝ որ-
դի Մանուէլի 85, 86:
- Սմբատ Բագրատունի, որ-
դի Վարազ Սահակայ
189:
- Սմբատ ասպետ՝ որդի Սըմ-
բատայ Սոսրովայ 221:
- Սմբատ Գուրկան 98:
- Սմբատ՝ որդի Վարազսի-
րոցի 164, 188, 316:
- Սմբաաիկ ոմն 105:
- Սողոն Աթենացի 214:
- Սոկրատ պատմիչ 26:
- Սոտեր Անտիոքոս 11:
- Սուր 169, 298:
- Սուրէն ազգական Սոսրո-
վայ՝—Ճիհովր—Վշնասպ
270, 272, 295:
- Սուրէն զօրավար, մարզ-
պան 40, 45, 112:
- Սուրիայ 259:
- Սոփիա սուրբ (եկեղեցի)
271:
- Սպահան 92:
- Սպահան աշխարհ 90, 93:
- Սպանդիատ քաջն 46:
- Սպանդունիք 226:
- Սպանիա 211:
- Սպարապետ — Ասպարա-
պետ մեծն Պարթև 56,
57:
- Սպերացիք 226:
- Ստեփաննոս Սիւնի 76, 78,
90—93:
- Ստեփաննոս Տարոնեցի 16,
250:
- Սրման 177, 275:
- Վահան իշխ. Սիւնեաց 40:
- Վահան Սոսխոռունի 165,
185:
- Վահան Սամիկոնեան 37,
38, 39, 40:

- Վահևուներ 79, 227:
 Վահրամ 43, 56, 58, 62, 63:
 Վահրամ Մեհևանդ, Մեհ-
 րեւանդակ, Մերհիւան-
 դակ 46, 47, 48, 50, 249,
 251, 286, 287, 292, 300:
 Վահրիճ 99:
 Վահոստ գետ 249:
 Վաղարշ արքայ Պարթևաց
 26, 286:
 Վաղարշ որդի Յազկերտի
 29:
 Վաղարշ որդի Տիգրանայ
 16:
 Վաղարշակ արք. Հայոց 15,
 17, 27, 28:
 Վաղարշակ Պարթև 15, 18:
 Վաղարշապատ քաղաք 38,
 128, 141, 192, 244, 274,
 305:
 Վաղենտին, Վաղենտիանոս
 զօրավար՝ 180, 183, 184,
 315:
 Վաղենտիանոս կայսր 26:
 Վաղենտիանոս կայր (միւս)
 29:
 Վաղէս կայսր 26:
 Վանանդ 46, 53, 128, 226:
 Վառարատ գաւառ 251:
 Վասակ Արծրունի՝ որդի
 Սահակայ 121, 124:
 Վասակ Մամիկոնեան 45,
 270, 295:
 Վասպուրական 76, 77:
 Վարազ Գնեկ Գնունի 166:
 Վարազ Ներսէ՛՛՛ Վահևուներ
 79, 80, 81, 227:
 Վարազ Սահակ 189:
 Վարազ Վլուր 53:
 Վարազդատ արքայ Հայոց
 27, 295:
 Վարազշապուհ Արծրունի
 104:
 Վարաժնուներ 226:
 Վարազտիրոց որդի Սմբա-
 տայ 100, 101, 108, 156,
 161, 163, 165, 180, 305,
 306, 311, 315:
 Վարասպայ լեռոն 290:
 Վարարատ գաւառ 58:
 Վարդ Պատրիկ՝ եղբայր
 Վահանայ 40:
 Վարդան Արծրունի 90:
 Վարդան բղեշխ՝ որդի Վա-
 սակայ Մամիկոնեան 30,
 40, 41, 45, 270, 271,
 295:
 Վարդան — Կարմիրն կոչե-
 ցեալ 35:
 Վարդան սուրբ 294, 302:
 Վարդան Վշնասպ 45:
 Վարդանակերտ աւան 151:

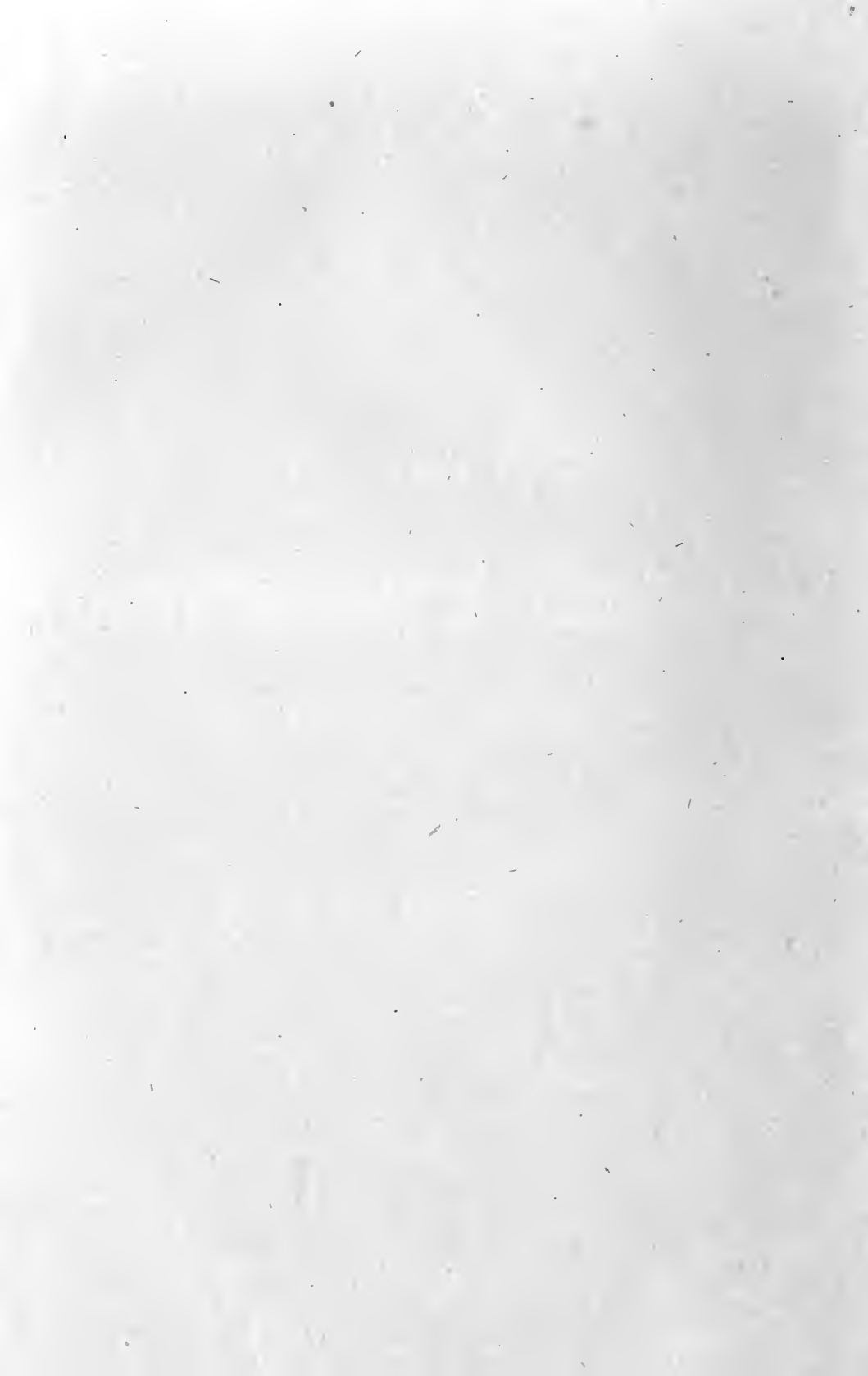
- Վարդիկ (Ակնիկ) իշխ. Մոկաց 175:
- Վարտագէտ 107:
- Վեհ Անջատոք Խոսրովքաջն 44:
- Վեհ Արտաշիր 37:
- Վեհկաւատ 49, 152, 153, 264, 265, 287:
- Վեհոտ գետ 46, 105, 286:
- Վիրք 46, 148, 190, 191, 198, 228, 233, 238, 239, 243, 251, 285:
- Վնդատական 54, 111:
- Վնդոյ 46, 49, 50, 53, 57, 61, 90, 91, 250, 253:
- Վշնասպ, Վշնասպ—Հրատ, Վշնասպ 147, 261, 289:
- Վռամ արքայ Պարսից, որդի Յազկերտի 286:
- Վռամ արքայ Պարսից՝ որ և Կրման 27, 28, 286:
- Վռամ Գողթնեաց տէր 104:
- Վռամշապուհ արքայ Հայոց 28, 34:
- Վռափնոս կայսր 29:
- Վստամ Ապահունի 104:
- Վստամ եղբայր Վնդոյի 46, 49, 50, 53, 57, 61, 90—93, 96, 97, 250, 253:
- Վստամ Վահևունի 79, 80:
- Վրաց աշխարհ 51, 17, 250, 272, 316:
- Վրացի 227:
- Վրկան աշխարհ կամ երկիր 94, 96, 97, 103, 271, 293, 301:
- Վրնջունիք, Վրջունիք ական 149, 289:
- Տաղական 107:
- Տաճիկ, Տաճիկք, Տաճկաստան և Տաճկաց երկիր 13, 49, 51, 59, 168, 177, 238, 243, 244, 247, 248, 252, 274, 284, 285, 297:
- Տամ Խոսրով 53:
- Տայեցիք 186, 226:
- Տայք 186, 187, 190, 191, 226, 228, 232, 233, 244, 274, 284, 293, 313:
- Տանուտերական գունդ 292, 300:
- Տանուտերական իշխանութիւն 51:
- Տանուտերական տուն 71:
- Տարայ 120:
- Տարապատան, Տարապատան գաւառ 94, 100:
- Տարոն և Տարոնոյ աշխարհ 124, 164, 175, 304:
- Տարսոն քաղաք 129, 260, 267, 288:

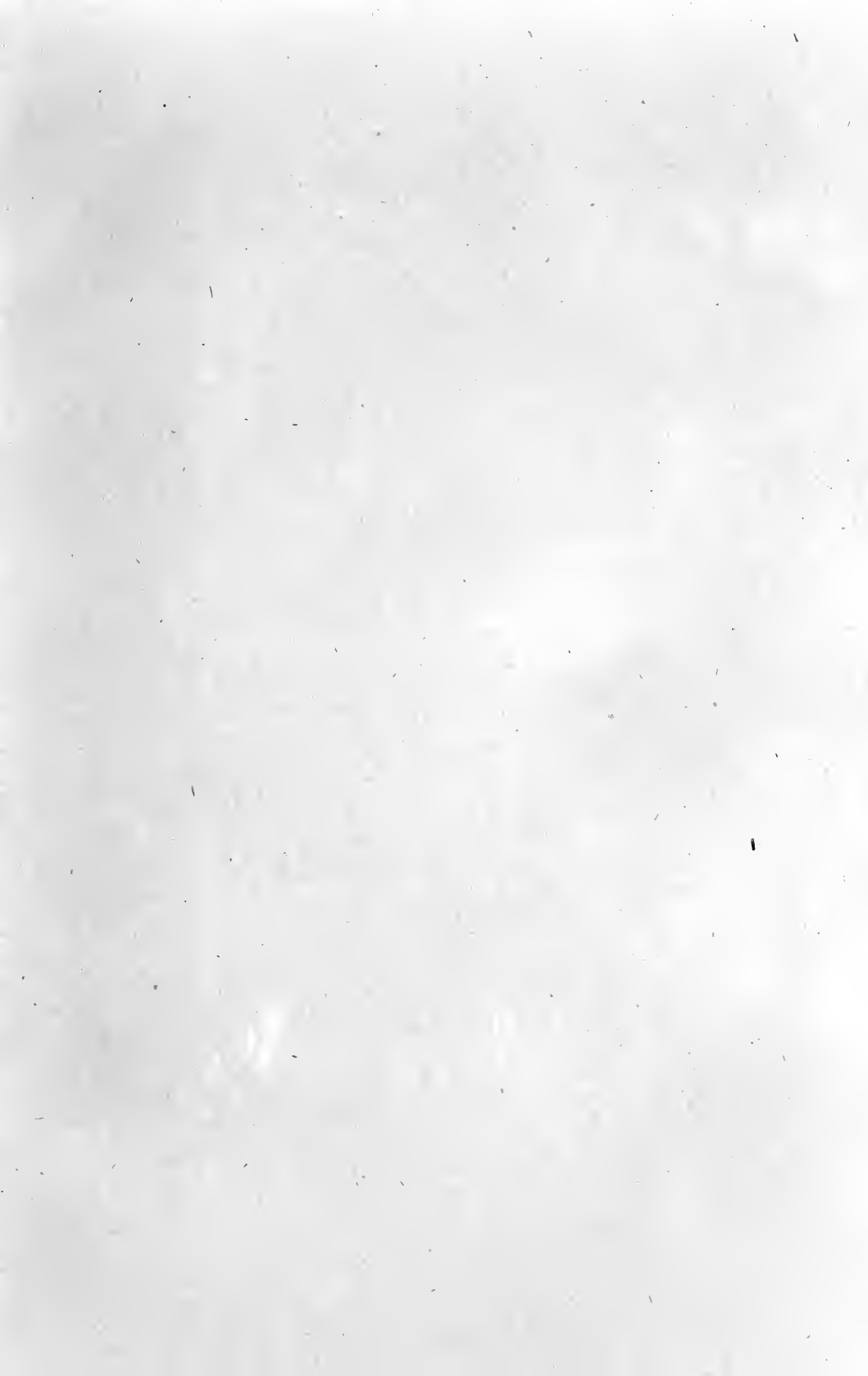
- Տարսոնացի 202:
Տերենտիանոս 21:
Տիբերոս կայսր 31:
Տիգրան եղբայր Տիրանայ 16:
Տիգրան որդի Արտաշիսի 16:
Տիգրանակերտ 142, 148, 289:
Տիգրոն, Տիսբոն 36, 37, 51, 115, 148, 151—153, 158, 160, 173, 174, 241, 264, 265, 269, 290, 291, 303, 307:
Տրմոթէոս եպիսկ. 205:
Տիրան որդի Արտաշէսի 16:
Տիրան որդի Խոսրովայ 16, 24, 25:
Տիտան 2:
Տիտոս 205:
Տոխորոստայ 107:
Տոս գաւառ 104:
Տորոս լեանն 177:
Տուրան աշխարհ 177:
Տրապիզոն քաղաք 233, 293:
Տրդատ արքայ՝ որդի Խոսրովայ 2, 16, 21—24, 40, 192, 206, 207, 216, 295:
Տիւրիս քաղաք 51, 71, 250:
Փայտակարան և Փայտակարան քաղաք 36, 40, 148, 282, 289:
Փառածնակերտ գեւղ 273, 306:
Փառական դաշտ 10:
Փառանու անապատ 169, 298, 299:
Փանաւազ 9:
Փառոխ նա է Եղիազար 10:
Փառոխա 10:
Փիլեդելփոս Պտողոմէոս 18:
Փիլիպիկոս, Փիլիպպոս, Փիլիպիկոս՝ փեսայ Մօրկայ 52, 128, 128, 250:
Փիլիպպոս Թագաւոր Հոմայ 291:
Փիլիպպոս՝ Սիւնեաց տէր 46:
Փոկաս կայսր 31, 36, 111—114, 122, 125, 144, 254, 258, 287, 295, 304:
Քաղկեդոն 142, 146, 161, 198, 199, 234—237, 257, 261, 282, 283, 289:
Քաղկեդոնեան հերձուած 309:
Քաղկեդոնի աղանդ 197, 280, 303:

Քաղկեդոնի ժողով 84, 163,	306:
193, 197, 213, 216, 228,	Քրիստոնեայք 124, 129,
299, 273, 276, 277, 308,	130, 195, 200, 211, 279,
317, 318:	283, 295, 300:
Քասաղ գետ 319:	Քրիստոս 35, 43, 44, 73,
Քեսուր 220:	132, 133, 137, 139, 140,
Քողզատ 170, 299:	145, 193, 194, 200, 201,
Քուչանաց աշխարհ կամ	203, 204, 208, 209, 211
Երկիր 11, 14, 15, 17,	213, 216—218, 231, 234,
19, 46, 103, 249, 286:	248, 260, 276, 277, 284,
Քուչանք 39, 96, 102, 104,	285, 292, 294, 300, 314,
106, 107, 223, 303:	320:
Քրիստափոր կաթողիկոս	
156, 157, 273, 296, 297,	Օճար Ամիրալմուս 284:

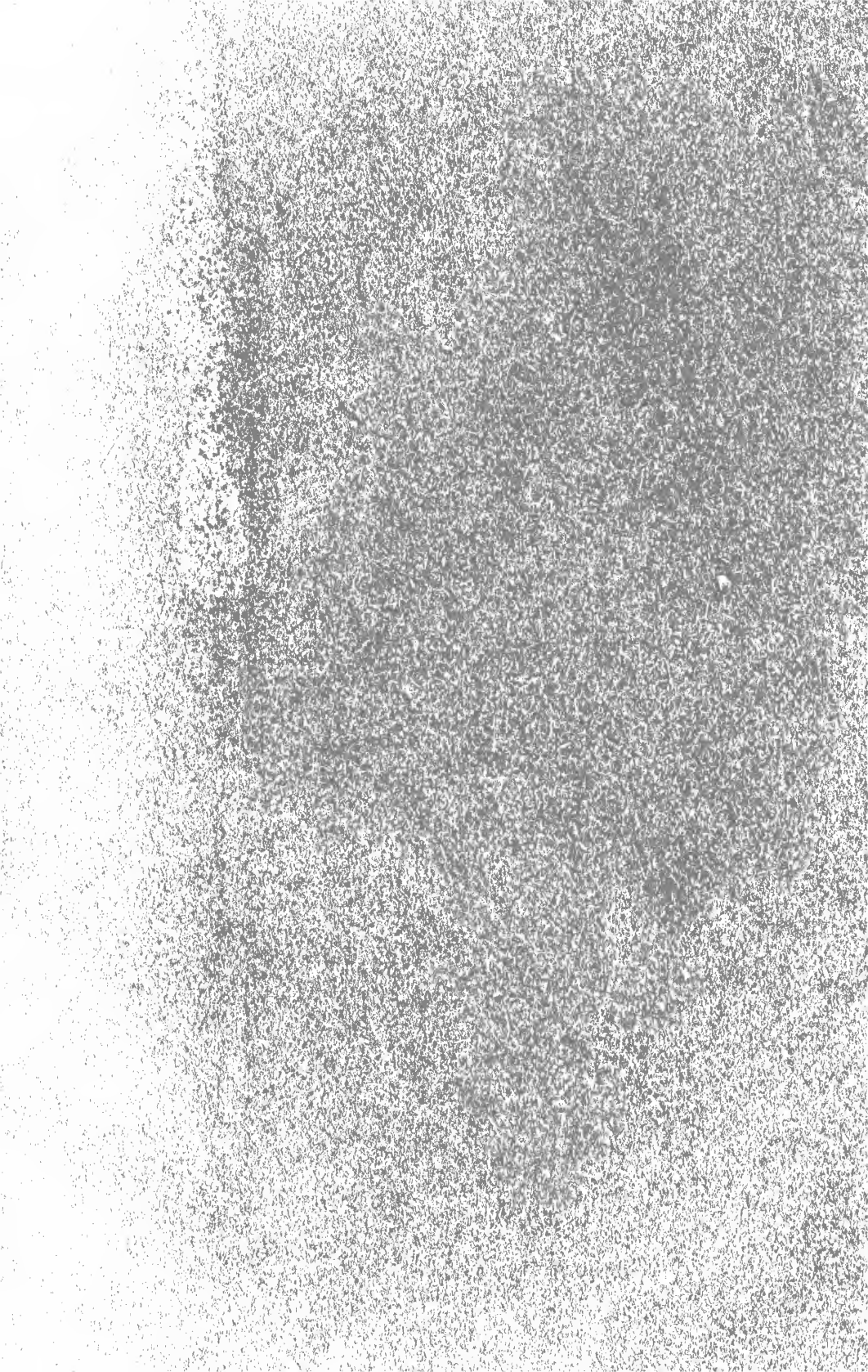

ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Ա. Եղիշէի Պատմութիւն Վարդանանց	20 կ.
Բ. Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկո- նեան.	30 կ.
Գ. Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ Պատմութիւն Հայոց	30 կ.
Դ. Պատմութիւն Նահանգին Սիսական Ստեփաննոսի Օրբէլեան	50 կ.
Ե. Յովհաննէս Կաթողիկոսի Դրասխանա- կերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց	30 կ.
Զ. Պատմութիւն Արիստակեայ վարդա- պետի Լաստիվերտցւոյ	20 կ.
Է. Պատմութիւն Սեբէոսի Եպիսկոպոսի Ի Հերակլն.	40 կ.

ԳԻՆՆ Է 40 ԿՈՊ.

BOSTON PUBLIC LIBRARY

3 9999 06563 743 9

